

UNIVERSITY OF TORONTO DUPL
3 1761 00665793 6

Jaimini
(Nyayasudha) .

B
132
M5J3
1901
fasc.9

THE
CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

A
COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA.

BY

PANDIT SÔMESHWARA BHATTÂ.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRÎ,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS IX.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT:

BENARES.

AGENT:—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG:

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1902.

श्रीः

—*—

आनन्दवनविद्योतिसुमनोभिः सुसंस्कृता ।

सुवर्णाऽङ्कितभव्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—५६

B

132

MS J3

1901

fasc. 9

ग्रहणे देवतान्वयस्यादृष्टार्थत्वाच्चैकार्थ्यमिति वदता ग्रहणसंस्कारा-
 र्थत्वेन देवताविधानात्तत्र देवतोद्देशस्य दृष्टार्थत्वायोगात् ग्रहणेना-
 दृष्टः संस्कारो जन्यतइति भाष्यार्थः * सूचितः * ननु निर्वापादि-
 ष्विव देवतोद्देशस्य यक्ष्यमाणदेवतास्मृत्यर्थत्वाद्वाद्दृष्टार्थतेत्याशङ्कते
 * कथमिति * ग्रहणान्वयात्प्राग्देवताया यागेऽन्वये सति देवता-
 स्मृत्या प्रधानोपकारसिद्धेर्ग्रहणे देवतोद्देशः स्मृत्यर्थः स्यान्न त्विह
 तथास्तीति परिहरति * उच्यतइति * नन्वन्यत्राविनियोगेऽपि
 यागवद्ग्रहणे देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विनेत्युक्तं
 देवतोद्देश्ययागावयवत्वात्तेन विना यागासिद्धेर्यागसिद्धर्थमेव त-
 द्दोद्देशः ग्रहणावयवत्वाभावात्तु नोद्देशेन विना ग्रहणसंस्कारासि-
 द्धिरित्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * ततः शब्देन तदि-
 त्यवयवं व्याख्यातं श्रवणशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या देवतावाचिशब्दाभि-
 धानाद्देवतोद्देशोऽदृष्टार्थमिति नपुंसकलिङ्गसिद्धर्थं विवक्षितः
 ननु प्राग्यागान्वयानवगमेऽपि ग्रहणान्वयद्वारा यागान्वयज्ञाना-
 त्तस्मृत्यर्थत्वाविरोध इत्याशङ्कते * ननु चेति * विधीयमानस्य ५१६।३
 देवतोद्देशस्य प्रयोजनापेक्षावेलायां देवतास्मृतेः प्रधानोपकारित्वा-
 नवगमेन प्रयोजनत्वयोग्यत्वानवधारणात्प्रयोजनत्वकल्पना न युक्ते-
 त्याशयेन प्रतिज्ञाहेतु प्रश्नपूर्वं परिहरति * नैतदिति * ननु विधी-
 यमानाया एव देवतायाः प्रकरणात्प्रधानार्थत्वावगतेस्तस्मृतेः प्रयो-
 जनत्वयोग्यतावधारयिष्यतइत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे
 * ऐन्द्रवायवमिति * देवतानां वाक्येन ग्रहणसंयोगादसंयुक्तप्रा-
 हिणा प्रकरणेनाग्राह्यत्वेऽभिहिते ग्रीहिप्रोक्षणादिवदविरोधात्संयु-
 क्तस्यापि ग्राह्यत्वोपपत्तिमाशङ्क्याक्रियात्मकत्वेन प्रकरणग्रहणा-
 योग्यतोक्ता । ननु पश्चादपि देवतास्मरणस्य प्रयोजनत्वयोग्यताव-
 धारणे दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येत्याशङ्क्यानुनिष्पादिनो
 ऽपि शास्त्रेण प्रयोजनतयाऽनङ्गीकृतत्वाच्च तेन शास्त्रस्यादृष्टप्रयोज-
 नकल्पने * प्रवृत्तिः प्रतिबध्यतइत्युक्तम् * तस्यापीत्युपसंहार-
 भाष्यं देवतोद्देशसमुच्चयद्वारग्रहणसमुच्चयाभिधानार्थत्वेन व्या-
 चष्टे * तेनेति * नन्वदृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देशसमुच्चयेऽपि ग्रहणानां
 स्वरूपेण दृष्टार्थत्वाद्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्क्य न चेत्यभ्यासा-
 धिकरणभाष्योक्तगुणभेदनिमित्तकर्मभेदन्यायाभिधानं यदि ग्रहणा-
 नि न समुच्च्रीयन्तइति वाच्ये भेदानभ्युपगमेऽभ्यासेनापि समु-
 च्चयः स्येत्यतीति प्रौढिप्रदर्शनार्थम् * नावर्त्ततइत्युक्तम् * अ-
 न्नैव सूत्रं योजयति * एष तावादिति * यागाभ्यासविषयतया

द्यसम्पादनशक्तेर्विक्षेपः । ननु ज्ञानाद् गृह्यमाणे द्रव्ये देवतोद्देशः कार्यः न च ग्रहणकाले सर्वदेवतोद्देशः शक्य इत्यर्थः । त्रिचतुरदेवतोद्देशसम्भवे ऽप्यल्पाभिप्रायेण * एकमित्युक्तम् * नचैककाल्यासम्भवे ऽपि प्रागुद्धर्ध्वं वा ग्रहणप्रत्यासन्ने काले क्रमेण सर्वोद्देशः सम्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * (प्राकृतदेवतोद्देशना-
 ५१८^{१४} शापत्तेरपि क्रमेणोद्देशो न भवतीत्याह * किं चेति * दास्यामीति त्यागरूपतेतिकरणेन परामृष्टा । श्लोकं व्याचष्टे * यदिति *) एकदेवतोद्देशेन त्यक्ष्यामीति सङ्कल्पितस्य तदानीमित्युक्तस्याप्यन्यत्राविनियोज्यत्वम् * प्रायशब्देनोक्तम् * इन्द्रवायुभ्यां गृह्णामीति शब्दोच्चारणरूपस्याद्देशस्याध्वर्यवस्त्वे ऽपि त्यागसङ्कल्परूपोद्देशं विना तस्यापर्यवसानात्तस्य च यजमानादन्येन कर्तुमशक्यत्वात् * यजमान इत्युक्तम् * पूर्वपक्षीत्युक्तरूपलक्षणार्थत्वम् * पूर्वसङ्कल्पेत्यनेनोक्तम् * गुणहेतुकभेदोक्तिमुपसंहरति * तेनेति * एवं ग्रहणस्वरूपस्य दृष्टार्थत्वे ऽपि देवतोद्देशविशिष्टरूपेणादृष्टार्थत्वाभिधानपरतया भाष्यं व्याख्योयेदानीं स्वरूपेणैव दृष्टार्थत्वाभिधानपरतया व्याख्यातुमाह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * देवतोद्देशेति * प्रकरणालोचनेन रसस्य प्रदेयत्वावसायात्तत्सिद्धेश्च पाचनान्नसंस्कारार्थीनत्वात्पूयमानावस्थेनेत्युक्तम् । उत्पत्तिवाक्यमात्रालोचने तु लतायाः प्रदेयत्वप्रतीतिः क्रयातिरिक्तसंस्काराणामदृष्टार्थत्वं प्रौढ्यावक्तुं क्रयोत्तरकालतोक्ता रसाविधानमेव पुरोगशादिवैषम्याभिधानेन सूचयितुमाह * यत्र त्विति * ननु ग्रहैर्जुहोति चमसैर्जुहोतीति विध्यर्थस्य ग्रहचमसपात्रेषु ग्रहणमन्तरेणासिद्धेस्तत्सिद्ध्यर्थत्वादद् ग्रहणं दृष्टार्थमेवेत्याशङ्क्याह * न चेति * ग्रहचमसविध्योरप्यदृष्टार्थत्वात्तद्वारा ग्रहणस्यापि प्रधानं प्रति दृष्टोपकारित्वाभावाददृष्टार्थतेत्याशयः । सोमस्य यागसाधनत्वविधिकाले ग्रहचमसस्थत्वविधौ सत्यन्यत्रस्थस्य साधनत्वाभावाद् ग्रहचमसस्थत्वं दृष्टार्थं स्यादुत्तरकालं तु प्रकरणालोचनयागवत्तस्यापि तत्स्थत्वस्य साधनानन्तर्गतेरदृष्टार्थतेति सूचनायां तत्पत्तिशब्दः । अतो न केवलं नानादेवतोद्देशजन्यादृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थग्रहणानि समुच्चेतव्यानि किं तु स्वजन्यादृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थमपीत्यदृष्टार्थत्वोक्तिप्रयोजनमाह * तेनेति * दृष्टार्थत्वे, ऽपि ग्रहणस्य ग्राह्यभेदात्समुच्चयाभिधानार्थं ग्रहणं चेति भाष्यं व्याचष्टे * दर्शेति * कृत्स्नस्य ग्रहणं नावकल्पतइत्याभिधानमनिष्ठापादकत्वादयुक्तमाशङ्क्य समुच्चयं विनेत्यध्याहारेण व्या-

ख्यातुं स कृत्स्नः सोमो न ग्रहणभेदमन्तरेण शक्यते *
 ग्रहीतुमित्युक्तम् * दशमुष्टेराभिपत्रे सति रसस्याल्पत्वादेक- ५१९।३
 स्मिन्पात्रे ग्रहणोपपत्त्याशङ्कानिरासार्थत्वमुदककलशेषु संस्कारा-
 मिधानं व्याख्यातुम् * नियतेत्युक्तम् * यानि चैवाभिपूयन्ते पु-
 ष्पमूलफलैः शुभैरिति मिश्रीकरणे ऽभिपूयन्तीतिप्रयोगदर्शनात् मि-
 श्रीकृतवाच्यभिधुतशब्दः प्रादेशमात्रोक्तिप्रयोजनमल्पशब्देनोक्तम् ।
 नन्वयागसाधनभूतसोमावयवग्रहणस्यादृष्टार्थत्वोपपत्तेः कृत्स्नस्यैव
 ग्राह्यताया न्याय्यत्वात्कृत्स्नग्रहणसमर्थमहापरिमाणपात्रोत्पादनेनै-
 कस्मिन्पात्रे कृत्स्नस्य सोमस्य ग्रहणमुपपत्स्यतइत्याशङ्कानिरासार्थं
 यद्यपि चेत्यादिना ऽवकल्पेतेत्यन्तं भाष्यं श्रुतपरिमाणपात्रकलशं
 त्यागेनाश्रुतपात्रान्तरोत्पादनाशङ्कानुपपत्तेर्नित्यवद्विहितानामपि चै-
 काग्र्ये व्रीहियवादिवदगत्या विकल्पाश्रयणोपपत्तेर्देवतासमुच्चयश-
 ङ्कानिरासार्थस्य च कृत्स्नस्य ग्रहणे हीतिभाष्यावयवस्यैतस्या इति
 सङ्कल्प इत्यादिवार्त्तिकेन व्याख्यातार्थत्वन्न व्याख्यातमानन्वयवयवशो
 ग्रहणेन गृह्यभेदाग्रहणाभ्यासोपपत्तेस्तद्विषयक्रमसमुच्चयदर्शनोप-
 पत्तावप्यवयवशो गृहीतस्यापि सोमस्यैकीकरणेन कृत्स्नस्य सकृद्या-
 गसाधनत्वोपपत्तेस्तृतीयो हूयते इति यागविषयक्रमसमुच्चयदर्शनानु-
 पपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं तस्मादित्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्ताव-
 द्द्व्याचष्टे * तथावस्थेन चेति * भेदेन गृहीतस्य सोमस्यैकीकर-
 णायोगाद्भिदावस्थितस्यैव यागनिष्पादकत्वावगतेरनभ्यस्तस्य च या-
 गस्य तथावस्थितसर्वसोमविषयसमीहितकार्योपयोगित्वकरणलक्ष-
 णसम्भावनयाभ्यसितव्यो याग इत्यर्थः । येन कारणेन यागाभासो
 भाष्यकृतोक्तस्तेन कारणेन ग्रहणाभ्यासवद्यागाभ्यासे ऽपि सूत्रं
 योज्यमित्याह * तेनेति * योजयति तद्भेदादिति दृष्टार्थत्वे ग्रहणस्य
 भेदकप्रमाणाभावेन भेदायोगाद्भाष्यकृतोक्तं तद्भेदमनाहत्य सं-
 स्कारेण संस्कार्यद्रव्योपस्थापनात्तच्छब्देन परामर्शः । यागवेलायामे-
 कीकरणे प्राक् पृथक्करणमनर्थकमिति भाष्यकृद्व्याख्यानं सूत्रादप्र-
 तीतेरनाहत्य यागानभ्यासे द्रव्यपृथक्त्वमनर्थकमित्येवं व्याख्यातु
 * मशेषमित्युक्तम् * पञ्चवयवानामिव सोमावयवानामप्यसर्वत्या-
 गोपपत्तिमाशङ्क्यैकादशपशोरवदानानीति वदिहावयवान्तरपरिसं-
 ख्याभावात्पशुवैषम्याभिधानार्थत्वेन पृथक्कृतस्य कृत्स्नस्य द्रव्यस्य
 यागं प्रति गुणीभावाद्यागानुष्ठानभेद इत्येवं व्याख्यातुम् * अत इत्यु-
 क्तम् * अङ्गैः स्विष्टकृतं यजतीत्यादिना अवयवान्तराणामन्यत्र
 विनियोगवत्सोमावयवानामन्यत्राविनियोगनानर्थक्यपरिहारायोग-

सूचनार्थो ऽतः शब्दः । वाक्यान्तरैः कल्पिताभेदावस्था यस्यैतत्पत्तिकस्य
द्रव्यस्य तस्य यद्यागं प्रति गुणत्वं तदंशेनेत्यर्थः । तात्पर्यतो व्या-
ख्यातं भाष्यमवयववशो व्याचिख्यासुरनर्थकं हि स्यादिति सूत्रावय-
वव्याख्यानार्थं नानेति भाष्यं कथमशक्यतेत्यपेक्षायामुपपादयितु-
माह * तद्धीति * सूत्रावयवोक्तोपपत्त्यभिधानात्तद्व्याख्यानार्थ-
तैकध्यनिरासभाष्यस्य सूचिता भाष्योक्तामुपपत्तिं व्याचष्टे * न
चेति * पुनरेकीकरणइत्यनुपङ्गः भागव्यवस्थानुपपत्त्याशयेन भा-
ष्योक्तामुपपत्तिं व्याख्याय सर्वदेवतोद्देशानुपपत्त्याशयेन व्याचष्टे
* न चेति * प्रस्तरप्रहरणोत्तमप्रयाजवत्क्रमेण सर्वा देवता उद्दिश्य
सर्वतत्त्यागोपपत्तेः सर्वदेवतोद्देशानुपपत्तिपरिहारसम्भवे ऽपि
भागव्यवस्थानुपपत्तिरशक्यपरिहरेत्याह * तथा कृते ऽपि चेति *
सर्वदेवतोद्देशेन सकृद्धाने कृते ऽपीत्यर्थः । ननु वायव्यैन्द्रवायवव-
त्सङ्करो ऽपि न दोषायेत्याशङ्क्याह * प्रकल्पिते चेति * सङ्करे
भागनानात्वकल्पनानर्थक्यापत्तरेकपात्रा गृह्यन्ते इति वच्चेत्सङ्कर-
विध्यभावात्सङ्करो ऽनर्थक इत्याशयः । नन्वैकध्यकरणाशक्ता-
वप्येकेन भागेन विहितयागनिष्पत्तेर्नाश्रुताभ्यासकल्पना युक्त्या-
शङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यमेतदेवतावन्ति ग्रहणानीत्यादिवार्त्तिकेन
व्याख्यातार्थत्वात् ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तयागरूपवाचित्वेना-
भ्यासस्य ज्योतिष्टोमश्रुत्युक्तत्वाभिधानार्थं च तासु चेति भाष्यं
न त्विह प्रत्येकं ज्योतिष्टोमनिवर्त्तनसामर्थ्यमित्यादिवार्त्तिकेन सर्वा-
स्वेवेज्यमानासु श्रुतो ज्योतिष्टोमाख्यो यागो निर्वृत्तो भवात् नैकस्यां
देवतायामिति व्याख्यातार्थत्वान्न देवतान्तरमिति च भाष्यं प्रकृत-
देवताविनिर्वृत्यत्वादेव च श्रुतो यागो न देवतान्तरमाकाङ्क्षत्यन्यथा
देवताशून्यत्वेनारूपत्वाच्छ्रुतो यागो न निर्वर्तेतेत्येवं स्पष्टार्थत्वात्कृ-
त्त्वेन चेत्यादिच भाष्यं दश मुष्टीर्मिमीतइति चेत्यादिवार्त्तिकेन
भाष्यान्तरव्याख्यानार्थेनापि तस्मात्प्रकल्पनभेदादिभाष्यसमुदाय-
तात्पर्यव्याख्यानार्थतयावस्थितेन चेत्यादिवार्त्तिकसहितेनार्थाद्भेदो
द्रव्यगुणीभावादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थत्वेन व्याख्यातत्वाद-
व्याख्याय तस्मिंश्चेत्येत्यभ्यासोपपादनप्रयोजनाभिधानाभिधानार्थं त-
स्मादिति परिचोदनापरिहारोपसंहारार्थं च भाष्यं निगमनपूर्वकमे-
कहेलया व्याचष्टे * तस्मादिति * दशेति ग्रहणसमुच्चयदर्शनं
दशम इति क्रमदर्शनं तृतीयमित्येकमेव प्रकृत्यंशेन समुच्चयदर्शनं
प्रत्ययांशेन च क्रमदर्शनं यथासङ्कल्पितस्य पृथगवस्थितस्य कृ-
त्त्वस्य सोमस्य प्रदानात्सर्वदेवतासमुच्चयाच्चोपपन्नमित्यर्थः । स-

मुदायानुवादापवादस्य कर्मभेदापवादसिद्धयर्थत्वाल्लक्षणसङ्गतिर-
प्यस्तीति सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तेनेति * ननु कर्मैक्ये
ऽपि तत्तदेवतोद्देशेन पृथक् द्रव्यत्यागे सत्यनुष्ठाने विशेषाभावात्किं
चिन्तायाः प्रयोजनामित्याशङ्क्याह * प्रयोजनमिति * प्रकृतौ वि-
शेषाभावे ऽपि कर्मभेदे सत्यकर्मणि विकल्पो विभागो हि चोदनै-
कत्वादित्याष्टमाधिकरणन्यायेनैकस्यैन्द्रवायवादिवाक्यविहितस्य या-
गस्य विकृतौ विकल्पेन विध्यन्तातिदेशाद्विकल्पेनैकस्य धर्माः कार्या
सकृच्च यागः कर्मैक्ये यथा प्रकृतीति विशेष इत्यर्थः । ऐन्द्रवाय-
वादिवाक्यैश्च यागविधिवैन्द्रवायवेन यजेतेति वचनव्युत्थापत्ते-
ज्योतिष्टोमस्यापि स्वार्थविहितद्रव्यदेवतावत्त्वलक्षणव्यक्तचोदनत्वा-
देकाहाहीनसत्रेष्वव्यक्तचोदनत्वेन ज्योतिष्टोमसादृश्याभावाच्च त-
दियविध्यन्तप्रवृत्तिः सोमवाक्ये । ननु विधौ द्रव्यश्रवणे ऽपि स्वार्थ-
विहितदेवताराहित्येन ज्योतिष्टोमस्याप्यव्यक्तचोदनत्वात्तत्सादृश्ये-
नैकाहादिषु ज्योतिष्टोमिकविध्यन्तप्रकृतिरिति प्रयोजनान्तरं त्वव्य-
क्तासु तु सोमस्येत्यष्टमाधिकरणेन सुज्ञानत्वान्नोक्तम् ।

संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥७॥

पृथक्कनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

संख्यानिमित्तभेदविचारस्याभ्यासनिमित्तभेदविचारेण सकृ-
च्छ्रुतेरभ्यासप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानात्समतिं दर्शयितुमाह
* गत इति * प्रासङ्गिकचिन्तायाः सम्बन्धित्वेन प्रसङ्गकचिन्ताबु- ५२०११
द्धिस्थकरणसामर्थ्याद्यथा यत्प्रसक्त्या या चिन्ता क्रियते तत्समाप्तौ
प्रसङ्गकचिन्ता बुद्धिस्था भवति तथापवादकाचिन्ताया अपि सम्ब-
न्धित्वाविशेषेणापवादचिन्ताबुद्धिस्थीकरणासामर्थ्याद्यदपवादेन चि-
न्ताया चिन्ता क्रियते तत्समाप्तावपवादचिन्तापि बुद्धिस्थी भवती-
त्यधिकरणत्रयकृतया समुदायानुवादापवादचिन्तया ऽभ्यासनिमि-
त्तभेदापवादभूतायाः समुदायानुवादचिन्तायाः पौर्णमास्यधिकरण-
कृताया बुद्धिस्थीकरणान्तद्वारा समुदायानुवादापवादाभ्यासचि-
न्ताया बुद्धिस्थत्वात्तत्सङ्गत्याभिधानोपपत्तिसूचनायाभ्यासनिमित्तभे-
दापवादानन्तरं तदपवादत्वेन प्रसङ्गो बुद्धिस्थत्वं यस्येति वि-
ग्रहाभ्युपगमेनाभ्यासापवादापवादः प्रसङ्गशब्देनोक्तः । सोमयागस्यै-
कत्वे ऽप्यभ्यासेन क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिवत्तिस्र आहुतीरिति त्रि-
त्वसंख्याया अभ्यासेनोपपत्तेर्न कर्मभेदकतत्त्यनन्तरोक्ताभ्यासोपजी-
वनेन पूर्वपक्षकरणादनन्तरसङ्गतिसूचनायेदानीं शब्दः । ननु प्राजा-

पत्यवाक्ये ऽध्यासेन पूर्वपक्षाकरणान्नेदानीं शब्दसूत्रितानन्तरसङ्ग-
तिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तत्रेति * द्रव्यसंख्यानिवृत्त्यर्थं स्वश-
ब्देन कर्मणि परामृष्टे समिधो यजतीत्यादिवहुत्वसंख्याया अप्युदा-
हरणत्वोपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थम् * चोदिता इत्युक्तम् * समिदादिना-
मधेयस्य देवतायोगनिमित्तत्वात्समिधो ऽग्रआज्यस्य व्यन्त्वित्यादि-
मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतावहुत्वानुवादोपपत्तेर्न कर्मभेदकतेत्याशयः। एकाद-
श प्रयाजान्यजतीत्याद्युत्पन्नकर्मसंख्यानिवृत्त्यर्थमुत्पद्यमानत्वविशेष-
णं पार्वणौ जुहोत्याज्यभागौ यजतीत्याद्युत्पद्यमानकर्मगतसंख्यान्तर-
ग्रहणायादिशब्दः । सर्वत्रानन्यपरपुनः श्रुत्या कर्मोत्पत्त्यवगतेर्न
प्रमेयानुप्रवेशित्वापत्तिः सकृच्छ्रुत्या कर्मकयावगतेर्विज्ञातसंख्ये क-
र्मण्येकादशप्रयाजानित्यादिवदनपेक्षितपदान्तरोपात्तसंख्यानिवेशा-
योगादावृत्तिकल्पनया च संख्यानुग्रहोपपत्तेर्न कर्म भेदे इति वक्ष्य-
माणाशयेन पूर्वपक्षमाह * सकृदिति * आख्याते कर्मसंख्यानुपा-
दानाद्वाक्यान्तरश्रुतयागसम्भवे चैन्द्रवायवादिवाक्ये यागकल्प-
नानुपपत्तिवत्पदान्तरश्रुतसंख्यासम्भवात्स्वपदसंख्याकल्पनानुपप-
त्तेरनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्कर्मस्वरूपे संख्यानिवेशोपपत्तेः । पृथक्कैका-
र्थनिवेशित्वाच्चैकातिरिक्ते संख्याया भेदं विनानुपपत्तेः संख्यापि भे-
दोतीति वक्ष्यमाणाशयेन सिद्धान्तमाह * इतीति * धात्वर्थनाम-
त्वेनाहुतीतिशब्दस्याहुतीरिति संख्याया धात्वर्थविषयत्वावधारणा-
द्धात्वर्थमात्रभेदकत्वं होमशब्देन सूचितम्। पृथक्केन विनेत्यनेन यत्र
पृथक्कं तत्र निवेश इत्येवं पृथक्कैकार्थनिवेशवाचित्वेन पृथक्कानि-
वेशशब्दो व्याख्यातः । यस्त्वध्यासेन संख्यानुग्रहो ऽभिहितः स न
युक्त इत्याह * न चेति * कथं तर्हि दशमे पशुपुरोडाशस्यारा-
दुपकारित्वनिरासेन देवतासंस्कारत्वे सिद्धान्तिते सौत्रामण्यामा-
श्विनसारस्वतैन्द्रेषु पशुष्वैन्द्रसावित्रवारुणानां पुरोडाशानां पशुदे-
वतासंस्कारत्वायोगमाशङ्क्य तन्निरासार्थं ऽध्यासो वा प्रयोजवदे-
कदेशो ऽन्यदेवत्य इति सूत्रे तद्यथा पशौ पञ्चानां प्रयाजानां चोद-
केन प्राप्तानामेकादशसंख्या विधीयते सा चान्तरेणाध्यासं नावक-
ल्पतइत्यध्यास्यन्ते प्रयाजा इत्यध्यासेन संख्यापूरणं भाष्यकृद्वक्ष्य-
तीत्याशङ्क्याह * अगत्या सा हीति * इह त्वनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्स्वरू-
पभेदोपपत्तेर्नागतिरस्तीत्याह * सम्भवति चेति * चतुः शब्दार्थं
चशब्दः । एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * अत एवैकार्थिनेनाति-
रात्रेण प्रजाकामं याजयेदित्यादिस्तोमवृद्धावागमेन संख्यापूरणं द-

शमे वक्ष्यते इत्याह * तथा चेति * पूर्वपक्षाशयं विवृणोति * ननु
 चेति * सिद्धान्ताशयं विवृणोति * नेति * निष्पन्नरूपत्वेनाप्रती-
 तिरसत्वमाननु तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः सुब्वाच्यसंख्यावत्प्रकृत्यर्थ-
 विषयत्वावगतेः कथं धात्वर्थस्यासंख्यतेत्याशङ्क्याह * या हीति *
 तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः प्रकृत्यर्थविषयताया स्मृत्याचारविरो-
 धान्नानुमातुं शक्येत्याशयः । भावनाग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । ननु तिङ्वा-
 च्यस्यैकत्वस्य धात्वर्थगामित्वाभावे ऽपि निः संख्यधात्वर्थानुष्ठाना-
 शक्तेः संख्यापेक्षायां सकृच्छ्रुत्यैकत्वावगतेर्न पदान्तरोक्तसंख्याश्रयणं
 युक्तमित्याशङ्क्याह * तत्रेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादि-
 ति * कर्मसंख्यानुदाहार्यत्वे कस्माद्भाष्यकृता द्रव्यसंख्यादाहते-
 त्याशङ्क्याह * यत्त्विति * तत्रेति सन्देहभाष्यं यागकल्पकप्रा-
 जापत्यशब्दार्थभूतदेवताविशिष्टद्रव्यसाप्तदश्यात्कर्मसाप्तदश्यप्रतीतेः ५२१।२
 पूर्वपक्षायोगेनाक्षिपति * कुत इति * सास्य देवतेति सर्वनामार्थं
 तद्वित्तप्रवृत्तेः सर्वनाम्नश्च सन्निहितपशुपरामर्शित्वात्पशुशब्दस्य
 बहुवचनान्तत्वेनैकशेषत्वावधारणात्तत्परामर्शित्वसिद्धये सर्वनाम्नो
 ऽप्यस्य चास्य चेति सप्तदशकृत्व उच्चार्यैषामिति सरूपैकशेषं कृत्वा
 प्राजापतिर्देवतेति देवतासम्बन्धे प्राजापत्य इति तद्वित्तः कार्यः । स-
 न्निहितपरामर्शित्वे ऽपि वा सर्वनाम्नस्तद्वित्तान्तपदान्तर्गतत्वेन बहुव-
 चनान्वयात्प्रागपरिपूर्णं तद्वित्तान्ते पदे पदान्तरान्वयायोगात्पशुश-
 ब्दगतबहुवचनलोचनेनैकशेषाप्रतीतेः । पशुशब्दस्य च तद्वित्तवि-
 षयसमर्पकत्वेन के प्राजापत्या इत्यपेक्षायामन्वयात्तद्वित्तस्य बहुवचनस्य
 प्राजापत्यशब्दगतबहुवचनोक्तसंख्यानुवादित्वावगतेः । सर्वनाम्न-
 स्तद्विशेषेनैकशेषत्वकल्पनायोगात्तद्वित्तान्तानामेव शब्दानामेकशेषत्वं
 न सर्वनाम्न (इति सर्वनामैकशेषत्वसदसदद्भावसन्देहे तत्तद्द्रव्यदे-
 वतान्वयभेदाभेदसन्देहात्कर्मभेदादसन्देहमुपपादयितुमाह * उ-
 च्यत इति * यो बहुवचनान्यथानुपपत्त्यैकशेषः कथ्यते किमयं
 तद्वित्तान्तानां प्राजापत्यशब्दानामेव कृतः स न युक्तो भवेन्न तु स-
 र्वनाम्नः^{१)} कार्य इति सिद्धान्तवचनव्यक्तिः कृतैकशेषाणां वा सर्वना-
 म्नां पश्चात्कृतेन तद्वित्तेन देवतासङ्गतिरिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिरि-
 तरेतरयोगाख्यचार्थस्मृतद्वन्द्वापवादत्वेनैकशेषस्येतररेतरयोगवाचि-
 त्वावगतेरितरेतरयोगिनां चेतरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेरेकशेषे
 कृते तद्वित्तानुपपत्तिप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षदूषणसूचनार्थं पश्चादुक्तव-
 चनव्यक्तिद्वयस्य प्रातिलोभ्येन पूर्वसिद्धान्तपक्षोपयोगितामाह * य-

दीति * सप्तदशानामित्यनेन पशुसमूहस्य द्रव्याख्यसम्बन्धैक्ये
 सम्बन्धैक्यसिद्धये ऽभिहिते द्रव्यैक्ये ऽपिन्द्राय रथन्तरायेन्द्राय
 बार्हतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय रैवतायेन्द्राय शाक-
 रायेतिवद्देवताभेदे सम्बन्धभेदापत्तेस्तच्छङ्कानिरासाय * एक-
 स्याश्चेत्युक्तम् * कुक्कुटावानय मिथुनं करिष्याम इत्यादिविरूपैकशे-
 पस्यार्थप्रकरणसापेक्षत्वाद्विलम्बेनावगतेः शीघ्रप्रतीतिसूचनार्थः स-
 रूपशब्दः किं तावदिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * किं ताव-
 दिति * (कुत इत्यादिभाष्येण प्रश्नजिज्ञासोपन्यासपूर्वं सप्तदशपशु-
 समूहस्यैकदेवतासङ्कल्पेनोपपत्तिं यागैक्ये हेतुत्वेनोक्तमुपपादयि-
 तुमाह * कुत इति *^१) विग्रहवाक्यस्य तद्धितपदार्थकथनार्थ-
 त्वाद्विग्रहवाक्यस्य सर्वनामपरामृष्टस्य पशुशब्दार्थस्य तद्धित-
 प्रत्ययार्थत्वावगतेः पशुशब्दस्येन बहुवचनेन तद्धितप्र-
 त्ययार्थस्य पशुद्रव्यस्य तद्धितोत्पत्तेः प्राग्विग्रहवेलायामेव बहुत्वो-
 पलम्भात्प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनस्य तदनुवादित्वोपपत्तेस्तद्धि-
 तान्ते प्राजापत्यशब्दे बहुवचननिमित्तैकशेषत्वकल्पनायोगात्सर्वना-
 म्नामेवैकशेषः कार्यो न तद्धितान्तानाभवेत्याशयः । प्राजापत्यश-
 ब्दस्य चैकशेषत्वकल्पने तस्यावृत्तिपूर्वकत्वात्केवलप्रत्ययप्रयोगास-
 म्भवेन प्रकृतिनिरपेक्षतद्धितमात्रवृत्त्ययोगात्प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोर-
 प्येकशेषकल्पनापत्त्या गौरवं स्यात्सर्वनाम्नस्त्वैकशेषकल्पने गौरवा-
 नापत्तिरित्याशयेनोपपत्त्यन्तरं * माहेतीति * इतिकरणेनोक्तप्रकार-
 परामर्शात्तद्धितान्तैकशेषत्वाभावएव प्रजापतिप्रातिपादिकात्मिकायां
 प्रकृतौ प्रत्यये चोभयत्रैकशेषत्वं न भवेद्येन गौरवं न स्यादित्येवं चशब्दयो-
 रध्याहारेणोपपत्त्यन्तरं योज्यमाद्वयोरिति वाच्ये प्रत्ययानन्तरं बहुव-
 चनश्रुतेस्तत्रैकशेषकल्पनोपपत्तावपि प्रकृतौ बहुवचनाश्रुतेर्नैकशेष-
 कल्पना युक्तेति सूचयितुम् * प्रकृतावित्युक्तम् * पूर्वपक्षे ला-
 घवोक्त्या सिद्धान्ते गौरवं सूचितमुपपादयितुमाह * यो हीति *
 (ननु प्रजापत्यशब्दस्य बहुवचनान्यथानुपपत्त्योभयोरेकशेषकल्पना यु-
 क्तेत्याशङ्क्य प्राजापत्यशब्दप्रतिपादके बहुवचनानुपलब्धिरुक्ता^२) ननु
 प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनोपपत्त्यर्थं प्राजापत्यर्थशब्दे प्रत्ययार्थबहुत्व-
 स्यावश्यदर्शनीयत्वात्तस्य च प्राजापत्यशब्दैकशेषं विना दर्शयितुम-
 शक्यत्वात्प्रत्ययमात्रस्य चैकशेषत्वायोगाद्युक्तैवोभयोरेकशेषकल्पने-
 त्याशङ्क्य प्रत्ययार्थबहुत्वस्य विगृह्यमाणप्राजापत्यशब्दवेलायां कृतै-

१ अर्थ पा० ३ पु० ना० ।

२ अर्थ पा० ३ पु० ना० ।

कशेषेण बहुवचनान्तेन सर्वनाम्नोक्तत्वात्सर्वनाम्नश्च तद्धितप्रत्य-
यार्थकथनार्थत्वात्सर्वनाम्नस्यबहुवचनोक्तं प्रत्ययार्थवहुत्वं प्राजाप-
त्यशब्दैकशेषत्वं विनापि प्राजापत्यशब्दस्थेन बहुवचनेनानुवादाय
दर्शयितुम् * शक्यतएवेत्युक्तम् * ये तु प्रत्ययानन्तरं बहुवचन-
श्रुतेस्तन्मात्रस्यैकशेषतापत्तेर्न श्लोकेनोच्यते कृत्स्नश्लोकव्याख्याना-
र्थश्च यो हीत्यादिग्रन्थ इति व्याचक्षते । तत्पक्षे तद्धितप्रत्ययस्य देव-
ताविशिष्टद्रव्यवाचित्वात्तन्मात्रैकशेषत्वे ऽपि यागकल्पकदेवतावि-
शिष्टरूपभेदाद्यागभेदापत्तेः पूर्वपक्षासिद्धिः । न च तेदेकशपमन्तरेणो-
त्यस्य च सर्वनाम्ना प्रत्ययैकशेषत्वस्य कथ्यमानत्वात्प्रातिपदिकै-
कशेषत्वं विनापि प्रत्ययरूपस्यार्थस्यैकशेषता दर्शयितुं शक्येत्येवं
व्याख्येयत्वापत्तेः कथं सर्वनाम्ना प्रत्ययैकपदशेषत्वं कथ्यतइति
वाच्यम् । सर्वनाम्नैकशेषत्वाभ्युपगमेन तद्धितान्तैकशेषनिरासस्य प्रकृ-
तोपयोगमाह * तस्मादिति * प्रजापतिसकृच्छ्रुतत्वोक्तिर्देवताभेद-
निरासार्था सप्तदशानामेवेति भाष्यावयवांक्तामनुपपत्तिं व्याख्याय
यो हि बहून्यागानित्यनेनोक्तमेवमल्पीयसीत्यनेन चोक्तमेकहे-
लया व्यालष्टे * किं चेति * श्लोककल्पनेनैव द्रव्यदेवता-
न्वयरूपस्यार्थस्य सिद्धत्वान्न मे पक्षे बहुकल्पनास्तीत्यर्थः ।
मइति विशेषणसामर्थ्यात्परपक्षे सूचितं कल्पनागौरवमुप-
पादयति * कृत्वापि हीति * ननु कल्पनासाम्ये बहव
ल्पकल्पनयोः को विशेष इत्याशङ्क्याह * न चेति * अहप्रार्थाना-
मुपकारकल्पनाल्पीयसी व्याप्येत्यादिभाष्ये ऽल्पकल्पनयानुपपत्ति-
परिहारसम्भवे बहुकल्पनायां नार्थापत्तिः प्रभवतीत्युक्तमित्यर्थः
शब्दान्तराधिकरणपूर्वपक्षोक्तमेव न्यायमत्रापि योजयति * यन्मा-
त्रेण विनेति * ननु प्रागेवानेककल्पने ऽल्पस्याकल्पितत्वेनानुपप-
त्यपरिहारात्कथमधिकालाभ इत्याशङ्क्यानिरासार्थं यो हीति भा-
ष्योक्तमेव कल्पनाक्रमं विवृणोति * अवश्यं हीति * नन्वेवमपि
कल्पकसाप्तदश्यात्कल्पसाप्तदश्यं युक्तमेवेत्याशङ्क्याह * तत्रेति *
यथा यागभेदे ऽपि देवतैक्यादेवतोद्देशेन त्यक्ते द्रव्ये ऽयं यागानु-
ष्ठितो नायमित्यगृह्यमाणविशेषत्वात्सकृदनुष्ठानेनामेकयागसिद्धेर्ना-
नुष्ठानभेदः कल्प्यते तथा द्रव्यभेदे ऽपि यागकल्पकदेवतान्वयैक्या-
देकस्मिन्यागे कल्पिते ऽस्य द्रव्यस्य देवतान्वयः सिद्धः । नास्येति
विशेषाग्रहात्सर्वद्रव्याणां देवतान्वयसिद्धेर्नानेकयागकल्पना युक्त-
त्यर्थः । ननु देवतान्वयैक्ये ऽप्येकस्मिन्यागे ऽनेकद्रव्यानर्थक्याप-

५२२।

तेद्रव्यभेदाद्यागभेदः कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्याह * किं चेति * न
 हि हृदयादिभेदात्तदपादानकद्वयवदानभेदाद्वाग्नीषोमीयादिपशुया-
 गकर्म भिद्यतइति द्रव्यभेदस्य यागभेदव्यभिचारितोक्ता । श्लोकं व्या-
 चष्टे * यदि हीति * द्रव्यभेदस्य यागभेदासाधकतैव पष्ठाधिक-
 रणसिद्धान्तावयवसूत्रेणोपपादिता नन्वेकस्य यागस्यैकपशुनिष्पन्ने-
 नैकेनैव हृदयाद्येकादशावदानगणेन सिद्धेः पश्वन्तराणां यागसाध-
 नत्वाभावेन देवतान्वयाभावापत्तेः । सप्तदशानां प्राजापत्यत्वे न
 स्यादित्याशङ्क्याह * प्रकृतौ चेति * अवदीयते ऽस्मादित्यपादा-
 नव्युत्पत्त्या हृदयादिष्ववदानशब्दपश्वङ्गत्वेनावदानगणस्योपाकर-
 णादिवत्प्रतिपश्ववृत्तेस्तत्प्रकृतित्वेन सप्तदशानामपि पशूनां याग-
 साधनत्वोपपत्तिरित्याशयः । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं
 व्याचष्टे * तस्मादिति * विग्रहकाले तद्धितपदस्य विभक्त्य-
 नन्वयेनापरिपूर्णत्वात्तदर्थकथनार्थविग्रहवाक्यान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः
 पशुशब्दान्वयायोगेन तद्गतहुवचनलोचनाऽऽभावात्तन्निमित्तैकशे-
 पानवगतेः कृते च सर्वनामैकशेषे तस्येतेरेतरयोगवाचित्वात्सर्वना-
 मपरामृष्टानां द्रव्याणामितरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेस्तद्धितानु-
 त्पत्तिप्रसङ्गात्तद्धितापेक्षत्वे वेतरेतरयोगासम्भवेनैकशेषानुपपत्तिप्र-
 सङ्गादितरेतरयोगे च समुदायस्य देवतान्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्दे
 बहुवचनानुपपत्तिप्रसङ्गात् द्रव्यस्वरूपापेक्षया वा कथं चिद् बहुवच-
 नोत्पत्तौ विग्रहतद्धितयोर्द्वयोरप्येकशेषकल्पनापत्तेः सर्वनामैकशेष-
 त्वायोगादेकवचनान्तेन सर्वनाम्ना विग्रहावगतेः प्रत्येकं देवतान्व-
 यावसायेन द्रव्यभेदाद्यागभेद इति सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन सि-
 द्धान्तोक्तिसम्भवे ऽपि यत्रैकया चतुर्थ्या बहुवचनान्तपदोक्तानां
 पशूनां पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्याद्युत्सर्गविध्यभावेनातिदेश-
 प्राप्तेकादशावदानगणवतां देवतान्वयः क्रियते तत्रापि यागभेदसि-
 द्ध्यर्थं चोदकप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणसाधनत्वबलेन भा-
 ष्यकृतोक्तं सिद्धान्तमुपपादयितुमाह * इतीति * दधि मधु पयो
 घृतं धाना उदकं तन्तुलास्तत्संसृष्टं प्राजापत्यमिति संसृष्टानां दध्या-
 दीनामेकदेवतान्वयाद्यागैक्ये ऽपि मधूदकयोराज्यविकारत्वेनाष्टमे
 वक्ष्यमाणत्वाच्चोदकैक्ये चाज्यविकारानाज्यविकारयोः समसंख्य-
 त्वेन भूयो ऽनुग्रहस्यायाविषयत्वान्मुख्यानुरोधेन सर्वेषु दधिधर्म-
 प्राप्तेराज्यविकारत्वोक्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात्प्रतिद्रव्यं चोदकभेदावगतेः
 कर्मैक्ये चोदकैक्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य * अत्रेत्युक्तम् * द्रव्य-

धर्मविषयत्वात्तस्य न्यायस्यैकादशावदानगणस्य च यागधर्मत्वा-
द्दशावदानगणे कर्मैक्ये सति चादकैक्यं स्यादित्याशयः । एकस्य ग-
णस्यैकस्माच्च पशोर्गणस्य प्राप्तचेत्येकशब्दो द्वेधा विग्रहविवक्षया
तन्त्रेण प्रयुक्तः । श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * वाक्यशेषेण सन्दि-
ग्धोपदेशनिर्णयार्थत्वं चोदकोपन्यासस्य सूचयितुं वाक्यशेषत्वो-
क्तिः । ननु प्रकृतिवद्वाक्यशेषाङ्गीकारेऽपि तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यादित्य-
ष्टमाधिकरणे प्राजापत्येष्वेकादेशिनीविध्यन्तातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वा-
त्तस्यां च प्रतिपदवदानगणदर्शनादिहापि तत्प्राप्तिरुपपत्स्यतइत्या-
शङ्क्य भिन्नयागविषयत्वात्तस्य न्यायस्य यागैक्यपक्षे सुत्याका-
लत्वसामर्थ्येनैकादेशिनीवत्प्राजापत्येष्वपि सवनीयविध्यन्तापत्तिरु-
क्ता तत्र प्राजापत्या इति श्रवणमुपरुध्येत सप्तदशसंख्या ना-
वकल्पेतेति च भाष्यावयवद्वयस्य विविक्तविषयत्वं स्वपदो-
पात्तमित्यनेनोक्तं यागभेदे संख्यासामञ्जस्योपपादनार्थं बहु-
ष्विति भाष्यं व्याचष्टे * यदा त्विति * पशुयागसप्तदश्यवु-
द्धौ केन चित्प्रमाणेन कृतायामश्रुतमपि पशुसप्तदश्यं स्तोमविवृद्धा-
वश्रुतसामागमवदागमनेन पूर्यतेत्यश्रुपगम्यवादार्थः वाक्यशेषत्वो-
क्तिसूचितं चोदकोपन्यासाभिप्रायं विवरीतुमाशङ्कते * ननु चेति *
शङ्कामेवोपपादयति * पश्येति * श्लोकं व्याचष्टे * नात्रेति *
प्राजापत्यानीतीतिकरणेन दुर्गोक्तः सिद्धान्तोपक्रमेऽस्माभिर्द-
र्शितः । सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन तद्वितान्तैकशेषोपपादनप्रकारः
सूचितः । तद्वितव्युत्पादनात्प्रागपिकरणे पूर्वपक्षासिद्धेः सर्वनामैक-
शेषस्य तु पश्चादपि करणे सिद्धान्तासिद्धेरैकशेषस्य तद्वितात्प्रा-
करणे तद्विषयत्वायोगात्सर्वनामविषयत्वं पश्चात्करणे तद्विषयतेति
पौर्वापर्योक्त्यैकशेषः सर्वनामविषयस्तद्वितविषयो वेति सन्देहो द-
र्शितः । प्राक् सन्देहोपपादनावसरोपादिष्टं सन्दिह्यमानमेकशेषस्य
तद्वितात्पौर्वापर्यस्योपदेशस्य रूपमिति विगृह्येवंरूपत्वात्किमेकया-
गविध्यावप्ययमुपदेशोऽनेकयागविधायी वेति विधेयपरिमाणवि-
षयसामर्थ्यविशेषो न निश्चितोऽस्येति विग्रहोक्तस्य विधेर्भेदानि-
श्चयस्योपदेशेनैव कर्मभेदोऽवधारित इति निश्चयोक्तिविरुद्धत्वा-
त्प्रौढ्याश्रुपेत्यवादमात्रत्वं द्रष्टव्यमातच्छब्देनातिदेशोक्त्युपस्थापिता-
तिदेशविषयभूतप्राकृताङ्गपरामर्शात्प्राकृतैकपशुनिष्पन्नैकावदानगण-
ग्रहणे यादृशं सामर्थ्यमेकपशुसाध्याया विकृतेः प्रकृ-
तिवद्वाक्यशेषान्वयानुपपत्त्या कल्प्यते तादृशेनात्रापि क-

५२३।

लिपतेनोपदेशः सप्तदशयागविधायितया निर्णयितइत्यर्थः ।
यस्तु कर्मोत्पत्तिकालएव भेदाभेदावधारणावसराच्च पा-
श्चात्यातिदेशाधीनतेत्युक्तम् * तत्सत्यप्यवसरे सन्दिग्धत्वे-
नावधारणासामर्थ्यात्परिहरति * यद्यपि चेति * ननु देवतावि-
शिष्टद्रव्यवाचिप्राजापत्यप्रातिपदिकपरबहुवचनवतोपदेशेनैव या-
५२४। गवहुत्वनिश्चयोपपत्तेः किमतिदेशोपक्षयेत्याशङ्क्याह * ततश्चेति*
परमार्थेनोपदेशान्निश्चयोपपत्तावपि प्रौढ्या सन्देहमभ्युपेत्यातिदेशा-
न्निर्णयाभिधानमित्याशयः । विपर्ययोक्तिरतिशयार्था ननूपक्रमबली-
यस्त्वादुपदेशानुरोधेनातिदेशेन वर्तितव्यमित्याशङ्क्याह * न चा-
त्रेति * आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलावलमिति न्यायेनान-
न्यगतित्वादतिदेशोऽप्यत्रोपदेशाद् बलीयानित्याशयः । प्रकृतिद्र-
व्याणि प्रापयितुं समर्थ इत्यनुपङ्गः । यश्चोपदेशस्यातिदेशानुरोधे वृत्ति-
त्वे सन्दिग्धत्वरूपो विरुद्धरूपश्च प्रकारः सोऽत्र नास्तीति न चे-
त्यादिनोक्तं तेनोभयथापि विग्रहोपपत्तावतिदेशानुरोधादेकवचना-
न्तेनैव सर्वनाम्नो विगृह्य तद्धितानामेकशेषत्वनिश्चयाद् द्रव्यदेवता-
न्वयभेदेन यागभेदसिद्धिरिति सिद्धान्तोपसंहारार्थं तस्मादिति-
भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननु प्रदेयैकादशावदानगणप्रकृति-
त्वस्य पशुधर्मत्वात्कर्मक्येऽपि प्रतिपश्वावृत्तेर्न्याय्यत्वात्सप्तदशाव-
दानगणप्राप्त्युपपत्तेरतिदेशाविरोधात्तदनुरोधेन यागभेदानवधार-
णान्नायमुपसंहारो युक्त इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तं पशुधर्मत्वमनुभा-
षणपूर्वं दूषयति * यदुक्तमिति * पशुसंस्कारेपूपाकरणादिषु द्र-
व्यकथम्भावोपपत्तावप्यन्नावदानगणेऽवदानप्राप्तिः प्राक् त्यज्यमान-
त्वलक्षणस्य प्रकारस्य तद्धितसामर्थ्यादेव ज्ञातत्वात्कथम्भावो ना-
स्तीत्यनेनोक्तम् । यागस्य तु कथं पशुना निष्पादितेन मयाऽपूर्वं साध-
नीयं किं पुरोडाशवत्साक्षाद् ब्रीहिवद्वा प्रदेयावदानगणप्रकृतित्वेने-
त्यवदानगणे कथम्भावोद्भावाद्यागधर्मतैवावदानगणस्यावसीयतइ-
त्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * प्राजापत्येति * ननु प्राजापत्यपशुष्वव-
दानोपदेशाभावात्साक्षात्साधनत्वोपपत्तेरवदानगणानपेक्षायामप्य-
ब्रीहोमीयेऽवदाननाशितस्य पशोः साक्षाद्यागसाधनत्वायोगात्कथं
मया यागः साधनीय इत्यवदानगणापेक्षोपपत्तेः । पश्वङ्गतावदानग-
णस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकृतावपि चेति * नाशितस्य
पशोः सकतुवन्निष्फलत्वाद्धर्माकाङ्क्षा न युक्तेत्याशयः । ननु संस्का-
रकत्वेनावदानानपेक्षणेऽपि द्वारत्वेन यागस्यापूर्वापेक्षावत्पशोरव-
दानापेक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तद्धर्मत्वेति * अवदानोपदेशा-

त्प्राक् पशोर्विनाशाज्ञानाद्यागवत् द्वारापेक्षानुपपत्तेर्द्वारत्वे वापूर्ववदेव
द्वारिधर्मत्वायोगात्पशुधर्मत्वमिच्छता हृदयाद्यवदानानां पशुसंस्कार-
तैव द्वयवदानस्य पुरोडाशसंस्कारत्वावदेष्टव्येत्याशयः ।

ऋत्वर्थश्चापि संस्कारः पशोर्नारादुपक्रिया ।

दृष्टैव त्ववदानानां निष्पत्तिः ऋत्वपेक्षिता ॥

इति वार्तिके तु हिंसायाः पशुसंस्कारत्वाभिधानं तस्याः प्राणवि-
योजनात्मकत्वे ऽपि स्वरूपनाशकत्वाभावादवदानप्रकृतित्वौपयिक-
त्वाच्चाविरुद्धम् । अवदानानां पशुधर्मत्वनिरासस्य पूर्वोक्तमतिदेश-
स्यैकस्मिन्कर्मणि सप्तदशावदानगणप्रापणासामर्थ्यमेकस्य चावदा-
नगणस्य सप्तदशद्रव्यप्रकृतिप्रापणासामर्थ्यं प्रत्युपयोगमाह * त-
स्मादिति * नन्वौपदेशिकया सप्तदसंख्याया ऽतिदेशिकया हृदया- ५२५।३
द्येकादशावदानगणप्रकृत्येकत्वं संख्याया बाधदानेकगणाग्रहणे
ऽप्यनेकपशुग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * सप्तदश-
यागकल्पनेनाविरोधोपपत्तेर्वाधाभावो यद्यपिशब्देन सूचितः । न-
न्वित्याशङ्काभाष्यं पशुसामानाधिकरण्येन श्रुतस्य सप्तदशत्वस्याव-
दानगणस्थत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नैन्विति * पश्वव-
दानगणयोः सम्बन्धाप्रसिद्धेर्लक्षणानुपपत्तिमाशङ्क्य * यागेत्युक्त-
म् * पशुशब्दस्य प्राजापत्यशब्दसामाधिकरण्याद्यागीयद्रव्यवाचि-
त्वावगतेरवदानगणस्य च साक्षाद्यागसाधनत्वात्तल्लक्षणा युक्ते-
त्याशयः । नैतदिति परिहारभाष्यं पशुष्वपि श्रुतायाः संख्याया ल-
क्षणयावदानगणस्य त्वस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नैत-
दिति * पशोरपि यागीयद्रव्यप्रकृतित्वाद्यागीयत्वोपपत्तेर्लक्षणाकार-
णविरोधाभावात्तल्लक्षणा युक्तेत्याशयः । पशुभिरेव तर्हि सप्तदशभि-
श्चोदकं वाधित्वा पश्यतइत्याशङ्कानिरासार्थमवदानानि चेत्यादिभा-
ष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेनेति * ननु शुक्लकृष्णादिवर्णभेदभिन्ना-
नामृजुवक्रादिशृङ्गभेदभिन्नानां कुब्जवामनादिसंस्थानभेदभिन्नानां
वा सप्तदशानां मध्ये कश्चिदेकः पशुरित्येवमभिप्राया सप्तदशसं-
ख्या यागैक्ये ऽप्युपस्थितइत्याशङ्कार्थमेवमिति भाष्यमश्रुतवर्णादि-
विषयत्वकल्पनप्रमाणाभावाद्दर्शनादीनां च साप्तदश्यनियमाभावादा-
नर्थक्यापत्तेश्च ये सप्तदशेत्यनुवादानुपपत्तेर्विशेषानवधारणाच्च वर्णा-
न्तरादिव्यवच्छेदानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य मन्दा ऽप्याशङ्का पशुप्रातिप-
दिकस्यावदानलक्षणार्थत्वाभावात्प्राजापत्यैकपशुनिर्द्धारणावच्छेद-
कपशुबहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेरतिदेशप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशाव-
दानसाध्यत्वाच्च कृत्स्नस्य प्रकृतिवद्वाक्यशेषसहितस्योपदेशवा-

क्यस्यागमनिकार्थमुदन्यस्तेत्याह * कृत्स्नेति * शङ्काशयमुक्तार्थं व्याचष्टे*एतदिति * इयामत्वं नियमाद्वर्णाशयत्वमशृङ्गत्वाख्यरूप-
परत्वनियमाच्छङ्काशयत्वं न युक्तं पश्वनेकत्वं च विनानेकसंस्थानाप्रस-
क्तेः संस्थानैक्यरूपैक्योक्तिरनर्थिकेति परिहारार्थत्वेन ते हीति
भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं
व्याचष्टे * तस्मादिति * पूर्वपक्षप्रयोजनभाष्यं प्रजापतये सप्तदश
पशवः सङ्कुल्पन्त इति पूर्वपक्षोपक्रमादेको यागः सप्तदशभिः पशु-
भिर्निर्वत्स्यत इति उपसंहाराच्च सर्वपशुसाध्ययागत्वस्य पूर्वपक्षार्थ-
त्वावगतेरेकपशुसाधनत्वस्य पश्वन्तरादष्टार्थत्वस्य च पूर्वपक्ष्यन-
भिमतत्वावसायादयुक्तमाशङ्क्यैकमालभ्यमानमन्वालयेरन्न दृष्टा-
यापर इति सिद्धान्तभाष्येऽप्यभिमतस्याप्येकपशुसाधनत्वस्येत-
रादष्टार्थत्वस्य चापादनादापाद्योक्त्यर्थत्वेनोपपादयति * प्रयो-
जनमिति * अवदातव्यमित्यनेनावदानप्राग्भाविनामुपाकरणादीनां
विशसनान्तानां पशुसंस्कारत्वादेकस्यावदानप्रकृतित्वरूपसाक्षात्सा-
धनत्वे ऽपि सप्तदशसंख्यस्य साधनत्वात्साधनत्वप्रयुक्तत्वाच्च सं-
स्काराणां सर्वपशुष्वनुष्ठानमवदानानां तु संस्कारत्वाभावादेकस्मा-
देव पशोरनुष्ठानमिति सूचयता लभतेः संस्कारमात्रोपलक्षणार्थत्वो-
क्तेश्चावदानप्रकृतित्वनिरासार्थत्वं व्याख्यातम् । यदा चैकस्यैवावदा-
नप्रकृतित्वेन यागसाधनत्वात्प्राधान्ये पश्वन्तराणां तु साध-
नभूतपशुसंख्यासम्पादनार्थत्वात्तादर्थ्यमिति पूर्वपक्षप्रयोजनमापा-
दितं तदैकपशुनाशे कृत्स्नपशुगणवृत्त्याख्यप्रयोजनान्तरोक्तिर्गुणानु-
रोधेनेतरावृत्त्ययोगादवदानप्रकृतिभूतपशुना ऽत्राविषयेति दर्शयितुं-
माह * तद्विनाशे चेति * पूर्वोपात्तानामपि पशूनां विनष्टत्वापशु-
प्रतिनिधिभूतपश्वन्तरसंख्यासम्पादनार्थत्वोपपत्तेः कृतानामपि सं-
स्काराणां पुनः क्रिया पश्चावृत्तित्वेन विवक्षिता । एकस्य तु पशो-
रवदानप्रकृतित्वे पश्वन्तराणां देवतानन्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्द-
स्य बहुवचनायोगप्रसङ्गादापाद्योक्तप्रयोजनापारितोषेणैकस्मिन्नित्या-
द्यप्रयोजनभाष्यमवदानगणस्य प्रतिपश्चावृत्त्या सर्वपशूनां यागसा-
धनत्वाविशेषात्समप्राधान्यमभिप्रेत्य यस्य कस्यचित्पशोर्नाशे कृत्स्न-
पशुगणावृत्त्युत्तरार्थत्वेनान्यथा व्याख्यातुमाह*अथ वेति* य एव क-
श्चिदको ऽनेको वा पशुर्नष्टस्तस्मिन्न्यस्मिन्कस्मिन्श्चिन्नष्टे समस्तपश्चावृ-
त्तिः न त्वेकस्मिन्नष्टे पशौ सर्वेषां यागसाधनत्वाविशेषादित्येवकारा-
र्थः । ननु यथाप्रस्तोतोद्गातृप्रतिहर्दृणामन्योन्यहस्तधारणेन समन्वा-
रब्धानां सदो गच्छतामुद्गात्रा हस्तमोचनेन विभागाख्ये विच्छेदे कृते

यज्ञावृत्तिर्विहितातिदेशेनाहर्गणं प्राप्ता किं यस्मिन्नहन्यवच्छेदस्तस्यै-
वावृत्तिः कृत्स्नस्य बाहर्गणस्येति सन्दिग्धे साहित्यसम्पत्त्यर्थं कृत्स्ना-
वृत्तौ प्राप्तायामहर्गणेषु यस्मिन्नवच्छेदस्तदावर्त्तत कर्म पृथक्का-
दिति पष्ठाधिकरणसूत्रेण प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयादेकस्यैवावृ-
त्तिर्वक्ष्यते तथात्रापि प्राप्तैर्न कृत्स्नपशुगणावृत्तिर्युक्तेत्याशङ्कते * न-
न्विति * पृथगुत्पन्नत्वेनाह्वां प्रत्येकं साधनशक्त्यवगमात्सह प्रयोगे
ऽप्याग्नेयादिवत्प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयोपपत्तिरेकावृत्युपपत्तावपि
पशूनां पूर्वपक्षे व्यासङ्गिसाधनत्वात्तादृशानामेवेतिकर्त्तव्यतान्व-
यार्थं समस्तावृत्तिर्युक्तेति परिहरति * नैतदिति * सिद्धान्तप्रयो-
जनभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्ते त्विति * ननु समुच्चितानां साध-
नत्वविधावेकनाशे कृत्स्नावृत्तावेकं साम तृचे क्रियते स्तोत्रीयत्रि-
वृद्बहिष्पवमानमित्यादौ समुच्चितानां मन्त्राणां स्तोत्रसाधनत्ववि-
धानात् तृचं शंसति सूक्तं शंसतीत्यादौ च शस्त्रसाधनत्वविधानात्तां
चतुर्भिरादत्तइत्यादौःचाभ्रग्रादानादिसाधनत्वविधानादेकमन्त्रविनाशे
कृत्स्नमन्त्रावृत्तिः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * स्वार्थाभिधानद्वारा
मन्त्राणां स्तोत्रादिसाधनत्वात्प्रतिमन्त्रं च वाक्यार्थभेदात्प्रत्येकमेव
स्वार्थाभिधानाख्यावान्तरकार्यद्वारा स्तोत्रादिसाधनत्वे सति संख्या-
युक्तेन वचनेन साधनानां समुच्चयाश्रयणात्समुच्चितसाधनत्वा-
भावेन साधनत्वस्य व्यासङ्गित्वाभावान्नैकनाशे कृत्स्नावृत्या-
पत्तिरिति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * य-
दिति * प्रत्येकं वाक्यार्थाभिधाननिष्पादनाशक्तौ विभज्यमानसा-
काङ्क्षत्वे सत्यैकार्यत्वापत्तेरेकस्तोत्रादिसाधनानामैकमन्त्र्यं स्यादित्य-
र्थः । ननु मन्त्राणां स्वार्थाभिधानलक्षणे ऽवान्तरकार्ये प्रत्येक-
निर्वर्त्तनसामर्थ्ये स्तोत्रादौ संहत्यकारित्वात्साधनत्वं व्यासङ्गि भ-
विष्यतीत्याशङ्क्य * भिन्नैरेव चेत्युक्तम् * वाक्यार्थाभिधानानां
प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनत्वशक्तिर्भिन्नशब्देनोक्ता संहत्यशब्देन साध-
नसाहित्यं मन्त्रकार्यैर्वाक्यार्थाभिधाने प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनशक्ति-
मद्भिरेव साधनसमुच्चयविधिना सह कृत्य स्तोत्रादिकार्यान्तरार-
म्भावगतेर्व्यासज्यसाधनत्वावसायान्न कार्यान्तरे ऽपि मन्त्राणां व्या-
सज्यसाधनतेत्यर्थः । पशूनां तु न मन्त्रवत्साधनानां साहित्यं किं तु
सहितानां साधनतेति वैपम्यमाह * पशूनां त्विति * मन्त्रवत्त-
त्कार्याणामपि सहितसाधनत्वाभावे ऽपि प्रकारान्तरेणापि कृत्स्ना-
वृत्तिद्योतनायाशङ्कते * तावन्मन्त्रेति * एकमन्त्रनाशेनैककार्यना-
शे सति कृत्स्नस्वकार्यावृत्तिः स्यान्नश्च तत्सिद्ध्यर्थं कृत्स्नमन्त्रावृ-

स्तिरपि स्यादित्याशयः । परिहरति * नेति * कार्याणां नान्तरीय-
कत्वेन सहितसाधनतया विध्यभावादेककार्यनाशे साधनत्वरूपना-
शकल्पनानुपपत्तेः साधनभूतमन्त्रनाशेनैव नाशस्याभ्युपेतव्यत्वा-
न्मन्त्राणां च प्रत्येकं साधनत्वेनैकमन्त्रनाशे ऽप्यविनष्टमन्त्रे कार्य-
नाशायोगादनुनिष्पादित्वेन च मन्त्रावृत्तिं विनावर्त्तयितुमशक्यत्वा-
न्निष्पन्नाविनष्टस्य च कार्यस्य साधनावृत्त्यनपेक्षकत्वान्नावृत्तिर्युक्तेत्या-
शयः । मन्त्राणां पशुवैषम्यमुपसंहरति * इतीति *

॥ संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥

ननु संख्यागुणयोः कर्माङ्गत्वेन तुल्यरूपत्वाद् गुणनिमित्तभे-
दचिन्तासंख्यानिमित्तभेदचिन्तानन्तरं युक्ता न संज्ञानिमित्तभेद-
चिन्तेत्याशङ्क्याह * बह्विति * बहुचिन्तायां बह्वायासत्वाकृत्यान्त-
राक्षिप्तचित्तेन कर्तुमशक्तेस्ततः प्रागल्पचिन्ताया युक्तत्वादल्पत्वसा-
म्येन च बुद्धिस्थत्वात्संख्याचिन्तानन्तरं संज्ञाचिन्ता युक्तेत्याशयः ।
पृथक्त्वनिवेशाख्यहेतुसाम्यादप्यनन्तरसङ्गतिः संख्यावच्च पृथक्क-
निवेशिनीति वार्त्तिके सूचयिष्यते * किमेभिरिति * भाष्यं प्रकृत-
सङ्कीर्तनकान्येतानि नामानि कर्मान्तरोपदेशीनि वेति संज्ञाया भेदक-
त्वसदद्भावसन्देहोक्त्यर्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय किं प्राप्तमिति पूर्व-
पक्षभाष्यं प्रकरणस्य तादर्थ्यप्रमाणत्वेन भेदाभेदयोरव्यापाराद् गुण-
विधानस्य च कर्मान्तरे ऽप्युपपत्तेस्तदुपन्यासानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य
पूर्वप्रकृतस्य पश्चादुच्चारिताभ्यामथैषशब्दाभ्यां ग्रहणादित्येवं प्रकृ-
तप्रत्यभिज्ञानस्यानुग्राह्यत्वादित्येवं वा प्रकरणानुग्रहशब्दव्याख्यानं
गुणविध्युक्तेश्च कर्मविध्यभावेन कल्पनालाघवाभिधानार्थत्वं सूच-
यितुमाह * तत्रेति * पञ्चम्यन्तापेक्षितं साध्यमकर्मान्तरत्वमिति
वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । एषशब्दस्य सर्वनामत्वात्पूर्वप्रकृतपरामर्शि-
त्वलक्षणं पूर्वप्रकृतापेक्षत्वम् । अथशब्दस्य तु कर्मभेदप्रमाणाभावेना-
धिकारार्थत्वायोगात्पूर्वप्रकृतकर्मपेक्षत्वानन्तर्यार्थतया च स्वयमेव नि-
षेत्स्यमानत्वाद् गुणविधानार्थस्य ज्योतिःशब्देन ज्योतिष्टोमानुवाद-
स्य पूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमविध्यपेक्षित्ववाचित्वलक्षणं पूर्वप्रकृतापेक्ष-
त्वमभिप्रेतं प्रकृतहानेरप्रकृतप्रक्रियाकल्पनस्य च दौर्बल्यलक्षितवा-
ध्यत्वोक्त्या प्रकरणशब्दस्य तदुवाचकप्रकृतप्रत्यभिज्ञानलक्षणार्थत्वं
सूचितम् । पृथक्त्वनिवेशिशङ्कानुश्रुतिबलेन प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानस्यैव

वाध्यत्वमाशङ्क्य ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमस्य प्रतीकमित्यादिभाष्ये
 वक्ष्यमाणेन ज्योतिः शब्दवाच्यत्रिवृदादिसर्वस्तोमवत्त्वलक्षणगुणयो-
 गेनाथ पुनरिति भाष्यवक्ष्यमाणेन च द्योतनादिगुणयोगेनैकस्यापि
 ज्योतिष्टोमस्यानेकसंज्ञोपपत्तिरुक्ता अनेकानि नामधेयानि यस्यासा-
 वनेकनामधेयस्तस्य भावस्तत्त्वमिति विग्रहः । यथैकस्यैव दर्शपूर्णमा-
 साख्यस्य कर्मणो ऽयनादिशब्दवाच्यावृत्त्यादिगुणयोगेनानेकदाक्षाय-
 णादिसंज्ञोपपत्तिरिति दृष्टान्तार्थः । न चेत्यनेन गुणविध्युक्तेः क-
 र्पनालाघवाभिधानार्थत्वं सूचितं गुणोक्त्या फलस्याप्युपलक्षणं सू-
 चयितुं फलशब्दः । गुणान्वयार्थं फलान्वयार्थं वा ज्योतिरादिशब्देन
 ज्योतिष्टोमसङ्कीर्तनार्थवत्त्वोपपत्तेर्न संज्ञान्तरं कर्मान्तराक्षेपकमि-
 त्याशयः । भविष्यन्तीत्यध्यवसानादकर्मान्तरत्वमिति वक्ष्यमाण-
 साध्यानुपङ्गः भाष्यमप्यथैषशब्दाभ्यां प्रकृतग्रहणात्तदुपबद्धायाः
 संज्ञायाः प्रकृतविषयत्वावगतेः प्रकृतप्रत्याभज्ञानस्य वानुग्राह्यत्वात्प्र-
 कृतस्य च गुणविधानार्थं फलविधानार्थं वानेकसंज्ञोपपत्तेर्ज्योतिष्टोम
 एव ज्योतिरादिसंज्ञको न कर्मान्तरमित्येवं प्राप्तमिति वक्ष्यमाणसा-
 ध्यानवयेन पूरणीयम् । संज्ञाया वा भेदकत्वनिरासायैव प्रकृते गुणवि-
 धानोपपादनार्थं प्रकरणानुग्रहोक्तिरित्येकवाक्यत्वेन भाष्यस्य व्या-
 ख्यानन्तरं सूचयितुमाह * कथम्भावेति * अत्रापि भविष्यतीत्य-
 ध्यवसानादकर्मान्तरत्वमिति वक्ष्यमाणसाध्यानुपङ्गः किं चाथश-
 ब्दोपबन्धेन वा संज्ञाया भेदकत्वं स्यात्स्वतो वा तत्राधिकारार्थत्वे
 मन्दकफलत्वापत्तेः पूर्वप्रकृतकर्मापेक्षितार्थत्वेनापेक्ष्यापेक्षकभावस्य
 भेदाधिष्ठानत्वाद्भेदद्योदकता ऽऽथशब्दस्य वाच्या न चाङ्गाङ्गिभा-
 वं संहत्य फलसाधनत्वं वा विनान्योन्यापेक्षा सम्भवतीत्याशयेना-
 ह * न चेति * पञ्चमे च क्रतूनां क्रमानादस्य वक्ष्यमाणत्वादान
 न्तर्यार्थत्वस्याप्यनुपपत्तेर्न तद्वशेनापि भेदद्योतकतेत्याह * न च क्र-
 तूनामिति * स्वतस्तु संख्याया भेदकत्वमनाशङ्क्यमेव भावनाभेदो
 हि लक्षणार्थः । न च ज्योतिरादिसंज्ञा भावनावाचिनी येन तां भि-
 न्यादित्याह * न च संज्ञेति * ननु भावनावाचित्वाभावे ऽपि सं-
 ज्ञाया धात्वर्थवाचित्वाच्छब्दान्तरवद्भात्वर्थद्वारा भावनाभेदकत्वं
 (भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न च धात्वर्थ इति * धातूक्तस्य धात्वर्थ-
 स्य भावनासंलग्नत्वात्तदवच्छेदकत्वावगतेर्बोध्यस्य बुद्धिभेदकत्व-
 वद्भावनाभेदकत्वं युक्तं नामोक्तस्य तु भावनोपश्लेषाभावेन तदव-
 च्छेदकत्वानवगतेरबुध्यमानस्य घटादेर्बुद्ध्या भेदकत्वं न सम्भ-

वतीत्याशयः^{१)} । ननु शब्दान्तरवत्संज्ञाया भावनावच्छेदकत्वरूपेण धात्वर्थवाचित्वाभावाच्छब्दान्तरन्यायेन भावनाभेदकत्वायोगे ऽपि संज्ञाया विधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाद्भावनानिरपेक्षस्य च धात्वर्थस्य विधेयत्वायोगाद्विधेयभावनाभेदं विना ऽनर्थक्यापत्तेरऽस्यासंन्यायेन भावनाभेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चेति * (विधेरप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभावत्वादन्यतः प्राप्तेर्विधित्वव्याघातापत्तेः पुनर्विधानलक्षणस्याऽस्यास्य भेदकत्वं युक्तं) संज्ञायास्त्वप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभावत्वाभावान्नाऽस्यासंन्यायविषयतास्तीत्याशयः । नन्वप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभावत्वाभावे ऽपि विधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात्संज्ञायाः संज्ञान्तरात्प्रतिपत्तेः विशेषे संज्ञान्तरानर्थक्यापत्तेर्भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * न चाप्रवर्त्तित इति * नानासंज्ञानामविशेषाद्विकल्पेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्न तत्त्वद्भेदप्रतीतिरित्यपि शब्दार्थः प्रतीतो ऽपि तु भेदो विध्यसंस्पर्शादनाहत्य इत्यतिशयोक्तिः । ननु संज्ञाया विधातृत्वाभावात्स्वतो भेदकत्वायोगे ऽपि ज्योतिरादिसंज्ञस्य यागस्यैतेन सहस्रदक्षिणेन यजेतेत्येतच्छब्दपरामृष्टस्याख्यातेन विधानाद्विधायकोपबृंहिताया भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यस्त्विति * विधायकस्यान्याक्षिप्तत्वे संज्ञाविषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावाद्भिन्नविषयत्वेन संज्ञाविषयभूतकर्मभेदद्योतकत्वानुपपत्तेर्विशिष्टाविधित्वाद्वा ऽन्यानाक्षिप्तत्वाभ्युपगमे संज्ञानिरपेक्षस्यैव तस्य भेदकत्वोपपत्तेः संज्ञासहकारित्वायोगान्न विधायकसहकृताया अपि संज्ञाया भेदकता युक्तेत्याशयः । आदिशब्देनैतेनर्द्धिकामो यजेतेत्यादौ फलाक्षिप्ततोक्ता गुणादिना कर्मस्वरूपादुत्तार्यात्माभिमुख्येन क्षेपः प्रेरणं विधायकस्यात्मनि सञ्चारणमाक्षेपः प्रयुक्तिवाचिना वाक्षेपशब्देनातदर्थस्य प्रयुक्त्ययोगात्तादर्थ्यं लक्षितम् । ननु गुणार्थस्य विधायकस्य संज्ञाविषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावात्संज्ञाविषयभूतकर्मभेदद्योतकत्वायोगे ऽपि फलस्यानुपादेयत्वेन कर्मोद्दिश्योपादातुमशक्यत्वात्फलार्थस्य विधायकस्य फलोद्देशेन कर्मोपादायकत्वात्प्रकरणान्तरन्यायेन कर्मस्वरूपविषयत्वात्संज्ञां च विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदासिद्धेस्तन्निरपेक्षस्यानुपादेयान्वयस्य भेदकत्वाभावात्संज्ञासहकारित्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * फलेति * संज्ञां विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदाभावे प्रकरणान्तरन्यायाविषयत्वादन्यतो वा प्रकृतबुद्धिविच्छेदे संज्ञानिरपेक्षणात्फलान्वितकर्मविधिसहकृताया भेदकत्वं

न सम्भवतीत्याशयः। गुणफलयोस्त्वेकवाक्योपादाने प्रकृतकर्माश्रितस्य गुणस्य फलसाधनत्वावगमात्फलान्वयस्य भेदकत्वशङ्का नास्तीत्याह *यद्वेति* नन्विति भाष्येणापूर्वसञ्ज्ञाक्षितस्य कर्मान्तरस्यैतेन सहस्रदक्षिणेनेत्येतच्छब्दसमाभिध्याहारलक्षणाद्वाक्याद् गुणान्वयप्रतीतेः प्रकृतस्य गुणविध्ययोगमाशङ्क्य नैष इत्यनेन ज्योतिः शब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वाद्विश्वज्योतिः सर्वज्योतिः शब्दयोश्च ज्योतिःशब्दवाच्यत्रिवृदादिस्तोमयोगात् ज्योतिष्टोमवाचित्वावगतेः प्रकरणस्य वाक्याविरोध उक्तः । तदत्राधिकरणे न्यायतुल्यत्वाद्वैधष गौरित्यादीनामप्युदाहरणत्वावगतेर्गवादिशब्दानां च ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिनिमित्तादर्शनादव्यापकत्वेनायुक्तमाशङ्क्य सर्वेषामुदाहरणत्वेऽप्युदाहरणविशेषे पूर्वपक्षोपपत्तिविशेषप्रदर्शनार्थत्वेनोपपादयति *ज्योतिरादिषु त्विति* तुशब्देन तत्राथैषज्योतिरित्यादिष्वित्युदाहरणपरिग्रहार्थवार्त्तिकस्यस्यादिशब्दस्याथैष गौरिथैष आयुरित्याद्युदाहरणान्तरपरिग्रहार्थत्वं सूचितम् । अवयवसादृश्येऽप्यवयवान्तरत्वात् ब्राह्मणशब्दाद् ब्राह्मणशब्दस्येव ज्योतिष्टोमशब्दो ज्योतिःशब्दस्य पदान्तरत्वावगतेस्तत्प्रतीकत्वाभावमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमशब्दार्थं प्रयोगात्तत्प्रतीकतोपपादिता विश्वज्योतिरिति भाष्यावयवः स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातः तस्मासञ्ज्ञान्तरविषयेऽपि सञ्ज्ञान्तरप्रयोगदर्शनेन सञ्ज्ञायाः स्वतो भेदकत्वाभावाच्छब्दान्तरादीनां च सहकारिणामभावाच्च कर्मभेद इति पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति* सञ्ज्ञा हीतिभाष्येण संख्ययेति तृतीयोक्तस्य भेदहेतुत्वस्य चशब्देनानुकर्षणासञ्ज्ञापि कर्मभेदहेतुरित्येवं सञ्ज्ञा चेति सूत्रावयवं व्याख्यायोत्पत्तिसंयोगो व्याख्यातस्तदाथैष ज्योतिरादाव्याख्याताभावेन सञ्ज्ञां विनोत्पत्तिवाक्यत्वानवधारणादुत्पत्तिवाक्यस्याया अपि च समिदादिसञ्ज्ञाया भेदकत्वानप्युपगमादयुक्तमाशङ्क्याख्यातपारतन्त्र्यानिरासायाख्यातेन भेदाभेदावधारणात्प्रागेव सञ्ज्ञाश्रुतेरित्येव प्राथम्यवाचितयोत्पत्तिशब्दं व्याख्यातुमाह *इतीति* आख्यातसमुच्चारिताया अप्युद्भिदादिसञ्ज्ञाया नाम्नैव चैवमादीनां भेद इत्युद्भिदधिकरणवार्त्तिकेऽभिहितत्वात्समिदादिसञ्ज्ञाया अपि व्याख्यातोच्चारणात्प्रागेव प्रवृत्तेर्भेदाभेदावधारणव्यापाराभावार्थोऽनुक्तशब्दो व्याख्येयः। उद्भदा यजेत पशुकाम इत्यादेस्तु कर्मशब्दस्य फलादिपरत्वोपपत्तेः समिदादिवदनन्यपरपुनः श्रुतिवाभावाद्भेदावधारणाशक्तेर्य एवं विद्वान्पौर्णमासीं यजतइत्यादिवच्च यच्छब्दोपबन्धाभावादतिदेशतश्च रूपलाभसम्भवेनारूपत्वाभावादभेदावधा-

५२८।४

रणाशक्तेः सञ्ज्ञाया भेदकत्वोपपत्तिरित्याशयः । वस्त्वन्तरबुद्धेः सका-
 शासञ्ज्ञानपनयनोक्त्या पौर्णमास्यादिसञ्ज्ञाया अपि स्वतो वत्स्व-
 न्तरबुद्धिहेतुतास्त्येव यच्छब्दो पवद्धेन च रूपकर्मशब्दोनाभेदावधारणा
 दपनीयतइति सूचितम् । अनुक्त इति विशेषणस्य फलं दर्शयन् श्लो-
 कं व्याचष्टे * या हीति * अनुक्तशब्दस्य सूत्रभाष्यस्थोत्पत्तिशब्द-
 व्याख्यानार्थत्वसूचनार्योत्पन्न इत्युक्ता संज्ञातः पूर्वं भेदकत्वेना-
 भेदकत्वेन वावधारित इति समुच्चरितधूमं हर्म्यतलमिति वन्नि-
 श्रयापरपर्यायाभिव्यक्तिवाचिनोच्चरतिना वचिर्व्याख्यातः । पदि-
 चर्योश्च गमिसमानार्थत्वेन ज्ञानार्थत्वाबुच्छब्दस्य चोत्कर्षार्थत्वेन
 निश्चयरूपज्ञानोत्कर्षवाचित्वादुत्पन्नोच्चरितशब्दयोरवधारितार्थत्वा-
 विशेषः । ननु कर्मशब्दसमानाधिकरण्यं विना संज्ञायाः कर्मनामत्वा-
 प्रसिद्धेः कथं तद्भेदकतेत्याहुः संज्ञावशात्पश्चाद्भिन्नकर्मविषयत्वे-
 नावधारयिष्यमाणकर्मशब्दसमानाधिकरण्यमेतेन यजेतेत्युत्पत्त्य-
 मानशब्देनोक्तम् । नन्वेवं संज्ञावशेनाख्यातस्य कर्मान्तरविषयत्वावधा-
 रणं तथा ऽवधारिताख्यातसमानाधिकरण्याच्च संज्ञायाः कर्मान्तर-
 नामत्वावधारणम् । इतरेतराश्रयं स्यादित्याशङ्क्य संज्ञायाः सर्वसंज्ञा-
 विषयत्वनिवेशायोगेन पृथक्कनिवेशात्कर्मनामतायामाख्यातापेक्षणे
 ऽपि भेदकत्वे निरपेक्ष्यं संख्यावच्चेत्यनेनोक्तम् । पृथक्कनिवेशएवात्रापि
 हेतुश्चशब्देनानुकृष्टः अपवादकाभेदावधारकाख्यातसंयोगानिवृत्त्यर्थं
 तूत्पत्तिसंयोगाक्तिरिति सूचनार्थो दृष्टान्तः । पृथक्कनिवेशित्वमेव प्रश्न-
 पूर्वमुपपादयितुं सामान्यन्यायं तावदाह * कथमिति * अनेकार्थत्वस्या-
 न्याय्यत्वेनार्थान्तरदर्शनात्संज्ञान्तरापेक्षोक्तिर्दृष्टान्तार्था औत्सर्गिको-
 क्त्या ऽन्योन्याश्रयत्वशङ्का परिहृता सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति * त-
 दिहेति * ज्योतिरादेः संज्ञान्तरत्वस्योपपादनापेक्षत्वाग्निश्चितसंज्ञान्तर-
 त्वमुदाहरणान्तरमुक्तं सर्वशब्दः सोमेन यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
 यजेत वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिसोमयागवाचिप्रकृतसर्व-
 यजतिविषयः प्रागुच्चारिताः सर्वे यजतयो ज्योतिष्टोमविषयत्वाद् गा-
 व्यादिसंज्ञान्तरसमानाधिकरण्यं न लभन्ते येन ज्योतिष्टोमविषयय-
 जिसामानाधिकरण्यात्संज्ञान्तरस्यापि ज्योतिष्टोम एव संज्ञी स्यादि-
 त्युक्ते ऽर्थान्तरशब्देन लुप्तविषयशब्दकेनार्थान्तरविषयत्वालाभो दृ-
 ष्टान्तत्वेनोक्तः । प्रागुच्चारितयजिविषयभूतो ज्योतिष्टोमश्चेन्न संज्ञी क-
 स्तर्हि संज्ञीत्यपेक्षिते यस्त्वेतेन यजेतेति प्रस्तूयमानो यजतिः सो
 ऽर्थान्तरे वर्ततइति कृत्वा तद्विषयभूतो यागः संज्ञान्तरस्य संज्ञी-
 त्युक्ते । ननु तस्यापि गुणोपबन्धात्फलोपबन्धाद्वा विधायकस्य गुणे

फलेच्छाव्यापृतत्वेन यज्यर्थे व्यापाराभावादभ्यासन्यायेनार्थान्तरे वृ-
त्त्ययोगात्कथं तद्विषयभूतो यागः संज्ञान्तरस्य संज्ञी स्यादित्याशङ्क्य
यद्यपि प्रस्तूयमानो यजतिर्विधायकवशेन भिन्नार्थविषयो न भवति
तथापि विच्छिन्नानुसन्धानत्वादर्थान्तरे वर्त्ततइत्युक्ते ऽनुसन्धानवि-
च्छेदोपपादनायार्थान्तरानुरक्तायां बुद्धौ यजेर्निपातमुक्तमुपपादयितुं
प्रकरणविच्छेदस्योक्तस्योपपादनार्थं पूर्वकर्मविषयाया बुद्धेः प्रस्तूयमा-
नयज्युच्चारणकाले ननु वृत्तिमुक्तामुपपादयितुं गोशब्दस्य पूर्वकर्म-
ण्यनिवेशे ऽभिहिते गोशब्दस्य पूर्वाशनिवेशे ऽपि कस्मात्पूर्वं बुध्य-
ननुषङ्ग इत्याशङ्क्य व्यवयान्नानुपज्यतइतिन्यायोक्तिः प्रस्तूयमानस्य
यजेः संज्ञान्तरावरुद्धं ज्योतिष्टोमं प्रति गमनाशक्तौ ज्योतिष्टोमसं-
ज्ञाविलक्षणगवादिसंज्ञान्तरावच्छेदं हेतुं रूपकद्वाराह*तथा हीति*
पूर्वस्य यजेः प्रस्तूयमानं यजर्थगमनं दृष्टान्ततयोक्तं प्रस्तूयमान-
स्य यजेरर्थान्तरवृत्तिमुपसंहरतीति या तु कर्मान्तरपक्षे ऽथ शब्दस्य
पूर्वप्रकृतविध्यपेक्षावाचित्वायोगात्क्रतोश्च क्रत्वन्तरानपेक्षत्वेन पूर्वप्र-
कृतक्रत्वपेक्षावाचित्वायोगादविवक्षितक्रमत्वेन चानन्तर्यार्थत्वायोगा-
दानर्थक्यापत्तिरुक्ता सा कर्मान्तरत्वे सत्यविकारार्थत्वोपपत्तेर्नास्ती-
त्याह*एवं च सतीति*आदिशब्दः पूर्वपक्ष्यभिमतपूर्वप्रकृतविध्यपेक्षा- ५२९।१
ग्रहणार्थः प्रतिपत्तृचित्तसमानार्थत्वाच्चाधिकारोक्तेर्नैष्कल्यानापत्ति-
रित्याशयः । एषशब्दस्य वैष देवदत्त इति प्रागनिर्दिष्टे ऽपि सन्निहिते
प्रत्यक्षे प्रयोगदर्शनात्प्राक् प्रकृते ऽपि च सन्निहितप्रत्यक्षत्वेनैव प्रयो-
गोपपत्तेः प्राक्प्रकृतत्वस्य वाच्यत्वकल्पनायोगात्सन्निहितप्रत्यक्षरू-
पत्वस्य चोत्तरकालं प्रस्तूयमाने ऽप्यविशेषान्नैषशब्दः प्राक् प्रकृतत्व-
मपेक्ष्यतइत्याह*एष शब्दो ऽपीति * या च प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रिया-
कल्पनयोर्दुष्टोक्ता सापि तयोः संज्ञाश्रुतिप्रभवत्वादयुक्तेत्याह*प्रकृ-
तेति * नासामिति भाष्यं पुनःश्रुतित्वाशङ्कानिरासार्थत्वेनाभासमान
शङ्कानुपपत्त्याक्षिपति * नासामिति * एतेन सहस्रदक्षिणेन यजे-
तेति गुणसंक्रान्तशक्तिनाख्यातेनाभेदावधारणान्न संज्ञाया भेतृत्वं
सम्भवतीत्याशङ्कामाख्यातस्य विशिष्टविधित्वोपपत्तेरभेदावधार-
णाशक्तत्वान्निराकर्तुमभेदावधारणोत्तरकालत्वं पुनःशब्देनोच्यते
नावृत्तिरित्याशयेन समाधत्ते * इतीति * गुणसंक्रान्तशक्तित्वेना-
ख्यातस्याभिन्नतयावधारिते कर्मणि पश्चाद्यदि ज्योतिरादिसंज्ञा-
नामिमानी श्रवणानि स्युस्ततो न भिद्युर्न त्वाख्यतेनाभेदः शक्यो
ऽवधारयितुमिति भाष्यार्थो ऽनेनोक्तः । ननु विधिभेदं विना विधेय-
भेदायोगादथैव ज्योतिरित्यादौ च विध्यप्रतीतेर्न संज्ञाया भेतृता-

युक्तेत्याशङ्क्य ज्योतिः सञ्ज्ञको यागः कार्य इत्यध्यारेण यागविधि-
 त्वाभिधानार्थं तस्मादिति भाष्यं यस्मात्सञ्ज्ञाभेदाद्भिन्नो योगः त-
 स्मादेतद्विधायकमित्यर्थप्रतीतेः स्पष्टत्वादव्याख्याय तदुपपादनार्थ-
 मनुवादे हीति भाष्यम् अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वेत्यादीनामनुवादा-
 नामर्थवत्त्वाभ्युपगमाद्युक्तमाशङ्क्योपपादयति * समस्तमेवेति *
 तेषां तु क्रमादिबध्नायित्वेन अर्थवत्त्वेत्याशयः । ननु गुणविधये
 ऽनुवादो ऽर्थवान् भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अथेति * यागानुवादे
 ऽपि प्रकरणात्तद्गुणत्वं सेत्स्यतीत्याशयः । अथैष ज्योतिरित्यनेन
 च कर्मान्तरविधौ सहस्रदक्षिणादीनां ज्योतिष्टोमाङ्गत्वापत्तेस्तत्र च
 तद्विरोधिगुणान्तरविधानादष्टदोषो विकल्पः स्यादित्यभिधानार्थं प्र-
 कृतस्य चेति भाष्यं व्याचष्टे * कर्मैकत्वेति * ननु कर्मान्तरे ऽप्यतिदेशात्
 द्वादशशतादिप्राप्तेर्विकल्पः स्यादित्याशङ्क्याह * कर्मान्तरत्वे त्विति *
 आतिदेशिकस्यौपदेशिकेन बाधान्न विकल्पापत्तिरित्याशयः । अनेन
 च पूर्वपक्षे द्वादशशतादीनां च विकल्पः सिद्धान्ते कर्मभेदाद्व्यव-
 स्थेति प्रयोजनमपि सूचितमनन्वकर्मान्तरत्वे ऽपि सहस्रदक्षिणादेः
 फले विधानात्काम्यत्वेन नित्यद्वादशशतादिबाधकत्वान्न विकल्पा-
 पत्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * प्रकृताश्रयलाभे सति विकल्पदोषः
 शक्येनैव परिहर्तुं सञ्ज्ञया तु प्रकृतबुद्धिविच्छेदात्प्रकृते कर्मणीव
 फले ऽपि गुणो विधातुमशक्य इत्याशयः । ननु गुणफलयोरेकवा-
 क्योपादाने गुणविशिष्टस्य कर्मणः फले विधौ बाजपेयाधिकरणो-
 क्तवैरूपापत्तेर्गुणस्यैव फले विध्यवगमाद् गुणसंक्रान्तशक्तिनाख्या-
 तेन कर्माभेदे ऽवधारिते सञ्ज्ञाया भेदकत्वान्न प्रकृतबुद्धिविच्छेद-
 कतेत्याशङ्क्याह * प्रस्तूयमानेति * अधिकारार्थाथशब्दसमभि-
 व्याहारेणैषशब्दस्य प्रस्तूयमानकर्माविषयत्वावसायादेतेन यजेतेत्ये-
 षशब्दनिर्दिष्टप्रस्तूयमानकर्मप्रतिनिर्देशकैतच्छब्दसमभिव्याहृतस्य य-
 जेरपि प्रस्तूयमानकर्माविषयत्वावगतेस्तदेकवाक्यत्ववलेन सञ्ज्ञादी-
 नां प्रकरणावगतं पूर्वकर्मान्वयं बाधित्वा प्रस्तूयमानकर्मान्वयाव-
 धारणात्सञ्ज्ञया प्रकृतबुद्धिर्विच्छिद्यतएवेत्याशयः । यस्त्रिरात्रे वि-
 भ्रंशत्तन्न तस्मिन्पुनरस्त्यथ यो ज्योतिष्टोमे प्रायश्चित्तिमभूदपि ह्येते-
 नैकविंशतिदक्षिणेन पुनर्यजेतेत्यग्निष्टोमविभ्रंशनिमित्तप्रायश्चित्तार्थ-
 त्वेनापि ज्योतिषो विधानादादिशब्दस्तद्विषयः । ततश्च न केवलं
 सञ्ज्ञातः कर्मान्तरत्वं किं त्वथशब्दसमभिव्याहारादपीति सूचयितु-
 माह * तस्मादपीति * तस्माच्छब्देन प्रस्तूयमानकर्मान्वयपरामर्श-
 त्तस्य च प्रस्तावापरपर्यायाधिकारार्थाथशब्दसमभिव्याहाराधीन-

त्वादेवं सूचनोपपत्तिः ज्योतिरादिसञ्ज्ञानां ज्योतिष्टोमवाचित्वाद्-
भेदकत्वं पूर्वपक्षोक्तं ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वाद्वास्यां ज्योतिष्टोमवा-
चित्वम् अवयवार्थालोचनया वेति विकल्प्याद्यपक्षनिरासार्थं तावन्न
चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति * दशमे कण्वरथन्तरपृष्ठकार्ये
विहितमवयवभूतेन रथन्तरशब्देन रथन्तरधर्मातिदेशाद्रथन्तर-
योनौ गेयमिति पूर्वपक्षिते कण्वरथन्तरशब्दस्य पुनानः सोम
धारयेत्यस्यामृच्युत्पन्ने सामविशेषे रूढत्वादथन्तरशब्दस्य तदव-
यवत्वं स्वयोनौ गेयत्वं सिद्धान्तयितुं निराकरिष्यमाणं दृष्टान्तितं
विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरेकदेशसादृश्येऽप्येकदेशान्तरेणा-
सादृश्याच्छालामालाशब्ददृष्टान्तेन ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वनिरास-
द्वारा तदर्थवाचित्वे निरस्ते ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वं
पूर्वपक्षोक्तं यत्त्विति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं प्रकरणसामर्थ्या-
द्धीति भाष्यं प्रतीकत्वापपादनार्थं पूर्वपक्षवार्तिकोक्तप्रयोगदर्शना-
नुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * यत्त्विति * नन्वेतेन यजेतेत्येतच्छ-
ब्दसमभिव्याहारालोचनया यजेज्योतिःशब्दैकवाक्यत्वावगमे
ऽपि प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कर्मान्तरे ज्योतिःशब्दप्रवृत्त्ययोगमाश-
ङ्क्य द्योततेर्द्वातोर्द्युतेर्सिन्नादेश्च ज इत्यौणादिके सिनूप्रत्यय-
विधेर्दकारस्य च जकारादेशविधेर्ऋद्धिसाधनत्वकारितं द्योत-
नं मत्वर्थलक्षणाया वा ज्योतिष्मत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं व-
क्तुमथ पुनरिति भाष्यमर्थतो व्याचष्टे * न चेति * भाष्योक्त-
कर्मान्तरप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाच्चेहान्यथानर्थक्यापत्तिप्रमाणकान् गौ-
णत्वात् ज्योतिष्टोमविषयतावगम्यतइत्याशयः । अवयवार्थालोचन
या विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दज्योतिष्टोमवाचितेति द्वितीयं
पक्षं पूर्वपक्षोक्तं यच्चेति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं न हीति भाष्यं
व्याचष्टे * योऽपीति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति *

॥ देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥

संज्ञावद् गुणस्यापि पूर्वकर्मनिवेशानर्हत्वेन भेदकत्वाद् गुण-
चिन्तायाः संज्ञाचिन्तानन्तरं सङ्गतिमाह * अत इति * वाजिन-
वाक्यमेवाधिकरणस्य विषयः प्रतियोगियागविधायित्वेन तु वैश्वदे-
वीवाक्यं दध्यानयसंस्कृततप्तपयः परामर्शितच्छब्दव्याख्यानार्थं च त-
प्तवाक्यमुपन्यस्तमिति विवेक्तुमाह * चातुर्मास्येष्विति * सन्देहः

५३०१३

भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * देवताया अप्यप्राप्यत्वादुभयविधिः क-
स्मान्न पूर्वपक्षित इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * तस्माद्युक्तं सन्देहभा-
ष्यमित्याह * तेनेति * पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * किमिति *
वाजिनामप्यप्राप्तेर्विधेयत्वावगमात्प्राप्ते च कर्मण्यनेकगुणविध्ययो-
गान्न पूर्वत्र गुणविधिः सम्भवतीत्याशयेन प्रश्नपूर्वं कुत इत्याशयेन
पूर्वं कुत इत्यादिपूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * नन्वेवं दे-
वताप्रतीतावपि कर्माप्रतीतेः कथं तत्र द्रव्यविधिरित्याशङ्क्य द्रव्यदे-
वतान्वयस्य कर्मनिबन्धनतयैवावगतत्वाद्विश्वदेवामिक्षान्वयानुमितं
कर्मापि वाजिशब्दादेव प्रतीयतइत्युक्तं तस्मादिह पूर्वविहिते कर्मणि
वाजिनविध्युपत्तिरित्युपसंहारः। ननु वाजिशब्दस्य रूढ्या देवताविशे-
षवाचित्वाच्चावयवयोगकल्पना युक्तस्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्या-
चष्टे * वाजिनो नामेति * नन्वेकस्मिन्कर्मणि गुणद्वयसमावेशः
कथमित्याशङ्कानिरासार्थं तेनोभयमिति भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * त-
स्मादिति * वाजयोगस्य देवताविशेषणत्वे वाजिशब्दादामिक्षान्व-
यापरित्यागेनैव वाजिनान्वयावगतेः समुच्चयः । उपलक्षणमात्रत्वे तु
वाजिनविधावामिक्षान्वयाप्रतीतेरन्योन्यानिरपेक्षकार्थ्यादिकल्प इ-
त्याशयः । ननूत्पत्तिशिष्टवलीयस्त्वस्य वैश्वदेवाधिकरणे स्थितत्वा-
दुत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धे यागे वाजिनविध्यनुपपत्तेर्न विकल्पः स-
मुच्चयो वा युक्त इत्याशङ्क्याह * सत्यपि चेति * वैश्वदेवशब्दवत्
वाजिनशब्दस्य नामधेयत्वायोगाद् गुणविधित्वं विनानर्थक्यापत्तेर्वा-
जमेषामस्तीति च सर्वनामार्थवृत्तिना वाजिशब्देन देवताद्वारा सन्नि-
हितयागोपस्थापनात् गुणविशिष्टकर्मान्तरविध्यनुपपत्तेरामिक्षानिरा-
काङ्क्षे ऽपि सोमक्रये हिरण्यादिविधिवत्सम्भवतीति स्पष्टत्वादनुत्का
विकल्पोपपादनार्थं निष्कर्षोक्तिः । ननु क्रयवद्यागस्येह स्वशब्दानुक्त-
त्वाद् द्रव्यदेवतानुमितत्वं च ततो निष्कृष्टमशक्यत्वान्न निष्कृष्टे यागे
गुणान्तरविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * द्रव्यदेव-
तानुरक्तत्वेनाप्यनुमितस्य यागस्य क्रियारूपतया कारकरूपाभ्यां द्र-
व्यदेवताभ्यां निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः । ननु सत्यपि व्यतिरेके वै-
श्वदेवीशब्दाच्छुद्धयागाप्रतीतेरशब्दावगतस्य च शब्दवाजिनान्वया-
योगान्न तस्मिन्वाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यागेति *
वैश्वदेव्यामिक्षाया यजेतेति श्रुतानुमितैकदेशनिष्पन्ने वाक्ये शुद्ध-
यागवाचिपदानुमानाच्छब्देनापि निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः । नन्वेवं
वैश्वदेवीवाक्ये निष्कृष्टयागोक्तावपि वाजिशब्देन निष्कृष्टाननुवादान्न
तत्र वाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * वाजीति * तत्रापि

वाजिदेवत्यो यो यागस्तत्र वाजिनं कुर्यादिति निष्कृष्टयागवाची
शब्दोऽनुमीयत इत्याशयः । तेन पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *
तस्मादिति * अनेकगुणोपादानलक्षणस्य पूर्वकर्मसंयोगहेतोः पौर्ण-
मास्यधिकरणव्युत्पादितस्यात्राभावात् गुणान्तरावरोधलक्षणं हेत्व-
न्तरमत्राभिमतमिति दर्शयन् सिद्धतामाह *अत्रेति* अप्रकृतेतेति
भाष्येण नञ्समासपूर्वकोत्तरपदसमासेनापूर्वसंयोगव्याख्यानेऽपि
दध्यादेः कर्मान्तरसंयोगार्हस्य भेदकत्वनिवृत्त्यर्थमपूर्वैव संयोग इ-
त्यवधारणेन पूर्वकर्मसंयोगस्यैवोक्तत्वात्पूर्वकर्मण्यसम्भवादित्यनेनै-
व सूचितमपूर्वसंयोगशब्दस्य व्याख्याद्वयमाह * अपूर्वेति * कार-
कयोः साक्षादनन्वयादेवताशब्दं कर्मलक्षणार्थं मत्वा * कर्मान्तरे-
त्युक्तम् * द्वितीयव्याख्यायामुत्तरपदसमासपूर्वको नञ्समासः पू-
र्वकर्मसंयोगानर्हत्वेऽपि वैश्वदेववाक्यवत्कर्मोत्पादकत्वाभावे भेद-
कत्वायांगादपूर्वसंयोगस्य भेदापादकत्वाय कर्मविध्याक्षेपकत्वाभि-
धानार्थत्वेन वाक्ययोरिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं स मे हीति भा-
ष्यमिति सूचयन्सूत्रावयवं व्याचष्टे * वाक्ययोरिति * अपूर्वसं-
योगाक्षेपार्थं कथं पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * यदेत्या-
क्षेपभाष्यावयवं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं सिद्धान्तिनः शङ्कामाह *
तत्कार्येति * समुच्चयाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे * कथमिति * विक-
ल्पाशयेनैतमेव भाष्यावयवं व्याख्यातुमेकार्थास्तु विकल्पेरन्समुच्चयं
ह्यावृत्तिः स्यात्प्रधानस्येति द्वादशाधिकरणन्यायेन समुच्चयासम्भवं
शङ्कते * एकार्थास्त्विति * आमिक्षावाक्ये निरपेक्षामिक्षासाधन-
कत्वेनावगते यागे समुच्चयविध्ययोगाद्वाजयोगस्य चोपलक्षणमा-
त्रत्वोपपत्तेर्न ऋयद्रव्यवद्वचनात्समुच्चयसिद्धिरित्याशयः । वि-
ध्यकल्पाशयत्वेन व्याचष्टे * विकल्प एवेति * समाधानार्थं न-
हुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * तद्धितेति भाष्यं पूर्वभाष्यो-
क्तातुल्यबलवत्त्वविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * भाष्यद्वयेऽपि
तद्धितचतुर्थ्योः श्रुतिवाक्यत्वकृतबलावलोक्त्यविशेषात्पौनस्त्यमा-
शङ्क्य पूर्वस्य तावत्सामान्यन्यायोक्त्यर्थत्वं सूचयितुमाह * सर्वत्रैव
तावदिति * क चित्तद्धितेन क चित्तचतुर्थ्येति वाच्ये बलावलोक्तये
श्रुतिवाक्योपन्यास इत्यनेन सूचितम् । द्वितीयस्य बलावलोपपादना-
र्थत्वं सूचयितुं शङ्कते * आहेति * द्वयोः श्रुतिवाविशेषादित्याशयः
विशेषोक्तौ भाष्यं योजयति * तदिति * यत्रेति भाष्यस्य प्रकृते ५३२।
सामान्यन्याययोजनार्थत्वं सूचयितुमाह * वैश्वदेवी हीति * देव-
तान्वयसोभयत् श्रौतत्वाद् द्रव्यान्वयस्य तूभयत् वाक्यीयत्वाच्छ्रुति-

वाक्यत्वकृतविशेषायोगाशङ्कानिरासार्थं तत्रैषामिति भाष्यमाक्षि-
 पति * नन्विति * भाष्यस्यो विशेषशब्दस्तद्विधान्तर्गतस्यशब्दो-
 क्तद्रव्यान्वयस्याश्रौतत्वाद्वाक्यीयत्वोक्त्ययोगमाशङ्क्य सामान्यस्याप्र-
 देयत्वेन देवतान्वयानर्हत्वाद्विशेषस्यैवान्वयो वाच्यः । स च वा-
 क्याधीन इत्यभिधानार्थो ऽथ द्रव्यमात्रान्वयस्य श्रौतत्वे ऽपि वि-
 शेषान्वयो वाक्यगम्य इत्यभिधानार्थ इति विकल्प्याद्यपक्षे द्रव्यान्व-
 यस्योभयत्र वाक्यीयत्वाद्देवतात्वस्य उभयत्र श्रौतत्वाद्विशेषे द्र-
 व्यसङ्गतिमात्रं करणादित्यन्तेनोक्ते ऽथ द्रव्यमात्रसंयोग इत्यादिना
 चतुर्थ्या अपि कर्माभिप्रेयमाणत्वलक्षणसंप्रदानवाचित्वात्कर्म-
 भूतद्रव्यान्वयोक्तिं विना सम्प्रदानोक्त्यनुपपत्तेर्द्रव्यान्वयवाचित्व-
 स्यापि सम्प्रदानवाचित्वस्मृत्याक्षेपाद् द्रव्यान्वयस्यापि श्रौतत्वावग-
 त्याशयेन द्वितीयपक्षे ऽप्यविशेषमुक्तापि चेत्यादिना द्रव्यमात्रान्व-
 ये विरोधाभावेन बलावलस्यावाच्यत्वात् विशेषान्वयस्योभयत्र वा-
 क्यीयत्वान्नैकस्यापि श्रौततास्तीत्युक्तमिति विवेकः । आक्षिप्तं भाष्यं
 समाधातुं श्रुत्या देवतात्वमिति भाष्यावयवं तावत्तद्विधान्ताद्देवता-
 शब्दात्परस्य भावप्रत्ययस्य सम्बन्धवाचित्वमङ्गीकृत्य द्रव्यवि-
 शेषस्य श्रौतदेवतान्वयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * विशे-
 षस्यैव देवतोच्यतइत्यनुषङ्गः । अस्य शब्दस्य विशेषवाचित्वमु-
 पपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * विश्वेदेवा इति * विशेषस्यै-
 व सर्वनामवाच्यत्वात्पागलक्षणव्यवहारयोग्यत्वाच्चास्य शब्देना-
 भिधानात्तद्वितेन देवतान्वयोक्तिरित्यर्थः । सम्बन्धग्रहणाशक्तेर्विशेष-
 स्य वाच्यत्वायोगमाशङ्क्य सन्निहितत्वं सम्बन्धोपलक्षणत्वेनो-
 क्तम् । ननु द्रव्यविशेषस्यैव देवतान्वये तद्वितेनोक्ते सत्यामिक्षाश-
 ब्दो ऽनर्थक इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्रव्यविशेषस्य देवतासम्ब-
 न्धितया तद्वितोक्तस्यामिक्षया सह विशेषणविशेष्यसम्बन्धो वा-
 क्येन गम्यतइत्येवमुत्तरावयवं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * त्यज्य-
 मानं द्रव्यं प्रत्युद्देश्यत्वेन देवताया विशेषत्वात्सामान्यस्य च त्या-
 गायोगाद्विशेषावगत्युपादानायोपसर्जनत्वमुक्ता सम्बन्धं विनोपस-
 र्जनत्वासिद्धेस्तत्सिद्धये ऽन्तर्णीतः सम्बन्धो यस्यां देवतायां सोपस-
 र्जनं यस्य द्रव्यस्य तत्प्रत्यये तद्विधान्तेन सन्निहितो द्रव्यविशेषो
 देवताविशिष्ट इत्येवं निष्पादिते स्वरूपावगतिं विना तदपर्यवसाना-
 त्त्समर्पणाय * आमिक्षापदेनेत्युक्तं * ननु देवताविशिष्टस्य तद्विधा-
 न्तपदवाच्यत्वाभ्युपगमे सम्बन्धस्य लक्ष्यमाणत्वापत्तेः श्रौतत्वोक्ति-
 रयुक्तेत्याशङ्क्य वैय्याकरणमतेन श्रौतत्वोक्तिरित्याह * तत्रेति *

एवं तु स्वमते श्रौतत्वासिद्धेरपरितोषादेकपदगम्यत्वेनौपचारिकी
 श्रौतत्वोक्तिरित्यन्यथा परिहरति * अथापीति * भाष्यावयव-
 द्वयस्योक्तमेव विविक्तविषयत्वं स्पष्टयति * तेनेति * येन
 कारणेनामिक्षापदेन तद्वितोक्तो द्रव्यविशेषः समर्प्यते तेन
 कारणेन विशेषणविशेष्यत्वलक्षणस्यासम्बन्धस्याभावात् द्वाविह
 सम्बन्धावित्यर्थः । नन्वेवं सति पदान्तरान्वयसापेक्षत्वाच्छ्रुते-
 रपि न वाक्याद्विशेषः स्यादित्याशङ्क्याह * इतीति * सर्वनाम्नः
 पदान्तरसन्निधापितार्थविषयत्वात्तेन विना स्वार्थाभिधानपर्यव-
 सानानुपपत्तेः पदान्तरस्यापि सन्निधापकस्य सर्वनामश्रुतिव्यापा-
 रान्तर्गतत्वावसायात्पर्यवसिताभिधानाभिधेयार्थाकाङ्क्षासन्निधि-
 योग्यत्वाधीनपदान्तरान्वयात्सर्वनामार्थवृत्तितद्विषयसमर्पकपदद्व-
 यान्वयस्य शीघ्रं प्रतीतेरस्यामिक्षावाजिनयोर्विशेष इत्याशयः । ननु
 विशेषणविशेष्यत्वलक्षणसम्बन्धाभ्युपगमे तस्य भेदाधिष्ठानत्वाद्द्वै-
 श्वदेव्यामिक्षाशब्दयोर्भिन्नार्थत्वापत्तेर्नीलोत्पलशब्दयोरिव वाक्य-
 लक्षणएवान्वयः स्यात् न श्रौत इत्याशङ्क्याह * ततश्चेति * यतश्च
 कारणादामिक्षापदेन तद्वितोक्तद्रव्यविशेषसमर्पणानिमित्तं विशेष-
 णविशेष्यत्वम् अतो ऽर्थभेदसमर्पणायोगाद्भिन्नार्थत्वानुपपत्तेर्नार्थ-
 योर्विशेषणविशेष्यत्वं किं तु शब्दयोरेवेत्यर्थः । किं तर्हि विशेषणवि-
 शेष्यत्वे द्वारमित्यपेक्षायामामिक्षापदसन्निधानात्तद्वितस्य द्रव्यवि-
 शेषवाचित्वव्यवस्थापनं द्वारमाह * किं तर्हीति * पदद्वयश्रवणा-
 नन्तरं तत्प्रतीतेः समुदायवाच्यत्वशङ्का तद्वितएवेत्येवकारेण निर-
 स्ता सर्वनामार्थवृत्तित्वलक्षणापपत्तिर्वैपश्चयेनोक्ता श्लोकं व्याचष्टे
 * नैवेति * अपत्यादितद्वितवद्विशेषानभिधाने ऽपि सन्निहितत्व-
 मात्रत्वाभिधानात्पर्यवसानमाशङ्क्य * अनुपयुक्तेत्युक्तम् * औ-
 पगवादिशब्दे देवदत्तादिविशेषाप्रतीतावप्युपगवपत्यत्वमात्रप्रतीत्यु-
 पपत्तेर्युक्तमभिधानपर्यवसानं सन्निहितत्वस्य तु प्रकृत्यर्थेनाविशेष-
 णान्निर्विशेषणस्य च सर्वपदार्थसाधारण्येनानुपयोगितयानभिधे-
 यत्वात्पस्यादिविशेषणवच्चोपपदार्थविशेषणफलत्वाभावाच्च सन्नि-
 हितत्वमात्राभिधाने तद्वितस्य शक्तिः कल्प्येत्याशयः । वैश्वदेवी-
 शब्दे एवेत्यनेन तद्वितएवेत्यन्वयः सूचितः । न चेत्यनेनोत्तरार्द्धे
 व्याख्यातम् । नन्वामिक्षापदेन विनामिक्षाविषयत्वाप्रतीतौ देवतायो-
 गस्यामिक्षाविषयत्वं वाक्यार्थः स्यादित्याशङ्कानिरासायामिक्षामेवे-
 त्यावृत्त्यैवकारान्वयसूचनार्थम् * न च वाक्यार्थत्वमित्याहुक्तम् *
 सन्निहितार्थविशेषविहितत्वात्तद्वितस्य तत्समर्पकपदानपेक्षस्या-

५३४।२

न्वर्थाप्रसिद्धेः स्वतन्त्रपदार्थाग्रहणाद्व्याक्यार्थत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ।
 भाष्यस्थविशेषपदोक्तशङ्कानिरासोपपादनार्थं तद्धितस्य विषया-
 र्पणमेवेत्येकारान्वयं सूचयितुम् * तेनेत्युक्तम् * उपपदसर्वनाम-
 तद्धितानामैकार्थ्ये वृद्धसम्प्रतिमाह * तथा चेति * आमिक्षाश-
 द्देनैव सिद्धेर्वैश्वदेवीशब्दानर्थक्यं त्वनाशङ्कामेवेति सूचयन्नैकार्थ्य-
 मुपसंहरति * तेनेति * यैवेत्येवकारेणामिक्षा * शब्दोक्तैवेत्यु-
 क्तम् * सैव वैश्वदेवीशब्देनोक्ता सती देवतासम्बन्धं यास्यतीत्ये-
 तदर्थं वैश्वदेवीशब्देनोच्यते इति क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे लङ्-
 व्याख्यानेन योज्यमाएकार्थं प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात्सामानाधिकर-
 ण्यायोगमाशङ्क्यामिक्षाशब्दस्यामिक्षात्वं वैश्वदेवीशब्दस्य देवतान्वयं
 प्रवृत्तिनिमित्तं देवतान्वयार्थामिक्षाशब्दोक्तार्थोक्तिपरामर्शना तच्छ-
 द्देन सूचयन्नर्थविशेषणविशेष्यत्वानपेक्षत्वमुपसंहरति * तेनेति *
 वाजिने तु द्रव्यदेवतान्वयो विशेषणविशेष्यत्वं च द्वयमपि वा-
 क्यीयमेवेत्यभिधानार्थमेकत्वेति भाष्यं व्याचष्टे * इतरत्र त्विति *
 सम्प्रदेयाद्विना सम्प्रदानायोगादर्थक्षेपेण विभक्त्या द्रव्यदेवतायो-
 गोक्तिमाशङ्क्या * स्वत इत्युक्तम् * सामान्यतो द्रव्यदेवतायोगा-
 क्षेपे ऽपि स्वेन वाजिनशब्दवाच्येन रूपेण हविषो देवतायोगो न वि-
 भक्त्योक्त इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * वाजिभ्य इति * तस्य
 द्रव्यविशेषस्य देवतासम्बन्धः । तत्सम्बन्धः सामान्यतो विशेषतो
 वा द्रव्यदेवतासम्बन्धो न वाजिपदे ऽन्तर्गत इति कथं चिच्छब्दे-
 नोक्तम् । यदि च तद्धितवच्चतुर्थी सर्वनामार्थं स्मर्येत ततः सम्प्रदेय-
 स्य द्रव्यस्य सम्प्रदानभूतदेवतान्वयश्चतुर्थ्यन्ते पदे ऽन्तर्गतः स्यान्न
 त्वेतदस्तीत्याह * अपि चेति * देवतात्वापेक्षयापिशब्दः श्लोकं
 व्याचष्टे * सास्येति * यदि चान्यपदार्थो ऽपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयेत
 ततो स्मृतो ऽपि देवतान्वयचतुर्थ्यन्ते पदे ऽन्तर्गतः स्यान्न त्वेतद-
 प्यस्तीति सम्प्रदानमात्रं प्रतीयत इति वदतोक्तम् । ननु सम्प्रदेयं विना
 सम्प्रदानायोगात्सम्प्रदेयमपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयत एवेत्याशङ्क्याह
 * तेन त्विति * ननु सम्प्रदानमात्रस्य चतुर्थ्यर्थत्वे देवतात्वस्या-
 पि तयानुक्तत्वाद्वाक्येनापि द्रव्यदेवतावगत्यनुपपत्तेरुभयस्य वा-
 क्यीयत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * लक्षणया दे-
 वतात्वोक्तिमभ्युपगम्य भाष्यमित्याशयः । नन्वेवं सति देवतात्व-
 स्यामिक्षावाजिनवाक्ययोः श्रौतत्वाविशेषात्तुल्यबलत्वं स्यादित्या-
 शङ्क्याह * तत्र चेति * अनेन च तदिहेति भाष्यस्थो ऽपि देव-
 तात्वशब्दः पूर्वभाष्यस्थवत्सम्बन्धवाचितया व्याख्यातः । श्रौतवा-

कयीयत्वविशेषोक्तिप्रयोजनाभिधानार्थं विरोधे चेत्यादिभाष्यं व्या-
चष्टे * इतीति * सन्निकर्षविप्रकर्षौ वा भाष्यस्थाभ्यां श्रुतिवाक्य-
शब्दाभ्यां विवक्षिताविति व्याख्यानान्तरमाह * किं चेति * श्रु-
तिशब्दस्य सन्निकृष्टत्वमर्थो वाक्यशब्दस्य विप्रकृष्टतार्थ इत्यर्थः ।
कथमामिक्षान्वयस्य सन्निकृष्टत्वं वाजिनान्वयस्य विप्रकृष्टापेक्षिते ५३५१२
ऽष्टप्रकारं सन्निकर्षविप्रकर्षाभिधानं प्रतिजानाति तावत् * विप्र-
कृष्टेति * एतदेव व्याचष्टे * सर्वेति * आमिक्षायां सामान्यतो
देवतान्वय्याभिधानं न वाजिनस्येति तावत्प्रकारमाह * तद्यथेति *
यद्यपि च भवतु नामेत्यनेन द्रव्यमात्ररूपत्वाविरुद्धात्मतोक्ता तामनु-
भाषणपूर्वं दूषयति * यत्त्विति * वैश्वदेवीतीतिकरणेन स-
न्निहितार्थवृत्तितद्विप्रकर्षप्रत्ययपरामर्शात्तत्र च सन्निहितस्त्रीद्रव्यो-
क्तेर्वाजिने च नपुंसकव्यवहितशब्दनिर्दिष्टे स्त्रीत्वसान्निध्ययोगाद्विरो-
धो ऽस्त्येवेत्याशयः । ददातिकल्पनाकल्पनरूपं प्रकारान्तरमाह * अ-
पि चेति * अवश्यकल्पकर्तव्यतावचनेनैव पदद्वयान्वयसिद्धौ द-
दातिकल्पनानापत्तेस्तत्कल्पनसिद्ध्यर्थं सम्प्रदानसम्प्रदेयसङ्गतिर्द-
दातिं विना * नास्तीत्युक्तम् * देशशब्दे ऽपि कल्पनीये धातुमात्रक-
ल्पनस्यासाधारण्येन पर्यनुयोज्यत्वसूचनार्थं धात्वर्थेन तल्लक्षणा अव-
श्यकल्पकर्तव्यतावचनकल्पने ऽपि विप्रकर्षसिद्धेः कस्मान्न नि-
रस्ता इत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * कर्तव्यतेति *
प्रश्नपूर्ववैधर्म्यमुपपादयति * कुत इति * वैश्वदेव्यामिक्षा-
शब्दयोस्तु सामाधिकरण्याद्वैधर्म्यदृष्टान्तत्वोपपत्तिरित्याशयः
वाजिशब्दस्य कारकविभक्त्यन्तत्वादपि न नाम्नान्वयः स-
म्भवतीत्याह * न चेति * ददात्यध्याहारे च विप्रकर्षद्वया-
पत्तिर्दोष इत्याह * तत्रेति * नन्वामिक्षावाक्ये ऽपि वैश्वदेव्या-
मिक्षया यजेतेति कल्पनाद्विप्रकर्षद्वयापत्तिरविशिष्टेत्याशङ्कते * इतर-
त्रापि * पदद्वयान्वयहेतुत्वाभावान्नान्वयविप्रकर्षापादकं यजिक-
ल्पनमित्याशयेन परिहरति * नेति * आमिक्षावाक्ये च यजिमात्रं
कल्प्यं वाजिनवाक्ये तु यजिर्ददातिश्चेति विशेषमाह * तव त्विति * ५३६१२
वाजिनवाक्यस्यानेकदोषदुष्टत्वसूचनार्थं परकीयत्वं विवक्षितम् *
तवेत्युक्तम् * त्वदीये वाजिनवाक्ये ऽर्थयोर्द्रव्यदेवतयोः सम्ब-
न्धसिद्ध्यर्थं यजिश्च पश्चाद्भविष्यत्यादौ च द्रव्यदेवतापदयोरन्वया-
र्थं ददातिरित्युक्ते ददातिनैवार्थयोरप्यन्वयसिद्धेः । किं यजिनेत्या-
शङ्क्य * परेत्युक्तम् * परस्या देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन त-
त्स्वत्वापादनलक्षणदानायोगान्न तेन द्रव्यदेवतान्वयः सम्भवतीत्या-

शयः व्यतिरेकवाचिना तुशब्देनामिक्षावाक्ये यजिमात्रकल्पनेति सू-
चितं चतुर्थ्याश्चोत्सर्गतो ऽवगतस्यापि सम्प्रदानवाचित्वस्य वाजिन-
पदन्वयात्प्रागपवादकोपपदयोगाभावानिश्चयेनानिर्णीतस्य देवतात्व-
त्वलक्षकत्वायोगात्प्रागेव च देवतात्वलक्षणायां ददातिकल्पनायो-
गापत्तेः सम्प्रदानसम्प्रदेयपदैकवाक्यत्वार्थं कल्पितेन ददातिनां त-
दन्वये निष्पादिते वाजिनप्रतिग्रहीतृत्वाभावात्सम्प्रदानत्वानुपपत्ते-
र्देवतालक्षणार्थत्वं वाजिपदस्याभिप्रेत्य देवतापदत्वोक्तिर्देदातिकल्प-
नोत्तरकालमपि कारकपदयोरन्योन्यान्वये विप्रकर्षमाह * कल्पिते
ऽपि चेति * वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यात्कारक-
विभक्त्यन्तत्वाभावाच्च न कश्चिद्विप्रकर्षहेतुरित्याह * नन्विति *
सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यलक्षणं तृतीयं प्रकारमाह * सत्यपि
चेति * सर्वत्रैकविषयत्वनिबन्धनत्वादन्वयस्यैकविभक्त्यन्तत्वं वि-
नैकविषयत्वाप्रतीतेर्वाजिसम्प्रदानकं वाजिनमित्येकविभक्त्यन्तत्वाय
सम्प्रदानवाचिन्याश्चतुर्थ्याः सम्प्रदेयलक्षणार्थत्वाद्वैयधिकरण्ये विप्र-
कृष्टतेत्याशयः । एतदेवारुणाधिकरण्यभाष्यसम्मत्या द्रढयति *
तथा चेति * श्रुतिलक्षणात्मकं चतुर्थं प्रकारमाह * किं चेति * लक्षणा
मुपपादयति * न हीति * दृष्टान्तेनामिक्षायां श्रुतिः सुचिता प्रसिद्धिवि-
रोधान्नात्रेयस्य देवतात्वमस्तीत्याशयः । सम्प्रदानस्य देवतात्वे ऽनिष्ठा-
पत्यन्तरमाह * यदि चेति * विरुद्धलक्षणत्वादपि संप्रदानस्य
देवतात्वं नास्तीत्याह * प्रतिग्रह इति * एवमपि कथं सम्प्रदान-
त्वेन देवतात्वं लक्ष्यतइत्यपेक्षायां प्रकारद्वयमाह * तेनेति * तस्या
देवताया उद्देश इति समासान्तर्गतपष्ठ्युक्तस्योद्देशकर्मत्वस्य विशे-
षणप्रधानेन निर्देशेन लक्ष्यतोक्ता नन्वप्रतिग्रहीतृत्वादेवतायामैश्व-
र्यं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तादात्म्येति * देवब्राह्मणराज्ञां च
विज्ञेयं द्रव्यमुत्तममित्यादौ ब्राह्मणादिवदेवताया अप्यैश्वर्यप्रसिद्धे-
र्यस्यै वा कस्यै देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेधपतिरित्यार्थत्वादेभ्यश्च
देवतात्वस्यैश्वर्यरूपत्वप्रसिद्धेः प्रतिग्रहाभावे ऽपि तदुद्देशपूर्वकेण
त्यागेन तदधीनत्वापादनान्मुख्यैश्वर्याभावे ऽपि औपचारिकमैश्वर्य-
मस्तीत्याशयः । ये ऽपि सम्प्रदानद्वैविध्यमभ्युपगम्य प्रतिग्रहणा-
त्मकस्य सम्प्रदानस्य देवतात्वाभावे ऽप्यनिराकरणात्मकसम्प्रदा-
नस्य देवतात्वमिच्छन्ति तन्मते ऽपि चतुर्थ्युक्तेन सम्प्रदानत्वसामा-
न्ये तत्तद्विशेषदेवतात्वलक्षणाद्विप्रकर्ष इत्याह * यद्यपीति * सन्दि-
ग्धत्वलक्षणं पञ्चमं प्रकारमाह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे

५३७।१ * वाजिभ्य इति * शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातुम् * नन्वित्या-

द्युक्तम्* सकलरूपसाम्ये ऽपि पदावधारणोपायान् बहूनिच्छन्ति सू-
रयः क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यस्मृतिश्रुतीरिति प्रकृतिप्रत्यया-
न्वाख्यानस्मृतेरपि पदभेदावधारणोपायत्वेनेष्टत्वात्प्रयाजाः सविभ-
क्तिकाः कर्त्तव्या इत्यादौ च वेदे ऽपि विभक्तिप्रसिद्धेर्विभक्तीनां
पारिभाषिकत्वाभावादन्वाख्यानभेदेन शब्दभेदात्सन्देहोपपत्तेरर्थस-
न्देहस्य चोभयसाधारण्येनापर्युनयोज्यत्वाच्छब्दसन्देह एवं विप्रक-
र्षापादक इत्याशयः । उत्पन्नशिष्टत्वलक्षणं पष्टं प्रकारमाह * किं
चेति * अस्तु तावदुत्पन्नशिष्टत्वलक्षणो विशेषो वैश्वदेवाधिकर-
णोक्तोत्पत्तिवाक्यविज्ञातमित्यादिचित्राधिकरणवार्त्तिकोपपादिते-
नोत्पत्तिशिष्टवलीयस्त्वेनोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि गुणान्तरं वि-
धातुमेवाशक्यमित्याह * यथा चेति * श्लोकोक्तमुत्पत्त्युत्पन्नशि-
ष्टत्वविशेषस्य सन्निकर्षविप्रकर्षप्रकारत्वमुपपादयितुं प्रतिजानाति
* वैश्वदेवेति * प्रश्नपूर्वं वैश्वदेवाधिकरणोक्तमेव न्यायमुपपाद-
नार्थं स्मारयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * वाजिनं हीति *
अस्मिन् च व्याख्यानप्रकारे सामान्यतो ऽप्यामिक्षान्वयस्य श्रौतत्वा-
भावे ऽपि वाजिनादू बलीयस्त्वमित्याह * ततश्चेति * वाक्येनैव सामा-
न्यतो ऽप्यामिक्षादेवतान्वयितया विधीयतइति वाच्ये तथापि सामा-
न्यस्य ऽब्रवीतीत्याद्यप्रकारानभ्युपगमे ऽपि आमिक्षाया बलीयस्त्वो-
क्त्यतद्वुद्धिस्थीराकरणार्था विपरीतोक्तिः । ननु यागमात्रान्वये ऽपि
भेदस्तावन्न सिध्यतीत्याशङ्काह * प्रकरणानपेक्षेति * अप्रकृतानां
यागानामप्रतीतेः प्रकृतानां चानपेक्षणाद्यागान्वयायोगाद्विशिष्टवि-
धिरेवापद्येतेत्याशयः । स्वार्थासमाप्तत्वेन च वाक्यान्तरानपेक्ष-
त्वान्न तद्विहिते कर्मण्यनेन गुणाविधिः सम्भवतीत्याह * न चेति *
रूढियौगिकत्वलक्षणं सप्तमं प्रकारमाह * विश्वदेवाश्चेति * उक्त- ५३८१२
रार्द्धं व्याचष्टे * वाजिन इति हीति * अवयवप्रसिद्धेर्विप्रकर्षोप-
पादनार्थमक्षरैरेव बुध्यन्तइति प्रोक्षण्याधिकरणवार्त्तिकोक्तं दौर्बल्यं
स्मारयति * वाक्यार्थवच्चेति * न केवलं विश्वदेवस्य शब्दस्थया
रूढ्या वाजिशब्दस्यावयवप्रसिद्धिबाधः किं त्वात्मस्थयापीत्याह * वा-
र्जाति * देवतात्वे ऽश्वानामयोग्यत्वादस्त्येव विश्वेषु देवेषु वृत्तेर्दे-
वतात्वसिद्धिः । कार्यमित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * देव-
तात्वं नामेति * अन्यत्र देवतात्वोक्त्या न च गतयोग्यत्वस्याग्न्यादे-
रनवगतयोग्यत्वस्य वाशवादेः शब्दैकसमधिगम्यत्वाद्युक्तं देवतात्व-
मित्यर्थः । यौगिकत्वाभ्युपगमे ऽपि विश्वदेवविषयता क्लेशगम्ये-
त्याह * सत्यपीति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वे हीति * ननु व्री-

हीन्प्रोक्षतीत्यादिवत् प्रकृतग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्यमाह *
 * गुणेति * एतदेव विवृणोति * संस्कार्यत्वे हीति * देवतायाः
 संस्कार्यत्वं विनाप्यारादुपकारित्वाद्यागस्य प्रयोजनवत्त्वोपपत्तिरि-
 त्यर्थः । संस्कारकर्मत्वे ऽपि तप्तस्य पयसो दध्यानयनसंस्कृतस्यामि-
 क्षाशब्देन घनभूतस्य वैश्वदेवयागे विनियोगात्तदनुनिष्पादिनो
 द्रवस्य वाजिनशब्दोक्तस्योपयुक्तशेषत्वात्प्रतिपत्त्युपेक्षस्य प्रतिपत्तिर्भे-

५३९।२ विष्यतीत्याह * कामं वेति * प्रकृतग्रहणे ऽप्यग्न्यादीनामष्टानां
 प्रकृतत्वाविशेषाद्विश्वेदेवमात्रविषयत्वं न सिध्यतीत्याह * प्रकृते-
 ति * ननु विश्वेदेवशब्देनाष्टानामपि ग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्कते
 * अथेति * एकदेवतोद्देशेन यागसिद्धेः सर्वदेवतोद्देशो निष्प्रमा-
 णक इति परिहरति * तदिति * बहुवचनं प्रमाणत्वेनाशङ्कते
 * बह्विति * न तत्सर्वोद्देशे प्रमाणमिति परिहरति * नेति *
 अष्टानां मध्ये के ऽत्र ये ग्राह्या इत्यनवधारणात्सर्वग्रहणं भविष्यती-
 त्याशङ्कते * न त्रिष्विति * द्वादशाधिकरणन्यायेनाद्या स्तिष्ठो दे-
 वता इत्यवधारणं सम्भवतीति परिहरति * न मुख्यं वेति * अतो
 ऽष्टानां मध्ये विश्वेदेवमात्रग्रहणं निष्प्रमाणकमित्युपसंहरति * त-
 स्मादिति * अनन्तरोपादिष्टवाजवतां च वाजिशब्देनोक्तौ नैराका-
 ङ्क्ष्यान् वाजिनान्वयो युक्त इत्याह * साकाङ्क्षा चेति * सप्तमं
 प्रकारमुपसंहरति * तस्मादिति * देवशब्दस्य वाजिशब्देन लाभो-
 पपत्तेर्बुलभत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य * तत्रापि चेत्युक्तम् * वाजि-
 शब्दोच्चारणेनैव विश्वेदेवग्रहणसिद्धेः किं प्रयोजनलाभेनेत्याश-
 ङ्काह * न चेति * शास्त्रेण च वाजिशब्दोच्चारणएव पुरु-
 षस्य प्रवर्तितत्वान्न वाजिशब्देनार्थद्वारा विश्वेदेवशब्दलक्ष-
 णायां प्रमाणमस्तीत्याह * वाजीति * एवं च वाजि-
 नयागे विश्वेपां देवतात्वे सत्यपि वाजिशब्देनैवोक्तानां देवतात्वा-
 हेवताभेदेनामिक्षावाक्यस्थदेवतानुवादायोगात्पौर्णमास्यधिकरणव्यु-
 त्पादितया प्राप्ते कर्मण्यनेकार्थविध्यशक्त्यापि कर्मभेदसिद्धिरित्याह *
 ५४०।२ ततश्चेति * परस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *
 अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेतेति सूत्रमथेत्यादिभाष्येणोपव-
 र्णनापरिहारार्थत्वेन व्याख्यायाथ वेत्यादिना दध्यादेरपि गुणस्या-
 ष्टदोषविकल्पापत्तेः पूर्वकर्मण्यसम्भवाद्भेदकत्वप्रसक्तावयवादार्थ-
 तया ऽधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातं तत्र द्वितीयव्याख्यायां तत्सन्निधे-
 र्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः प्रयोगकालीनविकल्पा-
 लोचनेन चोत्पत्तिशास्त्रान्यथात्वकरणायोगात्पूर्वपक्षानुपपत्तेराद्यैव

व्याख्या युक्तेत्याह * अगुणेति * गुणान्तरावरुद्धकर्मोत्पत्त्यभावेनो-
दाहरणभेदहेतुत्वेनोक्तस्यापूर्वसंयोगस्याभावात्प्रत्युदाहरणत्वं दध्या-
देर्वैषम्योक्तये ऽनेनोच्यतइत्यर्थः । प्रत्युदाहरणत्वं विवृणोति *
अन्येनेति *

॥ दध्यादिद्रव्यसफलत्वधिकरणम् ॥ ११ ॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५ ॥

सम्भवत्प्रकृताश्रयलाभस्य गुणस्योदाहरणत्वाभिधानार्थमग्नि-
होत्रमिति भाष्यं व्याचष्टे * अग्निहोत्रमिति * सन्देहभाष्यं व्याच-
ष्टे * तत्रेति * तस्यैवेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिपूरणेनापवादतयान-
न्तरसङ्गतिः सूचितां गुणशब्दस्य सिद्धार्थवाचित्वात्सिद्धस्य च
निर्व्यापारस्य फलसाधनत्वायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्चानेनैव द्वारभूत-
व्यापारविध्ययोगाद्गुणफलान्वयायोगाशङ्कानिरासार्थं प्रकृतकर्मसं-
बन्धोक्तिः । ननु शुद्धकर्मोत्पत्तौ गुणस्यानन्तरस्तत्र एवाभेदकत्वो-
क्तेः पूर्वपक्षयोगात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्क्याह * द्वयमेवेति *
यथा शुद्धोत्पत्तावभेदकतोक्ता तथानेकस्य गुणस्य प्राप्ते कर्मण्या-
शङ्का विधित्वाद्भेदकतापि चोदना वा गुणानां गुणपच्छास्त्रादित्य-
नोक्ते ननु विध्यशक्तेस्तत्र भेदकत्वादिह गुणनिमित्तभेदप्रकरणे
पूर्वपक्षहेतुत्वेनोपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्य यथा सगुणकर्मोत्पत्तौ
पूर्वसंयोगानर्हत्वात् गुणस्य भेदकत्वं तथा शुद्धोत्पत्तावनेकस्यैव
पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वंहेतुसाम्याद्भेदकत्वं विध्यशक्तिस्तु पूर्वसंयोगा-
नर्हत्वोपपादिकेति सूचनार्थं दृष्टान्तत्वेन * स गुणोत्पत्तावित्युक्त-
म् * प्रकारान्तरव्याख्यानार्थम् * विधीयमानेत्युक्तम् * द्वयमेवे-
त्येवकारेण प्राप्ते कर्मण्यनेकविध्यशक्तेः साक्षाद्भेदहेतुत्वाभावः सू-
चितः । भेदहेतुत्वेन फलस्य गुणस्यानेकार्थोपादाने ऽप्युपपत्तौ
नाव्यापिन्या विध्यशक्तेर्भेदकतेत्याशयः । एवमपि कथं सन्देहोपप-
त्तिरित्याशङ्क्य * तेनेत्युक्तम् * गुणफलात्मकानेकार्थोपादानस्य
पूर्वत्रासम्भवे भेदकत्वात्सम्भवे चाभेदकत्वात्सम्भवासम्भवविष-
यः सन्देहो भेदाभेदसन्देहहेतुरित्याशयः । नन्वेवमपि किमग्निहो-
त्रहोमान्तरमिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिप्रतियोगितया स एवेति सि-
द्धान्तवचनव्यक्तिदर्शयितव्या न गुणात्फलमितीत्याशङ्क्याह * तत
इति * यतः कारणात्पूर्वकर्मण्यनेकार्थोपादानसम्भवाम्भवसन्देहो
भेदाभेदसन्देहहेतुस्ततः कारणादेतयोः सम्भवाम्भवयोः सिद्ध्यर्थं
फलान्वयः कस्येति विचार्यमित्यर्थः । कर्मणो हि फलान्वयं ऽनु

पादेयफलान्वयेन कर्मोत्पत्तेः प्रतीयमानाया बाधकस्य प्रत्यभिज्ञानस्य गुणाधिक्येनाभावात्पूर्वस्मिन्कर्मणि गुणफलोपादानासम्भवः । गुणफलान्वयत्वाश्रयत्वेन पूर्वकर्मपरिपेक्षणात्सम्भव इत्याशयः । वृत्त्यन्तरोदाहृत्यातिक्रमेणोदाहरणान्तरोपादाने प्रश्नपूर्वकारणमा-
 ५४१। ह * किमर्थं पुनरिति * ननु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोगेऽपि कर्मणः फलान्वये दधिगोदोहनादेः क्रत्वर्थत्वात्फलकामनां विनाप्यनुष्ठानं विकृतौ चातिदेशः स्यात् गुणफलान्वये तु पुरुषार्थत्वात्सत्यां कामनायामनुष्ठानमनतिदेशाश्चेत्यनुष्ठानविशेषस्य द्वयेऽपि साम्याद्विशेष इत्याशङ्क्याह * क्रत्वर्थेति * गोदोहनादेः पुरुषार्थतैवोत क्रत्वर्थतापीति क्रत्वर्थपुरुषार्थचिन्ता चतुर्थे करिष्यमाणत्वान्नेह कार्येत्याशयः । नन्वनुष्ठानविशेषानुपयोगेऽपि भेदाभेदनिर्णयस्तावद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * इह त्विति * अनुष्ठानानुपयोगिनिर्णयानर्थक्यानुपयोगानुगुणमेवोदाहार्यमित्याशयः । कथं गोदोहनोदाहरणे भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोग इत्याशङ्क्योपपादयति * न चेति * ननु गोदोहनात्फले क्रत्वर्थप्रणयनाश्रितस्य फलसाधनत्वाद्दन्तः क्रतुप्रयोगः प्रणयनात्तु फले क्रत्वर्थात्प्रणयनात्तस्य भेदापत्तेर्विवा एतद्यज्ञाच्छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे प्रतेतत् ऽन्यस्य तन्त्रं प्रतीयतइति क्रतुमध्ये ऽन्यप्रयोगनिषेधाद् बहिः क्रत्वित्यनुष्ठानविशेषाशङ्कानिरासार्थम् * प्रणयनस्येत्युक्तम् * देशान्तरप्रापणरूपसंस्कारस्वभावत्वात्प्रणयनस्य प्रणेतव्यापेक्षायां स्ववाक्ये प्रणेतव्याश्रवणाच्चमसेनापः प्रणयन्तीति सन्निहितवाक्यान्तरश्रुतानामपां प्रणेतव्यत्वावगतेस्तासां च क्रत्वर्थत्वेन नैराकाङ्क्ष्यात्पदकर्मवत्प्रणयनस्याप्रयोजकत्वेनान्यासामनाक्षेपाद् बहिः प्रयोगे च पृथगितिकर्तव्यतानुष्ठानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवार्थं भेदेऽप्यन्तः क्रतुप्रयोगः सत्स्यतीत्याशयः । दध्युदाहरणे तु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषोपयोगोऽस्तीत्याह * इह पुनरिति * नन्विहापि पृथगितिकर्तव्यतानुष्ठानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवायान्तः क्रतुप्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्या * दर्वीत्युक्तम् * सर्वेषां जुहोतिचोदितानां दर्विहोमाख्यत्वस्यापूर्वत्वस्य च वक्ष्यमाणत्वादित्याशयः । अग्निहोत्रविध्यन्तग्रहणात्सायम्प्रातरभ्याससिद्धेः सकृत् क्रियानुपपत्तिशङ्कानिरासार्था वा पूर्वोक्तिः प्रयोजनाभावमात्रेण चेह गोदोहनस्यानुदाहरणोक्तिः । परमार्थतस्तु तस्यापि दाक्षायणादेरुक्त्यादिसंस्थानां च फलान्वयेनैव न्यायेन सिद्धे तत्र तत्रांशान्तरचिन्तेति द्रष्टव्यम् । ननु स्वर्गे यावज्जीवशब्दोक्ते च जीवनेऽनुपादेये विधीयमानोऽपि होमः प्रत्यभि-

ज्ञानाद्यथा न भिद्यते तथेहापीति कर्मफलान्वयोक्तेर्भेदानुपयोग-
माशङ्कते * नन्वितीति * गुणाधिक्येनाप्रत्यभिज्ञानाद्वैषम्यमा-
ह * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * फलोति * प्रत्यभिज्ञासम्भवं
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * अग्निहोत्र- ५४२।१
मिति * शुद्धोत्पन्नस्यापि वाक्यान्तरेण दधिवैशिष्ट्यात्प्रत्य
भिज्ञानं शङ्कते * नन्वितीति * तस्यामुत्पादकत्वेन मुख्यत्विनि-
मित्तबलीयस्त्वाभावादुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन प-
रिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * येन तावदिति * अनु-
त्यकार्यत्वादप्यगुणवाक्यस्योत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह
* उत्पत्तीति * फलवाक्यानन्वयादपि गुणवाक्यस्य फलोत्पाद-
कत्वप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह * उत्पत्तीति * एतदेव
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * गुणादिवाक्यानामपेक्षास-
न्निधिभ्यामुत्पत्तिवाक्येनैवान्वयः । परस्परं त्वनपेक्षत्वादेव तावदन-
न्वयः दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादौ कथं चिदपेक्षासम्भवेऽप्यसम्बद्ध-
व्यवायेनानुपपन्नासन्निधिरनाशङ्क्य एवेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * अ-
नुत्पन्नस्येति * नन्वित्यनेन परस्परानपेक्षोत्पत्तिमेवोपेक्षन्तइत्यव-
धारणाभ्युपगमेन सूचिता चतुर्थे त्वैकस्य दध्नः कृत्वर्थत्वे पुरुषा-
र्थत्वे च दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति संयोगपृथक्कं
कारणमित्युक्ते शेष इति चोदिति सूत्रेण दध्ना जुहोतीति विहितस्य
दध्नः फलापेक्षायामितरेण इन्द्रियफलत्वोक्तेरेकवाक्यत्वात्संयोग-
पृथक्काभावमाशङ्क्य नार्थपृथक्कादिति सूत्रेण होमार्थत्वेन विहितस्य
दध्नः फलानाकाङ्क्षत्वादिकवाक्यताभावं वक्ष्यतीत्याह * वक्ष्यति
चेति * ननु फलवाक्यस्य गुणवाक्यानन्वयेऽप्युत्पत्तिवाक्येनैव
गुणवाक्यान्वितेनान्वयादधिविशिष्टप्रत्यभिज्ञोपपत्त्यतइत्याशङ्कते *
तत्रेति * एवमपि ।

पयोदधियवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु ॥

इति दश द्रव्यविशिष्टत्वादुत्पत्तेर्नेह प्रत्यभिज्ञा सम्भवतीत्या-
शयेन परिहरति * तदिति * दशद्रव्यवैशिष्ट्याद्वैलक्षण्येन प्र-
त्यभिज्ञाने निरस्ते यदि कश्चित्फलवाक्ये गुणवाक्यानालोचनादवै-
लक्षण्यं ब्रूयात्तन्मते प्रत्यभिज्ञानुत्पत्तिः प्रागेवाक्तेति सूचनपूर्वं श्लोकं
व्याचष्टे * उत्पत्तीति * ननु दशद्रव्यवैशिष्ट्ये सत्यप्याकाङ्क्षा- ५४३।१
वशादधिमात्रविशिष्टो होमः फलवाक्ये ग्रहीष्यतइत्याशङ्कते * अथ
दधिसङ्गावेति * फलवाक्यस्य दधिवाक्यानन्वयमनपेक्ष्य गुणवा-

कयान्वितोत्पत्तिवाक्यमात्रान्वयद्वारा फलवाक्येन दधिविशिष्टहो-
मग्रहणे सर्वगुणवाक्यानामगृह्यमाणाविशेषत्वेन युगपत्फलवा-
क्यान्वयात्केवलदधिविशिष्टहोमग्रहणाशक्तेस्तन्मात्रग्रहणमिच्छता
फलवाक्यस्य दधिवाक्यान्वयो ऽभ्युपेतव्यः स च प्रागेव वारित
इति परिहरति * तथा सतीति * ननु दशानां द्रव्याणां समुच्च-
येन होमविशेषणत्वे सति दधिमात्रविशिष्टहोमग्रहणाशक्तिरस्तु तेषां
तु विकल्पेनान्वयाशक्यो दधिमात्रविशिष्टी होमो ग्रहीतुमित्याश-
ङ्क्याह * अपि चेति * एवमपि नित्यपाक्षिकत्वेन वैलक्षण्यात्प्रत्य-
भिज्ञा न सम्भवतीत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपि तावदिति *
ननु फलवाक्येनापि दधिपक्ष एव होमो ग्रहीष्यतइत्याशङ्क्याह *
न चेति * उद्देशं विना यदाशब्दान्वयायोगात्फलादेशे च होम-
स्योपादेयत्वावगतेरुद्देश्यत्वायोगान्नित्यं दध्नोः विशेषणत्वापत्तेर्नि-
त्यदधिविशिष्टस्य च होमस्यान्यतो प्राप्तेर्विधेयत्वाद्भेदापत्तिरित्याश-
यः । ननु नित्यदधिविशिष्टरूपाप्रत्यभिज्ञाने ऽपि फले विधीयमानस्य
होमस्वरूपस्य प्रत्यभिज्ञानोपपत्तेः कर्मफलान्वयोत्तरकालं कर्मणो
गुणाधिक्यं विधीयमानमपि न भेदमापादयतीत्याशङ्कते * नन्वि-
ति * एवं सति प्रत्यभिज्ञोपपत्तावप्यनेकार्थविधानादाग्नेयादिविव
५४४।२ कर्मभेदापत्तिरिति परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * द-
धिहोमेति * ननु विकल्पेन प्राप्तस्य दध्नो नियममात्रकरणान्नाने-
कार्थविध्यापत्तिरित्याशङ्क्याह * यथैव चेति * नियमस्यापि
विधित्वादन्वया च गुणवाक्यानालोचने ऽप्यर्थादनियतानेकद्रव्यप्रा-
प्तेर्दधिशब्देन नियममात्रकरणात्कर्मफलान्वयरूपैकार्थविधानाद्वा-
क्याभेदापत्तेर्यथा दध्यादेर्वाक्यान्तरेण विधाविन्द्रियकामवाक्ये यदि
फलान्वयमनादृत्य केवलो दधिनियमः क्रियते तत एवैकार्थविधानं
फलान्वयस्यापि तु विधेयत्वादपरिहार्यमनेकार्थविधानतया वैक-
ल्पिकपशुद्रव्यफले वाक्यान्तरैः कल्पिते ऽपि यदि केवलस्य दधि-
नियमस्य करणं तत एवैकार्थविधानं सिद्ध्येन्न त्वेतदस्तीति व्यवधा-
रणकल्पनया ज्योज्यम् । विशेषतो ऽस्मिन्पक्षे तण्डुलादिपरिसंख्याप-
त्तेरपरिहार्यनेकार्थतेति तण्डुलादीत्यनेन सूचितं फलान्वयस्यापि
तु करणं दधिनियमस्याप्यन्यतो प्राप्तस्य करणादपरिहार्यो वाक्य-
भेद इति सूचयितुमाह * न हीति * होमात्फले भेदापत्तिमुपपा-
दितामुपसंहरति * तेनेति * विधेयशब्दाध्याहारेण कर्मात्र विधेयं
स्यादिति भेदसिद्धौ कर्मविधित्वं प्रतिज्ञाय तद्धेतुत्वेन कर्मणः फ-
लान्वयः सूत्रशेषेणोक्त इत्येवं किमित्यादिभाष्यव्याख्याते ऽथ सूत्रं

योजयन् पूर्वपक्षमाह * अत इति * भाष्यस्थन्याय्यशब्दं भावार्थाधिकरणन्यायविषयं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * समस्तमेवेति * कर्मणः फलान्वयसम्भवो गुणस्य चासम्भव इति द्वयस्यापि भावार्थाधिकरणसिद्धत्वोक्त्यर्थः समस्तशब्दः । ननु फले गुणाविध्ययोगे ऽपि कर्मणि गुणो विधास्यते ऽत आह * नेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * अप्राप्तस्यापि गोदोहनादेः फलश्रुतिवैयर्थ्यापत्तेर्न कर्मणि विधिर्युक्त इत्युत्तराद्धेनोक्तं श्लोकं व्याचष्टे * तत्र नामेति * कर्मणि गुणविध्ययोगे ऽपि फले गुणविधिर्भविष्यतीत्याशङ्कापि तस्माद्धोमात्फलमिति न्याय्यम् । न दध्नः फलमिति न्याय्यमित्यादिभाष्यपर्यालोचनया कर्मण एव न्याय्यं न गुणादित्यवधारणप्रतीतेरनेनैव भाष्येण निरस्तेति सूचयन् समस्तं पूर्वपक्षभाष्यं व्याख्यानायावतारयति * अत इति * समस्तं भाष्यमवतारितमवयवशो व्याख्यास्यमानं किमित्यस्य दृष्टं हीत्येतदेकवाक्यतया भिन्नवाक्यतया च द्वेधा प्रतिमाने ऽप्येकवाक्यतैव युक्तेति वक्तुमुपक्रमते * तत्रेति * एतद्भाष्यमध्यइति तत्रशब्देनोक्तं भिन्नवाक्यत्वव्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति * एकस्तावदिति * ननु दृष्टं हीत्येतदेकवाक्यतया किमेतदेव न्याय्यत्वे कारणं कारणान्तरं वेति कारणविशेषप्रश्नप्रतीतेः किमितीति कारणप्रश्नार्थत्वेन व्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्यैतावानित्युक्ते तदुपपादनार्थम् * नेतीत्युक्तम् * सिद्धान्तप्रक्रियात्वं नञ्योगाग्निराकरणप्रतीत्योपपादितं दृष्टं हीत्यादेस्तर्हि कथं योजनेत्यपेक्षायाम् * इतर इत्याद्युक्तम् * दृष्टं हीत्यनेन पूर्वपक्षिणोक्ते सामान्यतो हेष्टेनेत्यादिना सिद्धान्ती स्वयमेव यदीत्याद्याशङ्का शङ्कां निराकरोतीत्यर्थः । नेति ब्रूम इत्यादेर्दृष्टाददृष्टसिद्धिरित्येतस्य सिद्धान्तग्रन्थत्वे कथं तर्हीति सिद्धान्ती प्रश्नस्यासङ्गतत्वापत्तेरिमां व्याख्यां दूषयति * तत्र त्विति * पूर्वपक्षिप्रश्न एव तर्ह्यसावस्त्वित्याशङ्का होमफलान्वयाक्षेपविषयत्वात्सिद्धान्तप्रश्नत्वावगतिरैकान्तिकशब्देन सूचिता स्वमतेन दृष्टं हीत्येकवाक्यतया किमिति प्रश्नं व्याख्यातुं सम्यक् तावदाह * इतीति * कीदृशीत्यपेक्षायामाह * तच्चेति * स्थितन्यायसम्भवोपपादनार्थम् * दधीत्युक्तम् * नन्वनन्यप्रमाणकत्वाद्धेदार्थे ऽनुमानाशङ्का न युक्तेत्याशङ्काह * यद्यपि चेति * वेदावगम्ये ऽर्थे ऽनुमानादीनां निषिद्धे ऽपि कारणत्वे वेदार्थसन्देहे यो ऽनुमानाद्यविरुद्धः सो ऽङ्गीकार्यो न विरुद्ध इत्येवं वेदार्थनिर्णये तेषां हेतुत्वं भविष्यतीत्याशयेनेतीति पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * पुनः पुनरिति * सामान्यतो दृष्टे पूर्वपक्षिणा

होमफलान्वयरूपवेदार्थनिर्णायकत्वेनाभ्युपगम्यमाने बहून् दोषानु-
 द्धावयिष्यामीत्येवं दुष्टाशयेन सिद्धान्तिना सामान्यतो हृष्टं मद-
 भिप्रेतत्वेनारोपितमिति विदितसिद्धान्त्याशयत्वं पूर्वपक्षिणः सूच-
 यितुं * मेत्युक्तम् * निर्दोषकारणासम्भवे काशकुशावलम्बन-
 न्यायेनानुमानं मया वाच्यं शब्दस्य करणस्य सद्भावादनुमानस्य च
 बहुदोषत्वेन मयापि ज्ञातत्वान्नानुमानमहं ब्रवीमीत्यर्थः । कृष्या-
 दितः कर्मणः सकाशाद् व्रीह्यादिफलं दृष्टमिति कर्मफलान्वयस्य
 न्याय्यत्वे कारणमारोपयता सिद्धान्तिना यत्कर्मफलान्वये साध्ये
 कर्मणः फलवत्तया दर्शनमुक्तं तर्त्तिकं हेतुत्वेन सादृश्यरूपेण वा
 साधर्म्यमात्रत्वेनैवेति त्रेधा विकल्प्य स्वयमेवाशङ्क्याशङ्क्या पूर्वपक्षि-
 णा यदीत्यादिभाष्येण निरस्तं तद्व्याख्यातुमुपक्रमते * कथमिति *
 यदीति हेतुत्वाशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * यदि तावदिति * कृष्यादा-
 विति भाष्येण होमविषयः कर्मशब्दः कृष्यादिविषयो वेति विक-
 ल्पहोमदर्शनमसिद्धं कृष्यादौ च यद्दर्शनं तद्धोमधर्म इति दोषद्व-
 यमुक्तं तद्व्याचष्टे * तत इति * फलवत्त्वस्य साध्यत्वेन साध्यध-
 र्मविशिष्टधर्मिरूपप्रतिज्ञार्थकदेशत्वादसिद्धेरसतश्च दर्शनायोगादसि-
 द्धतेत्याशयः । स्ववीयसो ऽपि द्वितीयकल्पस्य कृष्यादितः कर्मण
 इति सामानाधिकरण्यादाद्यकल्पे ऽपि च होमस्यस्य फलवत्त्वदर्शन-
 स्य कृष्यादावन्वयाभावेन स्ववीयस्त्वतुल्यत्वादुत्थानं ननु हृष्टं हीति
 भाष्यस्य व्याप्त्याभिधानमात्रार्थत्वात्तद्गतस्य कर्मशब्दस्य हेतुविशे-
 षणार्थत्वाप्रतीतेर्फलवत्त्वदर्शनमात्रं व्याप्तिपक्षधर्मत्वसम्भवाद्धेतुरि-
 त्याशङ्कार्थमर्थेति भाष्यं होमे फलवत्त्वदर्शनमात्रस्याप्यसिद्धत्वे-
 नापक्षधर्मत्वापरिहारादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * अथ विनेति *
 वस्तुतो सद्यपि पक्षधर्मत्वं कल्पनया ऽभ्युपगम्याशङ्केत्याशयः ।
 वास्तवपक्षधर्मत्वाभावे ऽपि कल्प्योत पक्षधर्मतेत्यर्थः । फलवत्त्व-
 मात्रस्याद्रव्ये ऽपि तन्त्वादौ पटादिफले दर्शनात् द्रव्यादपि दध्नः
 फलापत्तेरिष्टविघातकारी हेतुस्तन्त्वादेर्वा निष्फलाभ्युपगमे ऽप्यन्व-
 यव्यतिरेकजस्य फलवत्त्वदर्शनस्यापह्नोतुमशक्यत्वादनैकान्तिक इत्य-
 भिधानार्थं द्रव्यादपीति भाष्यं व्याचष्टे * तत इति * ननु सौर्यादौ
 प्रयाजादिदर्शपूर्णमासधर्मान्वयेनावगतात्सादृश्यात्तदीयानुयाजादि-
 धर्मान्तरान्वयस्य तथा हि लिङ्गदर्शनमिति वदता वक्ष्यमाणत्वात्प्र-
 सिद्धधर्मान्वयेन प्रवृत्तस्योपमानस्याप्रसिद्धधर्मान्वये ऽपि प्रामाण्यप्र-
 तीतेर्होमे कृषिसादृश्यात्फलवत्त्वोपमानं भविष्यतीत्याशङ्कार्थमथ
 कृषीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ सादृश्येति * उपमया फलवत्त्वं

कल्प्यतइत्यर्थः । साधनवैलक्षण्येन स्वरूपवैलक्षण्येन च होमस्याप्य-
सादृश्यावुपमानासम्भवोक्त्यर्थं होमो ऽपीति भाष्ये किं चिद्वैलक्षण्ये
ऽपि व्यापाररूपत्वेन सादृश्याविघातादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *
तत्रेति * धर्मसामान्यभूयस्त्वलक्षणत्वात्सादृश्यस्य भूयस्त्वस्य ५४६।२
त्वापेक्षिकत्वेन भूयस्तरापेक्षायां भूयसो ऽप्यभूयस्त्वापत्तेः सुसह-
शापेक्षायां मन्दसादृश्यस्य सादृश्यभावो युक्त एवेत्याशयः । प्रक्षे-
पाधिकस्यागो विवक्षितः यदीत्यादिशङ्कोत्तराणि पूर्वपक्षवचनत्वे-
नैकग्रन्थत्वे ऽपि विवेकायास्माभिः पृथक् कृतानि सुसहशानपेक्षणे
ऽतिप्रसङ्गापत्तिलक्षणकारणोक्त्यर्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
ति * सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्य-
गुणकर्मणां सामान्यमिति कश्यपवचनादह्नो ऽपि सद्रूपत्वादि-
धर्मसामान्ययोगेन कृपिसादृश्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं सुसहशापेक्षेति
यो ऽभिप्रायः पूर्वं मनसि कृतः सो ऽनेन विवृत इत्यर्थः । होमो
ऽपीति भाष्याभिप्रायविवरणार्थमथ द्रव्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
ति * भाष्यार्थं वृद्धश्लोकेन सङ्क्षिपति * आह चेति * न चे-
ति भाष्यमुपमानस्य यावदृष्टैकावच्छिन्नापराधारधर्मविषयत्वेनाप्रसि-
द्धधर्मान्वये प्रामाण्यायोगात्सौर्यादौ तु प्रकृतधर्मातिदेशस्य करणा-
नुग्रहान्यथानुपपत्तिप्रभवार्थापत्तिप्रमाणकत्वेन लिङ्गदर्शनस्योपोद्-
वलनमात्रार्थत्वात्सादृश्यमात्रेणादृष्टधर्मोपमानं न सम्भवतीत्यभि-
धानार्थं जातिप्रयोगापत्तेः साधर्म्यमात्रेणानुमानं न सम्भवतीत्य-
भिधानार्थं वेति द्वेधा व्याचष्टे * न चेति * फलवत्तया दृश्य-
मानकृपिसाधर्म्याद्धोमस्य फलवत्त्वानुमाने सत्त्वादिना द्रव्य-
साधर्म्यादह्नो ऽपि फलवत्त्वं स्यादिति साधर्म्यसमाख्या जातिः सा-
धनादिवैलक्षण्येन कृपिवैषम्यान्निष्फलतेति वैधर्म्यसमाख्याविक-
ल्पसमाख्यादीन्यपि जात्यन्तराणि यथासम्भवं योज्यानि साधर्म्य-
शब्देन भाष्यस्थस्य सादृश्यशब्दस्य व्याख्यान्तरं कृतम् । मात्रशब्द-
व्याख्यानायानुमानवादोक्तनियम्यनियामकत्वलक्षणव्याप्यव्यापक-
भावे नैरपेक्ष्योक्तिः साधर्म्यमात्रेण सर्वधर्मप्राप्त्ययोगं चोदनासू-
त्रस्थेन भाष्येण द्रढयति * तथा चेति * उपमानेन सर्वधर्मप्राप्त्य-
योगमुपपादयति * तथा हीति * यद्धीतिभाष्यं स्वरूपतस्तावद्व्या-
चष्टे * यद्धीति * आक्षेप्तुमाह * अत इति * साध्याक्षेपकत्वश-
क्तिः प्रयोजकत्वाख्या कारणशब्देनाभिप्रेतेति समाधत्ते * तस्मा- ५४७।४
दिति * दृष्टान्ते सन्ततोर्ध्वगत्याद्यवच्छिन्नस्य धूमादेर्विपक्षवृत्त्यभा-
वात्साध्याक्षेपशक्तिलक्षणप्रयोजनकत्वरूपव्याप्यत्वावगमे ऽपि गो-

पालघटिकादौ तादृगरूपत्वाभावे साध्यानाक्षेपकत्वदर्शनात्पक्षे ता-
द्रूप्येणैव प्रत्यभिज्ञायमानस्य साधकतेति वक्तुं सपक्षे यद्व्याप-
कस्य साध्यभूतस्य गमकत्वसम्भावनात्मककारणत्वलक्षणव्याप्य-
त्वरूपेण दृष्टं तदन्यत्र पक्षे तथाविधमेव गृह्यमाणं साधकमिति व-
दता तच्चैयथाविधं करणभूतं तथाविधमेव साध्ये ऽप्यवगम्यतइ-
त्येवं कारणभूतमितीतिकरणस्य तादृगरूपप्रत्यभिज्ञानार्थत्वमभ्युगम्य
भाष्यं व्याख्यातं कारणशब्दस्य शक्त्यभिप्रायत्वं प्रकटयितुं न त्वप्र-
सिद्धेः कार्यकारणभावइति भाष्यस्य स्वयं कृतां व्याख्यां स्मारयति
* एवं चेति * न चैतत्स्वमनीषिकामात्रेणैवं व्याख्यायते किं त्वत्र-
त्योपसंहारभाष्यालोचनयैवेत्याह * तथा चेति * अथेति हेत्व-
न्तराशङ्काभाष्यं तन्निरासार्थं चोपरत इति भाष्यमेकग्रन्थेनावतार-
णपूर्वकं व्याचष्टे * यदि तर्हीति * इदमा पक्षधर्मत्वाभावेन दूषि-
तात्फलवत्त्वदर्शनात्कर्मत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वनिश्चयाद्विशेषः सू-
चितः । भाष्योक्तस्यानुमानस्य प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तान्वदताग्निहोत्रवा-
क्यविहितस्य कर्मणः सिद्धान्तिनापि फलवत्त्वाभ्युपगमात्सिद्ध-
साध्यतापरिहारायात्र वाक्ये यच्छ्रुतमिति विशेषितम् । अर्थाक्षिप्तेः प्र-
योगान्तरे फलस्याप्येतदेव विशेषणमिदमोक्तमनुभाष्येत्यनेन दृष्टं हीति
भाष्योक्तस्यैवानुमानस्यायमपि विकल्प इति सूचितं सम्प्रति साध-
नत्वस्यापि सन्देहहेतुत्वेनैकान्ताख्यनिर्णयसाधकत्वाद् * अनैका-
न्तकी करोतीत्युक्तम् * तदेव फलवदिति सावधारणस्य प्रतिज्ञार्थ-
त्वात्सम्प्रति साधनत्वोपपत्तिः दधिहोमसम्बन्धस्यापि सिद्धान्तिना
फलसाधनत्वेनष्टत्वात्तदभिप्रायेणैतद्वाक्यश्रुतो दधिहोमसम्बन्धः
फलवान्द्रव्यसम्बन्धत्वात्तन्तुसंयोगवदित्यनुमानसूचनार्थं संयोगा-
नां चेति भाष्यावयवनोक्ते दधिहोमसम्बन्धस्य द्वयाश्रितत्वेन
द्रव्यमात्रश्रितत्वाभावाद् द्रव्यसम्बन्धत्वस्यासिद्धत्वमाशङ्क्यानेका-
श्रितत्वे ऽपि योगस्य द्वयाश्रयत्वे ऽपि भवत्यन्यतराश्रयो व्यपदेश इ-
त्यनेन न्यायेनैकाश्रितत्वाविरोधसूचनार्थस्तच्छब्दः शक्तिरूप एव
च क्रियाकारकयोः सम्बन्ध इतिवार्त्तिकाच्छक्तेः फलसाधनत्वप्रती-
तेर्दध्नेति तृतीयोक्ता दध्नो होमकरणत्वाच्छक्तिः फलवती शक्तित्वा-
त्तन्तुशक्तिवदिति चशब्दसूचितानुमानान्तरप्रदर्शनायादिशब्दः प-
टादेर्वानादिकर्मजन्यत्वात्साध्यविकलत्वं दृष्टान्तस्याशङ्क्य कर्मणो
विनष्टत्वेनाभावे सति पटाद्युत्पत्तेस्तन्तुजन्यत्वायोगोक्त्यर्थत्वेनोपर-
तग्रहणं व्याख्यातुम् * उपरतेत्यात्युक्तम् * फलोत्पत्तिकाले उप-
रतग्रहणसूचितः साध्यविकलत्वाभावस्तद्दर्शनार्थमित्यर्थः । कर्मा-

भावे फलोक्तिदर्शनार्थमित्यर्थः द्रव्यमपीति भाष्यावयवव्याख्याना-
 र्थम् * तेनेत्युक्तम् * उपरतग्रहण सूचितः साध्यविकलत्वाभा-
 वस्तच्छब्देन परामृष्टः अपि चेति भाष्ये धर्मविशेषविपरीतसाधन-
 त्वलक्षणविरुद्धत्वोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * दृष्टो ऽर्थः
 फलमस्येति विग्रहः प्रत्यक्षदृष्टत्वस्याशब्दगम्यत्वोक्त्या व्याख्यानादा-
 नन्तर्याशयो ऽयं दृष्टशब्दः ये ऽपि यथा निरपेक्षस्य कर्मणः संयोगवि-
 भागो फलमभिघाताद्यपेक्षस्य च वेगाख्यः संस्कारस्तथावयवसंयो-
 गापेक्षस्यावयवविद्रव्यमपीति वदन्ति । तन्मते ऽप्यवयवसंयोगापेक्ष-
 त्वात्तदारब्धमवयवविद्रव्यमेव ब्रीह्यादितुल्यं स्यात् नापरोक्षार्थग्रह-
 णशक्तिरूपमिन्द्रियमित्याभिधानार्थं कृपीति भाष्यं व्याख्यातुम् * ब्री-
 ह्यादीत्युक्तम् * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
 स्मादिति * एवं जातीयकशब्देन शब्दैकसमधिगम्यत्वोक्त्या हेतो-
 रप्रयोजकत्वं सूचितं कथं तर्हीति सिद्धान्तिप्रश्नभाष्यमवधिद्वयेन
 व्याचष्टे * यदीति * द्वितीयावधिनोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * उच्य-
 तइति * आद्यावधिपक्षे शब्देनेत्यवधारणीयं विशिष्टविधानादधि-
 पदानर्थक्यमपरिहार्यमित्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यमेकस्य
 न्याय्यत्वोक्तावितरान्याय्यत्वस्यार्थसिद्धत्वेनातिरिक्तत्वादयुक्तमाश-
 ङ्क्य समाधत्ते * तस्मादिति * न केवलमेकमेदोपादानलक्षणया
 श्रुत्या होमस्य फलभावनाकरणत्वावगतेर्वाक्योपात्तस्य दध्नः कर-
 णत्वाभावः किं तु दध्नः फले होमे च विधौ वाक्यभेदापत्तेरपीत्य-
 भिधानार्थमपि चेति भाष्यं होमे दधिविधेः सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वा-
 दयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * अपि चेति * निर्व्यापारस्याव्यापार-
 रूपस्य करणत्वायोगादापाद्यैतदुक्तमित्याशयः । नन्वित्याशङ्काभाष्यं
 वस्तुसामर्थ्ये ऽपि वाक्यभेदापत्तेरुभयार्थत्वेन विध्ययोगाद्विध्यधीन-
 त्वाच्च तादर्थ्यस्यायुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति * फलार्थ-
 मेव विहितस्याश्रयापेक्षायां प्रकरणाद्धोमस्याश्रयत्वावगमात्प्रसङ्गेन
 होमसाधनत्वसिद्धेर्नोभयार्थत्वायोभयत्र विध्यापादनं युक्तमित्या-
 शयः । यद्वैकस्य वस्तुनो ऽनेककार्याशक्त्याशयमसामर्थ्याभिधान-
 मिति मत्वेयमाशङ्केत्यन्यथा व्याचष्टे * वस्त्विति * नन्वेकस्य
 वस्तुनो ऽनेककार्यात्पादतश्चेरनेकत्र दर्शनाद्वस्त्वशक्त्याशयेनासा-
 मर्थ्याक्त्यनुपपत्तेर्विध्यशक्त्याशयैर्वा सामर्थ्याक्तिरवसीयतइत्याश-
 ङ्काह * तथा हीति * न ब्रूम इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * न
 ब्रूम इति * अविहितेत्यनेनाश्रयापेक्षायामपि विधिं विना दधिहो-
 मान्वयानुष्ठानासिद्धेः प्रसङ्गसिद्धिर्निरस्ता युगपत्सम्भवासम्भवा-

भ्युपगमापत्तेरभ्युपगम्यार्थत्वेन विधिर्न सम्भवतीत्याह * सन्निकृष्टे-
ति * स्वपदार्थे ऽन्यान्यविधानादधिहोमान्वयः सन्निकृष्टः । ननु-
भ्यार्थत्वेन विध्ययोगे ऽपि फलपदानर्थक्यपरिहारार्थं सन्निकृष्टत्या-
गेन विप्रकृष्टः विधिरपि युक्त इत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * दधि-
विशिष्टस्य होमस्य फले विधौ स्वपदार्थस्यैवान्यान्यविधानात्स-
न्निकृष्टविध्युपपत्तेस्तदभिमतो विप्रकृष्टविधिर्न सम्भवतीत्याशयः । त-
स्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं सूत्रोक्तकर्मफलान्वयोपसंहारार्थ-
त्वेन व्याचष्टे * इतीति *

अतुल्यत्वात्तु वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥२६॥

५४९।२ स्वर्गकामवाक्यात्तुल्यत्वोक्तेर्भावाधिकाधिकरणन्यायाविषयत्व-
सिद्धिं प्रयोजनमाह * यादृशेष्विति * फलस्यैकत्र कर्मान्वयेनाप-
रत्र गुणान्वयेनातुल्यत्वं भाष्यव्याख्यातं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * क-
थमिति * सर्वत्रविधेर्भावनाविषयत्वाद् गुणसञ्चारायोगाशङ्कानि-
रासमाधाराग्निहोत्राधिकरणोक्तं स्मारयन् श्लोकं व्याचष्टे * भाव-
नास्थमेवेति * नन्वग्निहोत्रनामवद्दधिपदस्यापि वैकल्पिकदधि-
प्राप्तेस्तत्प्रख्यन्यायेन नामत्वोपपत्तेर्विधातव्यार्थत्वायोगान्न तेन धा-
त्वर्थापतितस्य विधित्वस्य धात्वर्थादुत्तारणं सम्भवतीत्याशङ्क्य
* अशेषेत्युक्तम् * कर्मविषयतत्प्रख्यान्यशास्त्रसद्भावे ऽपि फले
तत्प्रापणवैयर्थ्याभावाच्चेह तत्प्रख्यन्यायो ऽस्तीत्याशयः । ननु विधे-
यान्तरोपादाने ऽपि विशिष्टविध्युपपत्तेर्धात्वर्थाद्विधित्वानुत्तारणाद-
धिविशिष्टस्य होमस्य साधनत्वोपपत्तिरवसीयतइत्याशङ्क्याह * न
चेति * तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यत्रोक्तं परामृष्टम् । ननु वि-
शिष्टविध्ययोगे ऽपि होमे दधिविध्युपपत्तेर्न गुणफलान्वयः सेत्स्य-
तीत्याशङ्क्याह * यथा चेति * दध्नो वाक्यान्तरात् प्राप्तेस्तण्डु-
लादिवैयर्थ्यापत्तेश्च तद्व्युदासार्थविध्याशङ्कायोगान्न होमदधिविधि-
रित्याशयः । गोदोहनादेः प्रणयनादौ विध्याशङ्कां दधिव्याजेन निर-
सितुम् * फलेत्युक्तम् * अतुल्यत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह
* तस्मादिति * गुणफलयोः कारकत्वेन क्रियां विनान्वयायोगा-
त्स दध्ना कुर्यादित्यनेन दधिविशिष्टभावनाविधावुक्ते नामपदयो-
र्भावनाभिधायित्वादाख्यातपदार्थस्य चाविधेयत्वाभ्युपगमाद्विधे-
यत्वाभ्युपगमे वा भावाधिकाधिकरणोक्तश्रुतिवलीयस्त्वाद्धात्वर्थस्यैव
फलान्वयापत्तिरित्याशङ्कार्थं कतमो ऽत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * कत-
मो ऽत्रेति * फलान्वयस्याप्रवृत्तप्रवर्तनात्मकाविधिविषयत्वाभावे

ऽप्यज्ञातज्ञापनात्मकविधिविषयत्वसद्भावात्प्राप्तायां च भावनायां
 फलान्वयज्ञापने गुणान्वयज्ञापने च भावना वा विधिप्रत्ययावृत्तिलक्ष-
 णवाक्यभेदापत्तेर्भावनाविध्यवगमे ऽपि धात्वर्थविध्यापादकहेत्वभा-
 वान्न धात्वर्थस्य फलान्वयापत्तिरित्याशयेन जुहुयादित्युत्तरभाष्यं
 व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विधित्वविधिसम्बन्धो विधेयतेत्यर्थः । ५५०१०
 नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * ननु होमान्वयस्य
 श्रौतत्वोक्तावपि विधेयत्वानभिधानात्कथमनेन प्रश्नाभिप्रा-
 यविवरणमित्याशङ्काह * पुरुषेति * प्रत्ययान्तस्य पुरुषाव्यभिचा-
 रित्वाद्विशेषणानर्थक्यापत्तेः पुरुषानुष्ठेयत्वेन प्रयत्नं वदतीत्यर्थाव-
 गमाद्विध्यधीनत्वाच्चानुष्ठेयत्वस्य होमसम्बद्धं प्रयत्नं विधेयं व-
 दतीत्यभिधानाद्धोमस्यापि विधेयतोक्ता भवतीत्याशयः । होमान्व-
 यविधौ दधिपदानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहारयैकपदोपादानलक्षणप्रत्या-
 सत्तिरूपायाः श्रुतेः शब्दधर्मत्वेनाक्षरश्रवणलक्षणश्रुतितो दुर्बलाया
 बाधायुक्त एवेत्यभिधानार्थमत्रेति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सत्य-
 मिति * अस्मदीयेष्विति भाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय युष्मदीये-
 त्विति भाष्यं पूर्वोक्तदधिभ्रुतिवाधातिशयोपपादनार्थत्वेन प्रश्नपूर्वं
 व्याचष्टे * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * स्तोकार्थेति * तस्मादिति
 पूर्वपक्षनिरासोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय स्वपक्षसाधुत्वो-
 क्त्यर्थं गुणेति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति * अवश्यं हीति भाष्यं
 शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति * तत्रेति * एतदेवं प्रश्नपूर्वमुपपादयति
 * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रत्ययस्तावदिति * एवमपि धातु- ५५१११
 विशेषस्य कथं वक्तव्यतेत्याशङ्का * ततश्चेत्युक्तम् * अप्राप्तार्थधा-
 तूच्चारणे धात्वर्थविध्यापत्तेर्गुणफलान्वयरूपविवक्षितार्थाभावात्प्र-
 करणप्राप्तहोमानुवादिधातूपादानमङ्गीकृतमित्याशयः । होमशब्दस्त-
 द्वाचिधातुलक्षणार्थः । ननु जुहोत्युपादाने ऽपि निराश्रयस्य गुणस्य
 फलसाधनत्वायोगाद्विधित्सितस्याश्रयाश्रयिसम्बन्धस्यापि विध्याप-
 त्तेर्वाक्यभेदे प्रसङ्गाज्जुहोत्यनुपादाने तु पशुकाम उक्थ्यं गृह्णीयादित्या-
 दिवद्धोमं कुर्वता दध्नेन्द्रियं कुर्यादित्याश्रयाश्रयिसम्बन्धविधायिवा-
 क्यकल्पनेन गुणफलान्वयोपपत्तेर्जुहोत्युपादानमयुक्तमित्याशङ्काह
 * दधिसम्बन्धो ऽपि चेति * वाक्यभेदापत्तेः श्रुतस्य वाक्यस्याश्रयाश्र-
 यिसम्बन्धविध्यशक्तित्वेन वाक्यकल्पनाप्रतिबन्धकत्वादाधिकारलक्ष-
 णप्रकरणोपस्थापितहोमान्वयविधायकादेव वाक्यात्प्राप्तस्याश्रयाश्र-
 यिसम्बन्धस्यानुवादान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । अनेन चैक-
 स्य विधेः सम्बन्धद्वयविध्यसामर्थ्यं पूर्वपक्षोक्तं परिहृतमानन्वनुवाद-

मात्रार्थत्वे जुहोतेरविवक्षितार्थत्वादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह *
यथा चेति * अर्थाविवक्षायामपि प्रत्ययानुग्रहार्थवत्त्वेनार्थवत्त्वं भ-
विष्यतीत्यर्थः । नन्वित्याशङ्काभाष्यं प्रत्ययानुग्रहाप्युच्चारिताद्धातोः
प्रतीतस्य होमस्याश्रयत्वेनाप्यवश्यविधेयतया ग्रहैकत्ववद्विध्यसंस्पर्श-
लक्षणाविवक्षाकरणाभावाद्विधानापत्तेस्तस्यैव भावार्थाधिकरणं
न्यायात्फलसाधनं स्यादित्यभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * नन्विति *
विध्यसंस्पर्शलक्षणाविवक्षाकरणाभावे ऽपि वाक्यभेदापत्तेरनुवाद्य-
त्वलक्षणाविवक्षाकरणासद्भावेनाविधेयात्वान्न फलसाधनत्वापत्ति-
रित्यभिप्रायं नेति परिहाभाष्यं व्याचष्टे * नैष दोष इति *
करोत्यर्थस्य होमान्वयप्रतीतावपि तन्निरपेक्षस्य विधेयत्वा-
नपायात्तन्मात्रविधानेन च गुणफलान्वयरूपप्रयोजनसिद्धेः कल्प-
विधिप्राप्तभावनावच्छेदकगुणाश्रयत्वाद्वा भावनाविशेषणत्वानुवा-
दोपपत्तेर्न विधेयत्वापत्तिरित्यर्थः । भाष्यमपि होमान्वितो ऽपि
करोत्यर्थः शुद्ध एव विधेयो होमान्वयरूपस्तु करोत्यर्थविशेषो ऽनू-
द्यते केवलं ननु होमविशिष्टं प्रयत्नं कुर्यादिति करोत्यर्थविधौ होम-
विशिष्टतानूद्यमाना करोत्यर्थस्य विधेयतां बाधते येन सा ऽपि वि-
धेया स्यादिति व्याख्येयम् । नन्वित्यगृहीताभिप्रायशङ्काभाष्यं व्याचष्टे
* नन्विति * प्रतीयमानत्वरूपेणापरित्यज्यमानो होमो विधेयो ऽपि
भवन्करणीभवतीत्यपिशब्दसूचितो ऽर्थः परिहाराभिप्रायविवरणार्थ-
मुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * शब्दसामर्थ्याद्धो-
मान्वितभावनाप्रतीतावपि दधिपदानर्थक्यापत्तेर्होमस्य फलसाध-
नत्वेन विध्ययोगात्साधनत्वप्रतीतिर्भ्रान्तेत्यर्थः । साध्यत्वेनाविधे-
यत्वोक्तेः दृष्टान्तार्थत्वं वक्तुम् * यथैवेत्युक्तम् * दधिपदेत्यनेन
वाक्यशब्दस्य वाक्योपात्तदधिपदानर्थक्यापत्तिलक्षणहोमविधिनि-
रासहेतूक्त्यर्थतोक्ता दध्यवच्छिन्नताश्रितशब्देनोक्तेशशब्देन सूचितं
होमवैशिष्ट्यप्रतीतेस्तर्हि का गतिरित्याशङ्कानिरासार्थता विशि-
ष्टशब्दस्य यथा चेत्यनेनोक्ता । ननु होमस्याविधेयत्वे दध्नः साक्षा-
त्फलसाधनत्वापत्तेस्तस्येति सूत्रावयवेन होमस्याश्रयत्वोक्तिरयुक्ते-
त्याशङ्क्यत एव दध्यवच्छिन्ना भावना गम्यते ऽत एव धात्वर्थान-
पेक्षस्य गुणस्य भावनावच्छेदकत्वायोगाद्धोमद्वारा गुणस्य फ-
लसाधनत्वोपवर्षणोक्त्यभिधानार्थमत एवेति भाष्यं व्याचष्टे * य-
थेति * राजदृष्टान्तेन द्वारावाचिताश्रयशब्दस्योपवर्षणोक्तेति सू-
चनार्थं दृष्टान्तो ऽप्युदाहृतः तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारे भाष्यं
स्पष्टत्वान्न व्याख्यातं कथमितीति कर्तव्यताप्रश्नभाष्यं द्वारतया

न्वितेन धात्वर्थेनैव गुणस्यानुग्रहसिद्धेरिति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्ष-
त्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाश्रयाश्रयिसम्बन्धोऽशत्रयातिरिक्तः
कारणांशान्तर्गतो वेति पृच्छति * कः पुनरिति * द्वारान्वयस्यां-
शत्रयातिरिक्तत्वे गुणस्य करणत्वे द्वारेणैवानुग्रहसिद्धेः कथम्भा-
वायोगात्तत्सिद्ध्यर्थमतिरेकानतिरेकौ विचार्यावित्याशयः प्रश्नार्थं
विवृणोति * किमिति * व्यतिरेकपक्षं गृह्णाति * के चित्ताव-
दिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * गुणकरणिकायां
भावनायां द्वारांशेनैव कथम्भावाकाङ्क्षानिवृत्तौ वा व्यतिरेकाव्य-
तिरेकचिन्तानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थकरणभावनांशत्रयातिरेकप्रदर्शनार्थ-
श्चतुर्थशब्दः । श्लोकं व्याचष्टे * यत्रेति * धात्वर्थेन गुणस्य करण-
त्वनिष्पादने सिद्धान्तवद्धात्वर्थस्य करणांशान्तर्गत्यापत्तः करणत्वस्य
साधकतमत्वलक्षणत्वात्तमवर्थस्य चातिशयस्यापेक्षितत्वादपेक्ष्य-
माणानुग्राहकधात्वर्थाभावेऽनुपपत्तिरभिप्रेता आपेक्षितत्वातिशय-
रूपस्य करणत्वस्यापेक्ष्यमाणेनानुग्राहकेणोपजननमभिप्रेतं करणां-
शातिरेके च सति आश्रयस्य करणत्वोपजननेन करणानुग्राहकतया-
ङ्गत्वात्प्रकरणेनाश्रयलाभोपपत्तिरित्याह * तत्रेति * अङ्गत्वादेव
च प्रकरणेनाश्रयलाभोपपत्तेश्चोदनालिङ्गभूतेन धातुनाऽनुवादो-
पपत्तिरित्याह * तथा लब्धश्चेति * कथं पुनः करणांशातिरेक-
मात्रेणाङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह * पदेति * नामपदमस्येति ना-
मार्थो बहुव्रीहिणोक्तः स्वमतेन करणांशे व्यतिरेकमाह * शक्यते
त्विति * प्रचिततरत्वमुपपादयति * धात्वर्थेन हीति * धात्व-
र्थस्य व्यापाररूपत्वात्साक्षात्कारकत्वोपपत्तेर्भावनावच्छेदकत्वोपप-
त्तेश्च शीघ्रं करणाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वं गुणस्य त्वव्यापाररूपत्वात्का-
ष्ठादिवत्साक्षात्कारकत्वानुपपत्तेर्भावनावच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च भाव-
नाख्यक्रियावच्छेदकधात्वर्थसम्बन्धोत्तरकालं करणत्वनिष्पत्तेश्चिरेण
करणकाङ्क्षानिवर्त्तकतेत्यर्थः । करणांशान्तर्गतिमाश्रयस्योपसंहर-
ति * तस्मादिति * आश्रयस्यांशत्रयातिरेकनिरासः किमर्थं इत्य-
पेक्षायां कथम्भावोपपत्तिप्रयोजनत्वोक्तिपूर्णं संस्थाधिकरणन्यायेन
सर्वेषां गुणानां काम्यानामाश्रयैः सह सामानाविध्यनिरासात्तत्रैव गु-
णस्य कर्मसादृश्याभावेन तद्धर्मतातिदेशायोगादिति कर्त्तव्यताविरहेण
करणत्वानिर्वाहाशङ्कानिरासार्थमाश्रयभूतकर्मधर्मादिदेशस्य वक्त-
व्यत्वात्सान्निधानात्तु नित्यस्येति कर्त्तव्यतयेति गम्यत इति च संस्था-
धिकरणभाष्ये वक्ष्यमाणत्वादिहाभिधानमयुक्तं प्रार्साङ्गकाभिधाने
ऽपि वा यस्मादेवं चायं जुहोत्यर्थोऽनुवाद इत्यादिभाष्येणाधिकर-

शेषे समाप्ते ऽभिधेयत्वात्ततः प्राग्युक्तमभिधानमित्याशङ्काद्वयं
 निरस्यति *तेनेति* एतदधिकरणव्युत्पाद्यगुणकरणत्वनिर्वाहायेहै-
 वाश्रयधर्मातिदेशस्य वक्तव्यत्वेन प्रसक्तत्वादापन्नत्वाद्ग्नितोत्रस्य
 चाश्रयत्वेनोपस्थानाद्विध्यन्ताश्रयित्वे ऽभिहिते तस्य स्वयं फलवत्त्वेन
 गुणं प्रति द्वारत्वाख्याश्रयत्वायोग्यदन्यस्य चाश्रयत्वयोग्यस्य होमस्या-
 प्रकृतत्वाद्नेनैव वाक्येनाश्रयविधौ वाक्यभेदापत्तेर्गुणफलान्वयानुप-
 पत्तिरित्याशङ्काशेषस्याग्निहोत्रविध्यन्तातिदेशोक्तः । प्रागनुत्थानात्त-
 स्मिरासार्थं यस्मादेव चेत्यादिभाष्यशेषं विनाप्यधिकरणपर्यवसानो-
 पपत्तेस्ततः प्रागस्मिन्नधिकरणे ऽभिधानं युक्तमित्याशयः । यद्यपि
 च संस्थाधिकरणे सामानविध्ये निरस्ते कुतस्तर्हीति कर्त्तव्यताप्राप्ति-
 रित्यपेक्षायामाश्रयगतेतिकर्त्तव्यतानिर्देशो वक्ष्यते तथापीह गुणफ-
 लान्वयनिर्वाहार्थं वक्तव्य एवेति प्रयोजनभेदेनापौनरुक्त्यसूचनार्थं
 संस्थाधिकरणविषयत्वोक्तिः । यद्वा संस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वान्नित्य-
 धर्मात्ययानुपपत्तेः सामानविध्यायोगाद्विकारतान्यदीयधर्मग्राहितेति
 विकारशब्देनान्यदीयधर्मग्राहित्वे ऽभिहिते कस्यासौ विकार इत्यपे-
 क्षिते स नित्यस्येति सूत्रावयवेन नित्यस्याश्रयस्योक्त्यादिः काम्यो गुणो
 विकार इति नित्यत्वसाम्येनाश्रयस्य नित्यधर्मान्वयाविरोधादित्येवं
 विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य समत्वादिति संस्थाधिकरणसि-
 द्धान्तसूत्रस्य व्याख्यान्तरसूचनार्थः । आश्रयधर्मातिदेशस्य वक्त-
 त्वमुक्त्वा तदभिधानार्थस्यानयेति भाष्यस्य किं केन कथं भावे
 ५५३।१ ऽप्यतिरिक्ताश्रयापेक्षावादिव्याख्यां दूषणायोपन्यस्यति * तत्रे-
 ति * दूषयति * तत्त्विति * स्वमतेन षष्ठीसमासत्वेन व्याचष्टे *
 अत इति * प्रश्ने कुत इति भाष्यं नासौ साध्यस्य भवतीति सा-
 धनेन सम्बन्ध्यन्तइत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्ये साध्यभूतधात्वर्था-
 न्वयद्वारा साधनभूतस्य गुणस्येतिकर्त्तव्यतान्वयस्य वक्ष्यमाणत्वा-
 द् गुणस्य साक्षादितिकर्त्तव्यतान्वययोग्यत्वावगतेः कर्त्तव्यताविशेष-
 त्वाच्चेतिकर्त्तव्यतायाः कर्त्तव्यतापरपर्यायानुष्ठेयरूपेण धात्वर्थेनैवा-
 न्वययोग्यत्वप्रतीतिः । सिद्धरूपस्य गुणस्येति कर्त्तव्यतान्वयो न स-
 म्भवतीतित्यभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * कुत इति * करणत्वप्रयुक्तत्वादि-
 तिकर्त्तव्यतान्वयस्य साक्षात्करणत्वाभावाद् गुणस्य साक्षादितिक-
 र्त्तव्यतान्वये ऽपि धात्वर्थद्वारा करणत्वेन तद्वारेतिकर्त्तव्यतान्व-
 याविरोधात्कर्त्तव्यताविशेषत्वोक्तेश्चानुष्ठेयवाचित्वे धात्वर्थस्याप्य-
 नुष्ठेयत्वेनेति कर्त्तव्यतां प्रति प्रयोजकत्वापत्तेरपूर्वप्रयुक्त्युक्तिबाध-
 प्रसङ्गाद् भाव्यान्वयिवाचित्वावगतेर्गुणस्यापि करणत्वेन भाष्यफ-

लापूर्वान्वयाविशेषाद्धात्वर्थवदितिकर्तव्यतान्वयो युक्त एवेत्याश-
यः । फलसाधनस्येत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * फलेति * गुणस्येति-
कर्तव्यताकाङ्क्षित्वे ऽप्यग्निहोत्रगतायाः कथम्प्राप्तिरित्याशङ्कानि-
रासार्थं यस्याश्चेति भाष्यं सन्निधानशब्दस्य प्रकरणे स्थाने वा प्र-
सिद्धेस्ताभ्यां चेतिकर्तव्यताप्राप्तौ संस्थाधिकरणनिराकरिष्यमाण-
सामानविध्यापत्तेरतिदेशहेतुचोदनालिङ्गोक्तिविरोधापत्तेश्चायुक्तमि-
त्याक्षिपति * अस्याश्चेति * चोदनालिङ्गस्यापि प्रकृतविशेषसन्नि-
धावनेनैवातिदेशहेतुत्वादतिदेशहेतुत्वेनैवेह सन्निध्युक्तिर्न सामान-
विध्यमापादयति । जुहोतेस्तु नारिष्ठादिसाधारण्येन चोदनालिङ्गत्वा-
योगाद्भ्युच्चयहेतुत्वेनोपन्यास इत्याशयेन समाधत्ते * तदिति * स्वात-
न्त्र्येणेतिकर्तव्यतासन्निधाने सामानविध्यापत्तेस्तन्निरासार्थं होमद्वारत्वे
ऽभिहिते होमस्यैव कथं सन्निधिरित्यपेक्षायाम् * आश्रयतयेत्युक्तम् *
नन्वतिदेशस्य प्रकृतिविशेषमात्रज्ञानात्सिद्धेराश्रयत्वेनाग्निहोत्रस्य स-
न्निधानादिति वाच्यमितिकर्तव्यतासन्निध्युक्तिस्त्वनर्थिकेत्याशङ्क्या-
ग्निहोत्रार्थमेवानुष्ठितायाः प्रसङ्गात्तन्त्रमध्यपतितं दध्यपि प्रत्युपका-
रसूचनायेतिकर्तव्यतासन्निध्युक्तिरिति सूचनाय * उपकारेत्युक्त-
म् * दध्नः करणत्वनिष्पादनलक्षणोपकारप्रदानं यथा स्वफलसि-
द्ध्यर्थमेवानुष्ठितेन होमेन प्रसङ्गात् क्रियतेतथेतिकर्तव्यतयापि होम-
सन्निधापितया प्रसङ्गादुपकारः क्रियतइति प्रकारवाचिना क्रमश-
ब्देनोक्तं चोदनालिङ्गस्याभ्युच्चयमात्रार्थत्वं चशब्देनोक्तं जुहोतेर्वा
नारिष्ठादिसाधारण्याच्चोदनालिङ्गत्वात् प्रागपि तदर्थस्य प्रत्यभि-
ज्ञायमानस्याग्निहोत्राख्यसाधारण्याच्चोदनालिङ्गताभिप्रेता । नन्वि-
होत्रस्य स्वयं फलवत्त्वेन गुणं प्रत्याश्रयत्वानर्हत्वाद्नेनैव वाक्येना-
श्रयत्वयोग्यहोमान्तरविधौ वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं य-
स्मादेव चेति भाष्यमप्राप्तत्वात्प्रयोजनाभावाच्चा अनुवादानुपपत्तेरयु-
क्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यस्मादेव चेति * प्रकरणात्प्राप्तिश्चोदना-
लिङ्गत्वं च प्रयोजनमित्यर्थः । न विद्यते विधायको ऽस्येति बहु-
व्रीह्यर्थव्याख्याना * यास्येत्युक्तम् * वाक्यभेदापत्तेः श्रुतेन प्र-
त्ययेनाश्रयत्वाविधाने ऽप्युत्पत्तिफलान्वयवत्प्राकरणिकाद्विध्यन्त-
रादाश्रयत्वाप्राप्तेर्विधि च विना प्रकरणावगते ऽप्याश्रयान्वये पु-
रुषस्याप्रवृत्तेरवश्यकल्पानुमानिकाश्रयविधायिप्रत्ययसङ्गावादिधा-
यकप्रत्ययराहित्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्कोत्पत्तिफलान्वयविषयएव वि-
धायकाभावो विवक्षितो नाश्रयत्वविषय इति परिसंख्यारूपेण सू-
चयितुमुत्पत्तेः फलं वा * प्रतीत्युक्तम् * न चेति भाष्यं गुणका-

मवाक्यस्य कर्मोत्पत्तिवाक्यानन्वयात्तत्प्राप्तकर्मानुवादकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कीत्तरत्वेन व्याचष्टे * केनेति * उभयाकाङ्क्षालक्षणा-
 न्वयाभावे ऽपि गुणकामस्याश्रयभूतकर्मोत्पत्त्यपेक्षत्वादुत्पत्तिवा-
 क्यानवयो ऽस्तीत्याशयः । परिसंख्यासूचनार्थं गुणकामवाक्यस्य
 कर्मफलान्वयाविधायित्वे प्रागुक्ते ऽपि फलवाक्यानवयाभावेन त-
 त्प्राप्तकर्मानुवादस्यानाशङ्क्यत्वात्फलं प्रति वा विधायकं वाक्यं ना-
 स्तीति व्याख्या न कृता । ननु गुणकामवाक्ये फलवाक्यप्राप्तहोमानु-
 वादसिद्ध्यर्थं नान्यद्धोमस्य फलविधायकं वाक्यं नास्तीत्यवाच्ये
 ऽपि होमस्य फलापेक्षत्वात्तस्यैवेन्द्रियं फलं भविष्यतीत्याशङ्कानि-
 रासायास्य भाष्यस्यैषो ऽर्थः कैश्चिद् कृतः स किमित्युपेक्षित इत्या-
 शङ्कोपन्यासपूर्वं तद्व्याख्यां दूषयति * के चित्त्विति * होमस्यावि-
 धेयत्वे विहिते फलविध्याशङ्कानुत्थानादप्रस्तुतोपन्यासापत्तिरि-
 त्याशयः । तस्मादित्याशङ्काशेषनिरासोपसंहारभाष्यं भिन्नवाक्यत-
 या भासमानमेकवाक्यतया व्याचष्टे * तस्मादिति * अग्निहोत्रवाक्य-
 प्राप्तकर्मानुवादित्वेनेन्द्रियवाक्यस्य कर्मान्तरविधायित्वाभावात्त गु-
 णफलान्वयविधायित्वानुपपत्तिरिति भाष्यार्थं दर्शिते जुहोतेः प्रत्य-
 यानुग्रहार्थत्ववच्चोदनालिङ्गत्ववच्चाश्रयलिङ्गत्वमपि फलमनुवादा-
 र्थवत्त्वाय सूचयितुं गुणफलात्मककारकान्वयस्य क्रियात्मकभा-
 वनाद्वारत्वाद् गुणस्य भावनावच्छेदकतया धात्वर्थद्वारत्वाद्वोमस्या-
 नुग्राहकतोक्ता गुणधात्वर्थयोः साध्यसाधनान्वयस्य वा फलसाध-
 नतेति पक्षान्तरोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * येन
 कारणेन दध्नः फलमुक्तं तेनैव सम्बन्धादित्युक्ते किं तत्कारणमित्य-
 पेक्षिते विवक्षितशब्दोक्तं दधिशब्दोप्रमादपाठत्वे कारणमुक्त्वा दध्न
 एव तर्हि फलं युक्तमित्याशङ्क्य * केवलाच्चेत्युक्तम् * अस्मिन्पक्षे
 वाक्यभेदं शङ्कते * अत्र त्विति * अत्र पक्षे ऽनेनैव वाक्येन द-
 धिहोमान्वयविधानात्तस्य फलान्वयविधानाच्च वाक्यभेदः स्यादि-
 त्युक्ते प्रकरणाद्धोमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्य * दधिफलसम्बन्धे
 चेत्युक्तम् * गुणस्य फलान्वयोत्तरकालं तदन्यथानुपपत्त्या सामा-
 न्यतो धात्वर्थान्वये ऽवगते तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणाद्धोमाख्यो वि-
 शेषो लभ्यते नान्यथेत्याशयः । दध्ना जुहोतीति वाक्यात्तर्हि
 होमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्य * पूर्वोक्तेनेत्युक्तम् * गुणादीनां
 त्वसम्बन्धादिति वार्तिकोक्तेन न्यायेनेन्द्रियवाक्यस्य दधिहोमान्व-
 यकारिवाक्यैकवाक्यत्वाभावाच्चेन्द्रियवाक्ये तत्कारितहोमान्वयग्र-
 हणमित्याशयः । तस्मादाद्यैवेन्द्रियवाक्यव्याख्या युक्तेत्याह * अत

इति * अत्रैव समाप्तिभाष्यानुगुण्यमाह * तथा चेति * का त-
 ह्यथ वेति भाष्यस्य गतिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * युक्तिशून्योत्प्रे-
 क्षाविकल्पः एवं तु समस्तभाष्यभङ्गापत्तेराद्यपक्षोपसंहारैकवाक्य-
 त्वेन व्याचष्टे * अन्यं त्विति * उपसंहारे दधिशब्दस्य विवक्षित-
 त्वादिति हेतूक्त्यानर्थक्यमाशङ्क्याह * सोपपत्तिकइत्युक्तम् * सम्ब-
 न्धशब्देन विशेषणप्रधानेन सम्बन्धोपसर्जनदधिनिर्देशात्समस्तभा-
 ष्यैकवाक्यत्वाविरोध इत्याशयः भाष्यस्येति करणव्याख्यानायेति
 शब्दः स्वमतोपपादनाय वाक्यभेददूषणपरिहारं प्रतिजानाति * श-
 क्येति * प्रश्नपूर्वं परिहरति * कथमिति * तृतीयोक्तस्य करण-
 त्वस्येन्द्रियभावनादेशेन विधानात्तस्य च क्रियासम्बन्धिरूपत्वाद-
 र्थापत्त्या प्रतिसम्बन्धिरूपक्रियाप्रतीतेः सम्बन्धावगमान्न वाक्यभेद
 इत्याशयः । क्रियात्मकभावनावच्छेदकधात्वर्थविशेषानिर्धारणं मात्र-
 शब्देनोक्तम् । ननु वाक्यभेदाभावे ऽपि श्रुतस्य दध्नो विधेयत्वसम्भवे
 गम्यमानस्य सम्बन्धस्य विधेयत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * श-
 क्तीति * करणशक्तिरेव क्रियाकारकरूपार्थद्वयाधीननिरूपणत्वा-
 त्सम्बन्धशब्देनोपचरितेत्याशयः । नन्वेवमपि करणत्ववद्दध्नो ऽपि
 विधेयत्वात्तस्य च धर्मित्वेन प्राधान्यात्करणत्वविशिष्टस्य दध्नः फ-
 लहेतुत्वं युक्तं न दधिविशिष्टस्य करणत्वस्येत्याशङ्क्याहेतीति शाब्दे
 व्यवहारे शाब्दस्यैव प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात्सम्बन्धस्यैव विभ-
 क्त्योक्तत्वेन प्रत्ययार्थतया शब्दतः प्राधान्यात्फलहेतुता युक्तेत्याश-
 यः । नन्वेवमपि होमाख्यधात्वर्थविशेषानवच्छिन्नक्रियामात्रसम्ब-
 न्धस्य फलसाधनत्वविधौ धात्वर्थविशेषानपेक्षणाद्धोमावच्छिन्नाक्रि-
 यासम्बन्धस्य तु विधौ प्रकरणालोचनात्प्रागेव होमलाभाभ्युपग-
 मापत्तेर्नोभयथापि प्रकरणाद्धोमलाभोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * तत्र
 त्विति * यथा वैश्वदेवीशब्देनैव सन्निहितस्य द्रव्यविशेषस्य दे-
 वतान्वये ऽभिहिते ऽप्यामिक्षाशब्दो विशेष्यान्वयार्थस्तथेहापि धा-
 त्वर्थविशेषानवच्छिन्नायां भावनायां दध्नः करणत्वायोगाद्वाक्यभे-
 दापत्तेश्च वाक्योपात्तेन जुहोतिनेदन्तया धात्वर्थविशेषानुपनयनाद्य
 प्रकरणाद्धात्वर्थविशेषो लप्स्यते तदवच्छिन्नायां भावनायां करणं
 सह अधिकलसाधनमिति प्रकरणलुभ्यधात्वर्थविशेषावच्छिन्नया क्रि-
 यया सह दध्याख्यकारकसम्बन्धस्य फलान्वये वाक्येनावगते को
 ऽमौ क्रियात्मकभावनावच्छेदको धात्वर्थविशेषः प्रकरणलुभ्य इति
 निर्द्धारणापेक्षायां प्रकरणाद्विशेषनिर्द्धारणेत्यर्थः । प्राकरणिकहोम-
 लाभोक्तेर्भाष्योपपादनं प्रयोजनमाह * तेनेति * ननु दध्नेन्द्रियं

भावयेदिति फलभावनायां दध्नः करणत्वाभिधानाद्धोमभावनां प्रति करणत्वानवगतेः फलभावनाकरणत्वलक्षणस्यैव तु क्रियाकारकान्वयस्य फलहेतुत्वाभ्युपगमे कर्मफलान्वये ऽपि फलभावनाकरणाभूताद्धोमात्फलमित्यपि वक्तुं शक्यत्वाक्रियाकारकान्वयस्य फले विधापत्तेरन्यतरप्राप्तौ च सम्बन्धविधेर्जाघन्यधिकरणे निषेत्स्यमानत्वाद्धोमप्राप्तौ दधिहोमसम्बन्धविध्यनुपपत्तेरप्राप्तौ वा होमस्यापि विध्यापत्तेरयुक्तमिदं पक्षान्तरमित्याशङ्क्याह * ततश्चेति * समस्तभाष्यसमर्थनायायुक्तमपि पक्षान्तरं प्रौढचौपपादितमित्याशयः । समाप्तिभाष्यं कथं तर्हि समर्थनीयमित्याशङ्क्य द्वेधा समर्थय-
 ५५५। ते * समाप्तीति * विशेषणभूतसम्बन्धप्रधानो ऽयं निर्देश इत्याशयः । ननु कारकाणामन्योन्यान्वयायोगाद् गुणस्य साक्षात्फले विध्यनुपपत्तेर्भावनायां विधेयत्वात्प्राप्तायां च तस्यां फलान्वये गुणान्वये च ज्ञाप्यमाने सकृदुच्चरितस्य वाक्यस्यानेकार्थपरत्वायोगादावृत्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तेस्तत्परिहारार्थं गुणफलान्वितापूर्वभावनाविध्यभ्युपगमे ऽपि गौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * पदद्वयान्वयव्यापारस्य पदद्वयसमभिव्याहारलभ्यत्वेनैकार्थवाच्यनेकपदकल्पकार्थापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनलक्षणगौरवानापादकत्वाद्नेकार्थविशिष्टैकभावनाविधायकस्य विधिप्रत्ययस्य नैकविधिकल्पकार्थापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनाद् गौरवं वाच्यं तच्चेह फलान्वयस्याविधेयत्वान्नास्तीत्याशयेन प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वं परिहरति * नैष इति * श्लोकं व्याचष्टे * बहवो ऽपीति * फलभावनायां प्रवृत्तेर्विध्यनपेक्षत्वोपपादनार्थम् * यो हीत्युक्तम् * ननु भावनास्ये ऽपि विधित्वे गुणार्थत्वाद्विधेर्भावनायामतात्पर्याद्विधेयस्य च गुणस्य करणत्वात्किञ्चात्मकभावनाकाङ्क्षत्वे ऽपि प्रकृतस्वर्गफलकभावनान्वयान्नैराकाङ्क्ष्योपपत्तेर्भाव्यानाकाङ्क्षत्वाद्नुवाद्यायाश्च भावनाया भाव्येन विशेषमशक्यत्वाद्भावनामात्रानुवादेन दधिविध्यापत्तेरिन्द्रियविशिष्टभावनानुवादोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य दधिविशिष्टायां भावनानुवादोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य दधिविशिष्टायां भावनायां विधेस्तात्पर्यं वक्तुम् * भावनां विधत्तइत्युक्तम् * विधिमात्रार्थस्यापि प्रत्ययस्य स्वारसिकफलांशप्रवृत्त्यनुमोदत्वाभिप्रायेणानुवादकत्वोक्तेर्नैकस्य प्रत्ययस्य विध्यनुवादार्थत्वविरोधः । ननु गुणकामेषु भावनाविध्यभ्युपगमे विहितविध्ययोगाद्भावनाभेदः स्याद्विधेयायाश्च भावनायाः करणाकाङ्क्षायां प्रत्यासत्तेर्द्धात्वर्थस्यैव कारणत्वान्न गुणात्फलं स्यादित्याशङ्क्यद्वयं निरस्यत्राधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रा-

सायां भावनायां गुणफलयोर्द्वयोरन्वयायोगादन्यतरानर्थक्यापत्ते-
भावनान्तरविध्यभ्युपगमे ऽपि धात्वर्थस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्क-
रणत्वानुपपत्तेर्गुणस्यैव करणत्वमविधेयत्वादेव च धात्वर्थस्याभे-
दात्तस्यैव चेह कर्मशब्देनोक्तत्वादकर्मन्तरता युक्तेत्याशयः ।

॥ वारवन्तीयादीनां कर्मन्तरताधिकरणम् ॥ १२ ॥

समेषु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

प्रकृताश्रयालाभे गुणफलान्वयापवादार्थत्वेन धात्वर्थोभेदा-
पवादार्थत्वेन वानन्तरसङ्गतिमाह * इदानीमिति * रेवतीवाक्यस्यैव
विचार्यत्वादग्निपुद्गाक्योदाहरणानर्थक्यमाशङ्क्याह * तत्रेति * गु-
णफलान्वयस्य कर्मन्तरत्वस्य च पूर्वकर्मापेक्षत्वाद्विचार्यप्रतियोगि-
कर्मविधायित्वेनाग्निपुद्गाक्यस्यापि विचारविषयतास्तीत्याशयः ।
वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वाप्राप्तौ पक्षद्वये ऽपि वाक्यभेदापत्तेस्त-
त्परिहारार्थं भाष्यानुदाहृतमपि वारवन्तीयवाक्यमुदाहृतम् * त-
त्रेति * सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रापीति * पूर्वपक्षवचन-
व्यक्तिः क्लिष्टत्वसूचनार्थं पश्चादुक्ता पूर्वपक्षभाष्यं संक्षिप्य व्या-
चष्टे * किमिति * श्रुदितस्येति भाष्योक्तो धात्वर्थानुवादः पशु-
काम एवं कृत्वेत्यादिभाष्योक्तश्च फलस्य कर्मसमभिव्याहारनिरा-
सेन गुणसमभिव्याहारः समस्तशब्देन व्याख्यातः । एतदेवोपपादय-
ति * तथा हीति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयविधानात्तस्य च ५५६।२
फलान्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * रेवतीति * पृ-
थक्श्रुतिः श्रवणमस्येति विग्रहः । शङ्कोत्तरत्वेन श्लोकं व्याचष्टे *
यस्त्विति * उत्पत्तिशब्देनोत्पत्तिफलत्वालुक्षणया रेवतीवारवन्ती-
ययोः सम्बन्धापादिका रेवत्याधारवारवन्तीयक्रियोक्ता तेन रेव-
तीषु वारवन्तीयं कुर्यात्तेन च पशून् कुर्यादित्यावृत्तिः स्यादित्याश-
ङ्कार्थः त्काप्रत्ययेन विधावस्मृतेनापि धातुवाच्यायाः क्रियायाः पू-
र्वकालत्वोक्तेस्तस्याश्चाप्राप्तत्वेनानुष्ठानं विना पूर्वकालत्वायोगाद्वि-
धिफलानुष्ठानाक्षेपसिद्धेर्न विधिप्रत्ययावृत्तिरित्युत्तरार्थः । नन्वेवम-
प्यग्निपुति वारवन्तीयस्य प्राप्तत्वाद्देवतीषु विधिसंक्रान्तेस्तासा-
मेव फलहेतुत्वापत्तेर्वारवन्तीये पशवः फलमिति भाष्यमयुक्तमि-
त्याशङ्क्याह * तत्रापीति * गुणफलान्वयविवादे तेनेति सर्वना-
म्नो गुणपराशित्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य च प्राधान्यनिर्दिष्टपरा-
मर्शित्वाद्देवतीषु कृतेन वारवन्तीयेन पशून्कुर्यादिति वाक्यार्थप्रती-
तेर्वारवन्तीयस्य कत्वर्थत्वेन प्राप्तस्यापि दधिवत्फलं प्रति विधिभ्यु-

क इत्याशयः । यागवद्धारवन्तीयस्यापि प्राप्तत्वाद्विधिर्न सम्भवतीत्या-
 शङ्कां गुणोपादानवशेन यागाद्विधायकोत्तराणं न प्राप्तिमात्रेण रेव-
 तीनां च करणीभूतगुणपराशिनैतच्छब्देन विलिङ्गसंख्यात्वादुपा-
 दानाशक्तेर्न वारवन्तीयाद्विधायकोत्तरणावगतिरित्याशयेन निरस्य-
 न् श्लोकं व्याचष्टे * गुणेति * नन्ववगतप्राधान्यस्यान्यार्थता न
 युक्तेत्याशङ्क्य धात्वर्थस्थानीयशब्देनेप्सिततमत्वाभावे ऽप्यनीप्सि-
 तकर्मत्वेन प्राधान्योपचार इत्युक्ते तथापि कर्मत्वेनोक्तस्य कथं कर-
 णतेत्याशङ्क्य करोतिवाच्यां भावनां प्रति कर्मत्वे ऽप्याख्यातोक्तां
 प्रतिकरणत्वाविरोधः करोत्यभिहितमित्यनेनोक्तः दधिहोमसम्बधो
 वाक्येन विधीयते इति पूर्वाधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेनेहापि रेव-
 तीष्विति सप्तमीश्रुतेरधिकरणभूतान्यो रेवतीभ्यः फलमित्यवगमा-
 दधिकरणत्वाक्षिप्तस्य चाधाराधेयसम्बन्धस्य विभक्त्यन्तर्गतत्वेन प्र-
 त्ययार्थतया प्राधान्याच्छ्रुत्या फले विधिप्रतीतेरेतेनेत्येकवचनान्तेन
 च सर्वनाम्नो परामर्शोपपत्तेर्यत्पशून्भावेयेत्तदेतेन रेवतीवारवन्तीय-
 सम्बन्धेनेति वचनव्यक्त्यभ्युपगमे तु सम्बन्धादेव फलमित्याह *
 अथ वेति * नन्वन्येषामपि वाक्यभेदानां सिद्धान्ते वक्ष्यमाणानां
 कः परिहारः पूर्वपक्षिणो ऽभिमत इत्याशङ्क्याह * एवं च सती-
 ति*कृत्वाशब्दार्थस्य रेवत्यन्वयविषयत्वेनाप्राप्तस्या ऽप्येकविंशतित्व-
 मग्निष्टोमसाम कृत्वेत्यतो वारवन्तीयवाक्यसहिताद्वारवन्तीयाग्नि-
 ष्टोमसामविषयत्वेन प्राप्तस्यादिशब्देनानुवादः सूचितः । सिद्धान्तएव
 त्वतिगौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याह * कर्मान्तरेति * अल्पा-
 र्थविधौ च सर्वपदार्थान्वयसम्भवे बह्वर्थविधिर्न लभ्यतइति प्रति-
 ज्ञाहेतुप्रश्नगौरवलक्षणो ऽपूर्वमुपपादयति * तवेति * पूर्वपक्षे
 वाक्यभेदपरिहारमुपसंहरति * तेनेति * भाष्यकृता तर्ह्येतच्छब्दा-
 दीनामनुवादकता कस्मान्नोक्तेत्याशङ्क्याह * सर्वे चेति * प्रकृतवा-
 च्येतच्छब्दान्वयेनाभेदोक्त्यर्थमपि चेतिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय
 तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं फलतो व्याचष्टे * तस्मादिति *
 प्रकृताश्रयालाभाद् गुणफलान्वयानुपपत्तिं वक्तुं गुणफलान्वयस्य
 प्रकृताश्रयालाभापेक्षां दर्शयन् सिद्धान्तमारभते* इतीति * स गुणः
 फले विधातुं शक्य इति वाच्ये प्रकृताश्रयालाभे गुणफलान्वयायोग-
 वद्धात्ववगतस्य कर्मसम्बन्धस्यानुवादत्वायोगाद्विध्यापत्तेः प्रकृत-
 यागाश्रितस्य वारवन्तीयस्य फलान्वयाभ्युपगमे ऽपि दुष्परिहरो
 वाक्यभेद इति सूचयितुं फलभूतयागाभेदोक्तिः । उत्तरार्द्धसूचित-
 मर्थं विवृणोति * इदं तावदिति * फले विधीयमानस्य गुणस्या-

श्रयभूतधात्वर्थापेक्षायामेकवाक्योपात्तस्य यागस्याश्रयत्वप्रतीतेस्ता-
दृशस्याप्तत्वेनानुवादायोगाद्विध्यापत्तेर्विध्ययोगाद्यागान्तरत्वं स्यादि-
त्याशयः । स चेति यज्यर्थः परामृष्टः अत्रैव दृष्टान्तमाह *तद्यथेति*
यथेन्द्रियकामवाक्ये ऽन्यत एव दध्नो होमान्वयलाभान्न कर्मान्तर-
ता व्यवसितेति पूर्वानुपप्लेण योज्यमादृष्टान्तं विवृणोति * श्रुतेति *
यद्वा दधिहोमसम्बन्धमात्रे विधीयमानइति ल्यब्लोपे पञ्चमीमङ्गी-
कृत्यैकग्रन्थतया योज्यमानन्विहाप्याश्रयापेक्षायां प्रकरणान्वयो ल-
प्स्यत इत्याशङ्क्याह * शक्नोति हीति * साम्नो यागनिष्पत्त्यशक्ता-
वपि रेवतीनां याज्यानुवाक्यावदेवतोद्देशद्वारा निष्पादकत्वं भविष्य-
तीत्याशङ्कामग्निष्टुत्याग्नेया ग्रहा भवन्तीति सर्वाभ्यासेष्वग्निदेवत्याच्च
श्रुतेरैन्द्रीणामृचां साधनत्वायोगान्निराकर्तुं शक्यामपि सप्तम्या सा-
माधारत्त्वश्रुतेर्यागसाधनत्वाशङ्कैव नोत्तिष्ठतीत्येवं निराकर्तुम् * रे-
वतीगुणकमित्युक्तम् * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * सा-
क्षाद्यागसाधनान्तरपरिसंख्यार्थं कर्तृग्रहणम् देवताभिधानार्थगक्ष-
राभिव्यक्तिद्वारापि स्तोत्रसाधनत्वव्यागसाधनत्वं यज्ञकर्मणी-
त्येकश्रुत्यविधिविरोधान्नानास्वरसमाहारात्मकस्य साम्नो न स-
म्भवतीति सूचयितुम् * साम्नेत्युक्तम् * सत्सम्बन्धानुवादित्वा-
दित्यनेन सूचितमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवमपि स्तो-
त्रस्याश्रयत्वोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह * यस्त्वि-
ति * नन्ववान्तरप्रकरणात्प्रणयनस्य गोदोहनाश्रयत्ववदिहापि
वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्निष्टोमस्तोत्रावान्तरप्रकरणान्तः
पातकल्पतयाग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वमभ्युपगमिष्याम इत्याशङ्क्याह * ५५८१
आतिदेशिकत्वादित्युक्तम् * उत्पत्तावेव प्रकरणाभिव्यक्तोर्विकृ-
तावुत्पत्त्यभावान्न स्तोत्राणां प्रकरणं सम्भवतीत्याशयः । वारवन्तीय-
स्याश्रयालाभं वृद्धवाक्येन द्रढयति * आह चेति * ननु षड्यादि-
स्वरसमाहाररूपाया गीतेः सिद्धरूपायाः फलसाधनत्वेन विधीयमा-
नाया निर्व्यापारायाः साधनत्वायोगात्साध्यभूतव्यापारापेक्षायां प्र-
करणाद्यागसाधनत्वस्यावगतस्य साक्षादसम्भवे ऽपि तदङ्गस्तोत्र-
द्वारोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्वक्ष्यतीत्याशङ्कते * अथेति * वार-
वन्तीयस्य यागानङ्गत्वाद्याङ्गाङ्गभूते स्तोत्रे ऽवतारो न सम्भवतीति
परिहर्तुं यो हि प्रधानोपकारित्वेन श्रुयते स तदङ्गो ऽपि स्थित उ-
पकरोतीत्येवं कल्पतइत्यौदुम्बराधिकरणवार्त्तिकोक्तमङ्गावतारन्या-
यस्याङ्गमात्रविषयत्वं स्मारयति * तदिति * एतदेवाङ्गावतारन्या-
योदाहरणे सप्तदशारत्नित्वे वाजपेयाङ्गत्वं दर्शयन्नुपपादयति * सः

सदशेति * वाजपेयोपकारित्वं विना तदङ्गत्वायोगाद्वाजपेयस्य च साक्षात्परिमाणेनोपकारासम्भवाद्यथा वाजपेयस्योपकर्तुं शक्नोति सप्तदशारत्नित्वं तथोपकरिष्यतीत्यध्यवसानाद्वाजपेयाङ्गपशुयागाङ्गयुपाङ्गत्वद्वारोपकरोतीत्यवधार्यतइत्यर्थः । इदं पुनरित्यनेनोत्तराद्धैमुपपादितं वारवन्तीयस्य क्रियानङ्गत्वं वक्तुमनङ्गभूताया अपि क्रियाया वारवन्तीयस्य करणत्वोपजननेनोपकारित्वाद् गुणभूततोक्ता । ननु वारवन्तीयस्य क्रियां प्रत्यनङ्गत्वे ऽपि फलसाधनत्वान्यथानुपपत्त्या साधनत्वावगमात्साक्षात्साधनत्वायोगे ऽपि स्तोत्रद्वारा कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य योग्यतानपेक्षेणाकाङ्क्षामात्रेण साध्यक्रियान्वयायोगं वक्तुमपेक्ष्यमाणं केवलं न तु सप्तदशारत्नित्ववच्चो * द्यमानमित्युक्तम् * अङ्गत्वं चपरम्परयाप्युपकारित्वमात्रेण युक्तमाश्रयापेक्षयास्तु निर्व्यापारस्य कारकत्वानुपपत्तेर्व्यापारवत्त्वसिद्ध्यर्थत्वादयोग्यतया च क्रियया व्यापारवत्त्वासिद्धेः फलसाधनत्वानुपपादकव्यवाहिताश्रयकल्पना न युक्तेत्याश्रयत्वोक्त्या सूचितम् । अप्रकृतमेव तर्ह्याश्रयत्वयोग्यं क्रियान्तरं कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य * अथेत्युक्तम् * कर्मान्तराङ्गत्वरूपवाक्यार्थान्तरप्रतिपत्त्यापि वारवन्तीयार्थवत्त्वोपपत्तेः फलान्वयस्यावश्योपादेयत्वाभावात्प्राकृताश्रयकल्पना युक्तेत्याशयः अन्यथापि चानर्थक्यपरिहारोपपत्तौ नानर्थक्यतदङ्गन्यायो ऽस्तीत्याह * न चेति * फलान्वयवत्कर्मान्तरान्वये प्राकरिणिकाश्रयान्वयकल्पनक्लेशाभावात् * सुतरामित्युक्तम् * नन्वावृत्तिसंस्थादेर्गुणस्य प्रकृतकर्मस्वरूपसाधनत्वाभावे ऽपि कर्मसम्बन्धिप्रयोगपरिच्छेदसाधनत्वात्फलान्वयवद्वारवन्तीयस्यापि यागसम्बन्धिस्रोत्रसाधनत्वात्फलान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * अत्यन्तेति * कर्मसिद्धिं विना प्रयोगपरिच्छेदासिद्धेः प्रयोगपरिच्छेदे साधिते कर्मसाधितमिति बुद्धेर्वैषम्यमित्याशयः । नन्वत्यन्तभेदे ऽपि सम्बन्धिसम्बन्धात्पशुयागे ऽनुगृहीते वाजपेयो ऽनुगृहीत इति बुद्धिवत्स्तोत्रे कृते यागः कृत इति बुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * वाजपेयस्येति त्विति * पशुयागविषयो यागशब्दः साध्यसाधनभावलक्षणसम्बन्धाविशेषस्तु न व्यवधाने सम्भवतीत्याशयः । यथा कथं चिद्यागाश्रयत्वप्राप्तेस्तत्सम्बन्धानुवादोपपत्तावप्यग्निष्टोमाख्यस्तोत्रसाधनसामत्वलक्षणस्याग्निष्टोमसामत्वलक्षणस्याग्निष्टोमसामत्वस्याप्राप्तेरनुवादायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्च वि-
५५९।१ ध्ययोगादग्निष्टोमसामशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याह * यद्यपीति * आश्रयत्वेन प्रसज्यमानेष्वित्यध्याहारः । अग्निष्टोमसाम्नीति साम-

शब्दः स्तोत्रलक्षणार्थः । एवमेतस्येत्युभयार्था अनर्थकं स्यादित्याह * पुनरपि चेति * सन्निधानेनाग्निष्टुद्यागाङ्गाग्निष्टोमस्तोत्रसम्बन्धलाभशङ्कानिरासार्थम् * वाक्येनेत्युक्तम् * एतस्य यदग्निष्टोमस्तोत्रसाधनं साम तद्वेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशून्भावयेदित्यग्निष्टोमसाम्नो ऽग्निष्टुता विशेषणे विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अथैतस्य यत्स्तोत्रसाम तद्वेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वेति पूर्वं वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्सम्बन्धः क्रियते ततः पूर्ववत्सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेरग्निष्टोमशब्दानर्थक्यात्प्रसङ्गात्तत्परिहारार्थं विशेषणं यथा वाक्येनाश्रयकल्पने वाक्यभेदस्तथैव स्यादित्याह * तस्यैवेति * तथैव वाक्यभेदे पौनरुक्त्यमाशङ्क्यैतस्यैवेति विशेषणे यो विशिष्टानुवादलक्षणः स एवेत्यनेकार्थविधिलक्षणादन्यतोक्ता रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य च त्काप्रत्ययेनाक्षेपोपपत्तेः विधायकानावृत्तावप्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थव्यापाराद् गौरवमपरिहार्यमित्याह * ऋक्सामेति * वारवन्तीयस्य फलं प्रति विधेयोपादेयगुणभावाद्देवतीः प्रत्यनुवाद्योद्देश्यप्रधानभावाद्द्वैरूप्यं चकारेण सूचितम् । नन्वग्निष्टुत्प्रकरणेनाश्रयान्वयलाभात्तस्मिंश्च वारवन्तीयमग्निष्टोम सामकार्यमिति विधिना वारवन्तीयस्याग्निष्टुत्सम्बन्ध्यग्निष्टोमस्तोत्रान्वयाप्तेन वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्कते * ननु चेति * ननु क्रत्वर्थस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रान्वयविधाने ऽपि फलार्थस्य कथं तदन्वयसिद्धिरित्याशङ्काह * वारवन्तीयं हीति * वारवन्तीयेन साध्यतया क्रत्वपेक्षणादग्निष्टोमस्तोत्रद्वारैव च वारवन्तीयस्य साधनत्वात्क्रतोश्च साध्यत्वात्प्रकृतातिक्रमकारणाभावाच्च नान्यगतत्वाशङ्केत्यर्थः । पुरुषार्थस्य वा वाक्येनाग्निष्टोमस्तोत्राश्रयत्वविधाने च प्रकरणलभ्याश्रयानपेक्षणात्स्वतन्त्राग्निष्टोमस्तोत्रप्रयोगाभावे ऽपि क्रत्वन्तरार्थप्रयोज्यस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वोपपत्तेरेतच्छब्दानर्थक्यप्रसङ्गं परिहर्तुं तेनाश्रयविशेषणे वारवन्तीयस्याश्रयान्वयविधिनिमित्तवाक्यभेदवदाश्रयस्याग्निष्टुद्विशेषणविधिनिमित्तो ऽपि वाक्यभेदः स्यादित्याह * पुनरपि चेति * एतस्य यद्वारवन्तीयं तद्वेवतीषु कृत्वा पशून् भावयेदिति प्रकरणप्राप्तक्रत्वङ्गत्वस्यैव वारवन्तीयस्य रेवत्याधारतया विधीयमानस्य फलान्वयविधानान्तस्य च वारवन्तीयाग्निष्टोमसामविधिवाक्येनाग्निष्टोमस्तो-

१ एवमेतस्येत्यारभ्य ऋक्सामेत्यन्तस्य ग्रन्थस्य पाठान्तरं वाक्येनेत्यारभ्य ऋक्सामेति चेत्तन्म ।

२ इदं पाठान्तरं ।

अद्वारैवाग्निष्टुदङ्गत्वावगमान्नैतद्वाक्यभेदद्वयापत्तिरित्याशङ्क्याह *
 एतस्यैवेति* वारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयात्प्राग्गनिष्टुदन्वये ऽप्याग्नेय्या-
 ग्नीध्रमुपतिष्ठतइत्यत्र प्राकृतानामाग्नेयीनां स्तोत्रादिद्वारा क्रत्वन्वये
 ऽपि द्वारविशेषानपेक्षे क्रत्वन्वयाश्रयणेनोपस्थानान्वयवद्धारवन्ती-
 यस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रान्वयानपेक्षक्रत्वन्वयमात्रोपलक्षितस्य फला-
 न्वयोपपत्तेः । क्रत्वन्वयप्राग्भाविफलान्वयपक्षवत्पश्चाद्भाविफलान्व-
 यपक्षे ऽपि सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेः द्वितीयवाक्यभेदाभावे चाद्यो वा-
 क्यभेदः स्यादेवेत्यापिशब्दार्थे वाशब्दः स एवेत्येवशब्दोक्तपार्ङ्गिकारेण
 व्याख्येयम् । क्रत्वन्वयानुवादपूर्वं च वारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयकरणे
 कृत्वाशब्दस्यातिगौरवं स्यादित्याह * ऋक्सामेति* * रेवतीयस्य
 वारवन्तीयवाक्येन वाग्निष्टोमस्तोत्रगामित्वं स्यात्तद्वाक्यविहिताद्वा-
 स्याभेदात्सामान्यतो हृष्टेन वेति त्रेधा विकल्प्य गुणादीनां त्वसम्ब-
 न्धादिति वार्त्तिके गुणाद्विदिवाक्यानामन्योन्यान्वयाभावस्योक्त-
 त्वाद्देवतीवाक्यस्य वारवन्तीयवाक्यैकत्वाभावेनाद्यं तावत्कल्पं दू-
 षयति * नैतदिति * वारवन्तीयरूपैक्ये ऽपि क्रत्वर्थपुरुषा-
 र्थरूपेण भेदादेवदत्तस्येव युद्धभोजनावस्थयोः स्थानैक्यनिय-
 मो नास्तीति द्वितीयं दूषयति * पूर्व्वेति * पुरुषार्थस्य वार-
 वन्तीयस्यात्मनो व्यापारवत्त्वसिद्ध्यर्थं कर्तुं साधयतो ऽपि क्रत्वङ्गत्वं
 वैलक्षण्योक्त्या निरस्तमाननु वेदस्य तत्स्थानत्वाकल्पकत्वे ऽपि क्रत्वर्थ-
 वारवन्तीयवत्क्रत्वन्तःप्रयोज्यवारवन्तीयत्वात्पुरुषार्थस्यापि साम-
 न्यतो हृष्टेनाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वकल्पना भविष्यतीति तृतीयं
 कल्पमाशङ्क्य दूषयति * सामान्यतो हृष्टेति * विशेषणेनाधाना-
 ङ्गवारवन्तीयादिव्यभिचारनिवृत्तावपि शब्दैकसमधिगम्येष्वर्थेषु
 सामान्यतो हृष्टप्रमाणत्वस्य नैवं जातीयकेष्वेतद्भवाति दृष्टाददृष्ट-
 सिद्धिरितीति पूर्वाधिकरणभाष्येणोक्तत्वान्न सामान्यतो हृष्टे-
 नाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वसिद्धिरित्यर्थः अग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वा-
 नवगतिमेव वृद्धवाक्येनोपपादयति * आह चेति * फ-
 लाय विहितं सामवेदमध्ये पाठं स्वरूपज्ञानार्थमपेक्षते न
 क्रतुकालीनमाग्निष्टोमस्तोत्रस्थाने पाठं वारवन्तीयरूपमात्रविधानेना-
 ग्निष्टोमस्तोत्रान्वयनैरपेक्ष्यलक्षणस्वातन्त्र्यावगमादित्यर्थः । ननु-
 कथ्यादीनां फले विधीयमानानां ज्योतिष्टोममाश्रयतां वाक्यान्तरव-
 शेनान्ते निवेशवद्धारवन्तीयस्याप्याश्रयभूते ऽग्निष्टुत्यग्निष्टोमस्तोत्र-
 स्थाने विधानात्तत्रैव निवेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदीति*स्था-

नान्तरादर्शनेनोक्त्यादीनामन्यत्र निवेशो नाश्रये तत्स्थानत्वदर्शनमा-
 द्वादित्याशयः । प्रकृतातिक्रमकारणाभावादिति यदुक्तं तदपि दूषयति
 * यदि चेति * शङ्कादुपणमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु ५६०।३
 पुरुषार्थस्यापि वारवन्तीयस्य प्रसङ्गेन क्रतुसाधनत्वात्क्रत्वर्थवारव-
 न्तीयधर्मलाभो भविष्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * यथाभ्युदिते-
 ष्ट्यामिज्यार्थयोरपि दधिपयसोस्तण्डुलैः सह श्रपणविधानेन प्रास-
 ङ्गिकतण्डुलश्रपणरूपप्रतीतौ कार्यसाधनत्वात्प्रणीताधर्मलाभ इति
 नावमिकदृष्टान्तार्थः । ग्रहणप्रणयनादीनां प्रणीताद्यङ्गत्वात्कार्यप्रयुक्त-
 त्वाच्चाङ्गानां प्रणीताकार्यश्रपणापूर्वोपकारित्वावगतेरनङ्गस्थितानाम-
 पि चोपकारिस्थितत्वमात्रेणोपकारित्वोपपत्तेः श्रपणोपकारिणोर्दधि-
 पयसोः स्थितानां श्रपणापूर्वोपकारित्वात् प्रणीताकार्यापन्नयोर्दधि-
 पयसोर्युक्तं करणमग्निष्टोमसामत्वस्य तु क्रत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वा-
 दनङ्गस्य चानतिदेश्यत्वात्क्रत्वर्थवारवन्तीयकार्यापत्तेऽपि पुरुषार्थ-
 रूपवारवन्तीयेऽतिदेशानुपपत्तेर्नानुष्ठानं युक्तमिति वैषम्यमाह * त-
 त्वैवेति * क्रत्वर्थवारवन्तीयाङ्गताग्निष्टोमसामत्वस्यानाशङ्क्यैवेत्य-
 र्थान्तरन्यासेनाह * प्रकरणेति * फलार्थेन वारवन्तीयेन प्रकृता-
 ग्निष्टुद्रहणे सति वारवन्तीयस्याष्टुसाधनत्वेऽग्निष्टोमसामत्वस्य द्वा-
 रत्वेनोपकारित्वात्पुरुषार्थं वारवन्तीयं प्रति गुणत्वं शङ्क्येत क्रत्वर्थं
 तु प्रतिगुणताशङ्कितुमप्यशक्येत्याशयः । साक्षाच्च साम्नो यागसा-
 धनत्वाशक्तेरग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा यागसाधनत्वं यागसाधनत्वाच्चा-
 ग्निष्टोमस्तोत्रान्वय इत्यन्यान्याश्रयापत्तेः प्रकृताग्निष्टुद्रहणस्यैवासि-
 द्धत्वात्पुरुषार्थमपि प्रति गुणत्वं नास्तीति * तदेव त्वित्यनेनोक्तम् *
 कदा चिदप्यसिद्धमिति वाच्ये * मृदूक्त्याद्यापीत्युक्तम् * नन्व-
 ग्निष्टोमसामत्वस्य क्रत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वेऽपि प्राकृताग्निष्टोम-
 साम यज्ञायज्ञीयधर्माणां कार्यापत्त्या वारवन्तीयाङ्गत्वात्पुरुषार्थेऽपि
 वारवन्तीये प्रासङ्गिकक्रतुसाधनत्वात् प्राप्तेऽग्निष्टोमसामधर्मक-
 त्वात् गुणवृत्त्याग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तेर्न वाक्यभेदो भविष्य-
 तीत्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेनैव निरस्यन्नाह * यदि त्विति * पुरु-
 षार्थस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामशब्दवाच्याग्निष्टोमस्तोत्रसम्ब-
 न्धावगमे सत्यग्निष्टोमसामभूतक्रत्वर्थवारवन्तीयधर्माणां पुरुषार्थं
 वारवन्तीये दधिपयसोरिव प्रणीताधर्माणां प्राप्तिः स्यात्तदनवगमा-
 त्तु क्रतुसाधनसामत्वमात्रेण सामान्तरेष्विवाग्निष्टोमसामधर्माप्राप्तेः
 कार्यप्रयुक्तत्वाच्च धर्माणां वारवन्तीयत्वमात्रेणाधानाद्यङ्गवारवन्तीय
 इव प्राप्त्ययोगाच्च गुणवृत्त्याप्यग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तिरित्या-

शयः । अतः प्रासङ्गिकक्रतुसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामत्वलाभादपि वाक्यभेदपरिहारो न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति * अतो गुणफलान्वये वाक्यभेदपरिहाराशक्तेस्तत्परिहारार्थं यागान्तरविधिरेष्टव्य इत्याह * इतीति * ननु यागान्तरविधावप्राप्तानेकार्थविशिष्टयागविधानाद् गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * तथा सति हीति * साद्यस्काः साहस्रा इति चैकेन शब्देन युगपदुपादानलक्षणसङ्गाख्यनिकायवतामग्निष्टुदादीनामेकाहानां निकायित्वावान्तरसामान्येन सुसदृशत्वात्पूर्वस्याग्निष्टुतो विध्यन्तो रेवत्यादियागेषु उत्तरेषु प्रवर्तते इत्यष्टमे निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यादित्यत्र वक्ष्यमाणत्वात्तदीयधर्मप्राप्तेरित्यर्थः । बहुप्राप्तिमेव विवृणोति * एषशब्दस्तावदिति * अतः कृत्वाशब्दाक्षिसार्थविशिष्टयागमात्रविधानाल्लाघवमित्युपसंहरति * कृत्वाशब्देति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयस्याग्निष्टोमस्तोत्रक्रियाविशेषणत्वात्तस्याश्चेहाविधेयत्वात् न विशिष्टविधिः सम्भवतीत्याशङ्कते * न त्विति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * अग्निष्टोमस्तोत्रस्याविधेयत्वात्तद्विशेषणत्वेन रेवतीवारवन्तीयान्वयानपेक्षे ऽपि कृत्वाशब्दोक्तायाः अग्निष्टोमस्तोत्रभावनयाः स्वरूपेण प्राप्ताया अपि रेवतीवारवन्तीयान्वयविशिष्टरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येन विधेयत्वात्तद्विशेषणसत्त्वेनाक्षेपोपपत्तेर्वाक्यभेदाप्रसङ्गाद्विशिष्टविधिः सम्भवतीति परिहरति * नैष इति * करोत्यर्थमिति वौच्ये करोत्यर्थस्याकारकत्वात्क्रियारूपभावनान्वयायोगाशङ्कानिरासार्थं धातुसम्बन्धाधिकारविहितत्काप्रत्ययसामर्थ्यात्क्रिययोरप्यन्वयः प्रतीतेः क्रियाकारकलक्षणान्वयायोगे ऽपि च समानकर्तृकत्वेन पूर्वोत्तरकालत्वेन च विशेषणविशेष्यरूपान्वयोपपत्तिसूचनार्थं त्कान्तकरोत्युक्तिः । ननु कृत्वाशब्दोक्तभावनयाद्वारा यागभावनया रेवतीवारवन्तीयान्वयग्रहणे ऽप्यग्निष्टोमसाम्ना विशेषणे वाक्यभेदापत्तेरग्निष्टोमस्तोत्रावच्छिन्नैव भावना कृत्वाशब्देनोक्तेति ज्ञातुमशक्यत्वाद्वारवन्तीयस्य च स्वरूपेणातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयप्राप्तावपि रेवत्याधाररूपेणाप्राप्तेस्तद्रूपविधावग्निष्टोमसामत्वानुवादायोगादग्निष्टोमसामशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * नवेनेति * भावनावच्छेदकधात्वर्थान्वयं विना रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य भावनाविशेषणत्वायोगात्साम्नश्च यागसाधनत्वाशक्तेः प्रधानभूतयागाख्यधात्वर्थान्वयायोगाद्वेवतीषु वारवन्तीयं यागसाधनं कृत्वेति यागस्य कृत्वाशब्दोक्तभावनयावच्छेदकत्वानुपपत्तेस्तदवच्छेदकधा-

त्वर्थापेक्षायां वारवन्तीयस्यातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तोत्रभावनाविशेष-
पणत्वावगतेर्वारवन्तीयान्वितानां रेवतीनामपि तद्विशेषणत्वावग-
तादेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्याप्यग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तिरि-
त्याशयः । आद्यं श्लोकं व्याचष्टे * रेवतीति * कृदन्ताक्षेपशब्दयो-
गेन क्रतोरिति पष्ठ्याः कर्तृवाचित्वात्स्वविशेषणस्यैव क्रतुनाक्षेप इ-
त्यर्थः । द्वितीयां व्याचष्टे * सत्विति * साक्षादेवतीवारवन्तीयस-
म्बन्धोपजीवनाशक्तेर्गुणत्वेन चानर्थक्यतदङ्गन्यायविषयत्वादङ्गेषु
तत्सम्बन्धं विक्षेप्तुमारभमाणः क्रतुः क्वाङ्गे निक्षेप्तव्य इत्यपेक्षायां
वारवन्तीयस्यातिदेशेन विज्ञातस्थानत्वादेवतीरपि तत्स्थानाः कल्प-
यतीत्यत्र वाक्ये ऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनायाविधाने ऽपि रेवतीवारव-
न्तीयान्वयः क्रतुविशेषणमप्यग्निष्टोमस्तोत्रे संक्रामतीत्यग्निष्टोमसा-
मशब्दानर्थक्यदोषो नास्तीत्यर्थः । एवमद्रव्यदेवतात्मकत्वेन वारव-
न्तीयस्य यागसिद्ध्यशक्तत्वाच्च साक्षात्प्रकृतयागान्वयो ऽस्ति अङ्गा-
वतारन्यायाविषयत्वाच्च स्तोत्रद्वारापि पुरुषार्थत्वपक्षे नास्ति कृत्व-
र्थत्वपक्षे त्वङ्गावतारन्यायविषयत्वादस्तीति वैषम्यमुक्त्वा साम्नः
स्वयं क्रियारूपत्वेनाश्रयभूतक्रियान्तरानपेक्षत्वात्पुरुषार्थस्य चाङ्गत्वे-
नान्वयायोगादिति वक्ष्यमाणादपि कारणात्प्रकृतयागान्वयो ना-
स्तीत्याह * अतश्चेति* परपक्षदूषणवेलायामेवेतदपि कारणं वाच्यं
सत्कस्मात्स्वपक्षसमर्थनात्पश्चादुक्तमित्याशङ्क्य मन्दत्वसूचनायेतीप-
दर्थवाच्याङ्गप्रयोगेण दर्शितं वारवन्तीयस्य गीतिरूपत्वेन क्रिया-
त्वादाश्रयभूतक्रियानपेक्षत्वे सौभरस्यापि वृष्ट्यादिफलार्थस्यानेनैव
न्यायेनाश्रयानपेक्षत्वाद्ब्रूहः क्रतुप्रयोगापत्तेः कृत्वङ्गभूतस्तोत्राश्रयत्व-
प्राप्त्यभावेन स्तुवीतेत्यनुवादानुपपत्तिप्रसङ्गात्करणनिर्देशमात्रेण
त्वाश्रयापेक्षत्वे यागादेरपि करणत्वाभ्युपगमादाश्रयापेक्षापत्तेर्वा-
रवन्तीयस्यापि च फलभावनाकरणत्वे पशुकामो ह्येतेनेत्येतच्छ-
ब्देन परामर्शोपत्तेः करणत्वनिर्देशेनाश्रयापेक्षत्वस्यापरिहार्यत्वप्रस-
ङ्गाद्यागादिवच्च सौभरस्यापि फलभावनाकरणत्वमात्रात्करणत्वनि-
र्देशोपपत्तेः । प्रत्युतैकक्रियाकरणस्यान्यकरणत्वानुपपत्तेः फलभाव-
नाकरणत्वमात्रात्करणत्वनिर्देशोपपत्तेर्वाच्यत्वादनभिमतैव साम्नः
क्रियारूपता प्रौढ्योक्तेति गम्यते षड्जादिस्वरसमूहात्मकत्वेन गीतेः
सिद्धरूपत्वात्तद्रूपस्यापि साम्नः क्रियात्वाभावादपि तु कर्मशब्दः
स्याद्भावो ऽर्थः प्रसिद्धग्रहणत्वाद्विकारो ह्यविशिष्टो ऽन्यैरिति सा-
ममिक्याश्च क्रियात्वोक्तेः सामार्थो यः कश्च गीतेः सस्वरइति श्रुतेः
साम्प्रशब्दस्य षड्गर्भभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवताख्यस्वरसमूहवा-

चित्वावगमात्स्वरशब्दस्य च मारुतस्तूरसि चरन्भद्रं जनयति स्वर-
मित्यादिदर्शनाद्वायवीयसंयोगविभागजनितनादाख्यध्वन्यपरपर्याय-
घोषात्मकशब्दपरत्वावगतेस्तस्य चाकाशगुणत्वप्रसिद्धेः क्रियात्वे च
साम्नो ऽशब्दात्मकत्वेनोच्चारणाख्याध्ययनायोगात्सामान्यधीयतइति
प्रयोगायोगापत्तेर्ध्वनिनादापरपर्यायस्वरात्मकगीतिजनिकायामुच्चार-
णक्रियायामृचं प्रति प्रधानसाम्नो गुणभूतत्वाय संस्कारकर्मत्वव्य-
पदेशसिद्ध्यर्थं गीतित्वमुपचर्य व्याख्यातुं शक्यत्वादुच्चारणक्रिया-
द्वारैव च वक्ष्यमाणाधिकरणस्थाया ह्रीष्यादिप्रति सौरभस्याश्रयत्वो-
पपत्तेरुपपादयितुं शक्यत्वाद्वारवन्तीयस्य च क्रियात्वे तस्यैवाग्निष्टुतो
ऽग्निष्टोमस्य गुणे वारवन्तीये पशवः फलमिति पूर्वपक्षवचनव्यक्त्य-
योगात्सन्देहासम्भवेनाधिकरणारम्भानापत्तेर्न पारमार्थिकी क्रि-
यात्वोक्तिः सप्तमाधिकरणे तु स्वरस्य सामत्वनिरासो न ह्यभिव्यक्त्य-
णामभिव्यञ्जको यो ऽनादेः स कवतीषु भावयितुं शक्यो यदि भा-
व्येत न कवत्यो भवेयुरिति तत्रत्यभाष्यालोचनयैव गीत्याख्यषड्गा-
दिस्वराभावे ऽप्यक्षराभिव्यक्तिदर्शनेन तेषां स्वानुरक्तत्वरूपाभिव्यञ्ज-
कत्वे ऽप्यक्षरस्वरूपानभिव्यञ्जकत्वात्तदभिव्यञ्जकवायवीयसंयोग-
विभागानां स्वरजनकत्वात्स्वरत्वमुपचर्यतइति द्रष्टव्यं तद्वैधर्म्योक्त्यैव
षड्जादिस्वरूपस्यार्थस्याभिवनीयस्य कवतीषु भावयितुं शक्यताया
भावो ऽर्थ इति तत्रत्यसिद्धान्तसूत्रावयवेनाभिधानात्तेनापि क्रियावा-
चिता सामशब्दस्योक्तेति नाशङ्कनीयं रथन्तरादिशब्दस्य च गागतिवा-
च्यत्वेन प्रसिद्धानवाचित्वाद्गवाचित्वे प्रसिद्धग्रहणत्वादित्यवयवेन
निरस्ते हन्तिविश्रुयादिजन्यविकारवद्गविकारवाचित्वात् गवाचिता न
युक्तेति विकारो ह्यविशिष्टो ऽन्यैरित्यन्यावयवेन हेत्वन्तराभिधाना-
न् हन्त्यादिदृष्टान्तोक्त्या क्रियात्वं सामसु चिन्तितमिति शङ्कनीयं किं
तत्कारणमित्यपेक्षायामाह * पश्येति * श्लोकं व्याचष्टे * दधी-
ति * गडिवदनैकदेशे शक्तिशक्तौ विशिष्टवयवइत्यादावक्रियायामपि
धातुस्मृतेर्गण्डादिशब्दाच्च क्रियानवगतेर्धातुवाच्यत्वमात्रात् क्रिया-
त्वासिद्धेः परमार्थतो वारवन्तीयस्याव्यापारत्वेनाक्रियात्वे ऽपि प्रायेण
धातूनां क्रियावाचित्वादौपचारिकाक्रियात्वसूचनार्थं धातुवाच्यत्वो-
क्तिः क्रियानपेक्षत्वे को दोष इत्यपेक्षायामाह * ततश्चेति * सि-
द्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय भाष्य-
मनुसन्धानतः समेष्विति सूत्रावयवं भाष्यकृद्व्याख्यानस्य क्लृप्त-
त्वात्स्वयं तावद्व्याचष्टे * समेष्विति * गुणशब्दस्येह सिद्धरूपार्थ-
वाचित्वादाश्रयत्वानपेक्षत्वे ऽभ्युच्चयमात्रेण क्रियात्मकत्वहेतुक्तिः

भाष्यकृद्व्याख्यानमपि समर्थयते *भिन्नेति* न हीति भाष्यमप्राधान्याद्वेवतीनामेतच्छब्दान्वयायोगादप्राप्तेश्चोद्देश्यत्वायोगाशङ्कानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *न हीति* वारवन्तीयात् प्राथम्योक्तैर्यद्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्यद्युद्देश्यलक्षणमिति न्यायेनोद्देश्यत्वमुद्देश्यत्वाच्चप्राधान्यमप्याभातीत्यानन्तर्योक्त्या सूचितम् । ननु सतीष्वपि रेवतीषु विशिष्टानुवाददोषः प्राप्नुवन्कस्मान्नोक्त इत्याशङ्क्याह *तत्रेति* तच्चग्निष्टोमसामेत्यपरोऽपि वाक्यभेदः प्राप्नोतीति सूचनार्थैकशब्दः असतीनां च रेवतीनां फलार्थवारवन्तीयान्वयविधौ कत्वन्वयाप्राप्तेरन्यत्र च गुणभूतानामन्यान्यविध्ययोगाद्देतच्छब्दोऽर्थशून्यः स्यादित्येतच्छब्दान्वयानुक्त्या सूचितं भाष्यकृतेत्युत्तरभाष्यपातनिकार्थमाह *तच्छब्देति* शुद्धानां रेवतीनां वारवन्तीयं प्रति विधौ पश्चादग्निष्टुद्यागान्वयायोगेऽपि प्रागेव वागान्वयितया तां विधाय तासां च यागान्वये द्वारापेक्षायां द्वारतया वारवन्तीयान्वयं विधाय यागविशिष्टरेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्य फलान्वयविधिर्भविष्यतीत्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे *अथ त्विति* रेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वाप्राप्तेरनुवादायोगाद्वाक्यभेदापत्तश्च विध्ययोगादग्निष्टोमसामशब्दानर्थक्यदोषोक्त्यर्थं तथेति भाष्यं रेवतीयागान्वयरेवतीवारवतीयान्वयवारवन्तीयफलान्वयरूपार्थत्रयविधिर्नमित्तवाक्यभेदानुपन्यासयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे *तथापीति*

गौणं लाक्षणिकं चापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।

वेदोऽयमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥

इत्यनेन न्यायेन वाक्यभेदत्रयाभ्युपगमवच्चतुष्टयाभ्युपगमेऽप्यदोष इत्याशयेनाशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे *अथेति* एतस्यैवेति परिहारभाष्यमेतत्पदानुरोधेनैवाग्निष्टुद्वेवत्यन्वयाभ्युपगमादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे *तथा सतीति* वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वविधावनुज्ञाते वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेस्तत्परिहारार्थमग्निष्टुद्वेवत्यन्वयविध्यपगमाद्वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरेव चैतच्छब्दस्य रेवतीशब्दवदग्निष्टोमसामशब्देनाप्यनन्वयादानर्थक्यं तच्चैतस्याग्निष्टोमसामेत्यन्वयविधौ वाक्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरित्याद्यव्याख्यानेऽर्थः रेवतीविशेषणत्वेनैतच्छब्दविवक्षायामपि वाक्यभेदपञ्चकापत्तेः सकृच्छ्रुतस्यैतच्छब्दस्यानेकविशेषणात्वायोगादग्निष्टोमसामविशेषणत्वाविवक्षाविवक्षायां वा वाक्यभेदपञ्चकापत्तिरिति द्वितीये । यथा विशिष्टानुवादपक्षे यथा-

५६३।६

क्रममवास्थितस्यैतच्छब्दस्य रेवतीविशेषणत्वं तथा रेवत्युपादानपक्षे
 ऽपि यथाक्रममेवावस्थानं नोत्कर्ष इत्येवकारार्थः । अस्मिन्पक्षे रेवती-
 नामुपादेयत्वात्सामान्यासिद्धा या रेवत्यस्ता एतस्याग्निष्टुतः कार्या
 इति स्वरूपानुवादार्थतया यच्छब्दो योज्यः । सिद्धान्ते ऽपि कर्मान्त-
 रस्य क्रियान्तरविशेषणस्यैव विधानात् वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्या-
 शयेनाथेति प्रश्नभाष्यं गुणे पुनः फले कल्पनातः इत्यादिभाष्येण
 पूर्वपक्षे वक्ष्यमाणानां वाक्यभेदानामसमाप्तत्वान्मध्ये सिद्धान्तदो-
 षं शङ्कानवकाशादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *इहैवेति* यागान्तर-
 स्याग्निष्टुद्यागाङ्गत्वेन विधिर्गुणविशिष्टस्य वाग्निष्टुतः फले विधिः फ-
 लार्थस्यापि वा गुणस्य प्रकरणप्राप्तयागाङ्गत्वानुवाद इति पक्षान्तराणां
 सिद्धान्तप्रतियोगित्वात्पूर्वपक्षत्वमभ्युपेत्यापि प्रश्नावसरसमर्थनायै-
 तदुक्तं फले गुणविधिः प्रकरणप्राप्ताश्रयाभूतयागानुवादश्चेति त्वत्र-
 त्यपूर्वपक्षवचनव्यक्तयः सर्वा निरस्ता एव । विस्मयहेतुदर्शनपूर्वं
 भाष्यं व्याचष्टे *तथा नामेति* यजेतेति विदितस्यैतद्वचनमिति पूर्व-
 भाष्योक्तयागानुवादद्वारेतरानुवादसिद्धिरेवं च सति विपरिवृत्तिप्रा-
 प्तो यजिरित्यादिवार्तिकोक्त्या तथा शब्देन परामृष्टायागस्यायोग्यत्वे-
 नाश्रयत्वाप्राप्तेर्वस्तुतो ऽसम्भवन्नप्यनुवादः पूर्वपक्षे स्थित्वोक्त इति
 नामशब्देन सूचितम् । रेवतीष्वित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान-
 तेति * नन्विति प्रश्नाशयविवरणभाष्यं स्वविशेषणविशिष्टायाः
 कृत्वाशब्दोक्ताया भावनाया यागभावनाविशेषणत्वाद्विशिष्टैकार्थ-
 विध्युपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नन्विति * त्कान्तत्वोक्त्या
 तस्य वायव्यास्त्रैकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्वोति कृत्वाशब्दोक्तभाव-
 नाया रेवतीयागे ऽतिदेशप्राप्तायाः प्रत्याभिज्ञानादविधेयत्वेनाविधेय-
 भावनाविशेषणत्वायोगः सूचितः । स्वरूपेणाविधेयत्वे ऽपि रेवतीवा-
 रवन्तीयान्वयविशिष्टरूपेण विधेयत्वाद्विशेषणत्वोपपत्तिरित्याशये-
 नेतीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * नेति * उच्यतइत्याशङ्काभाष्यं
 विधेययागभावनाविशेषणत्वात्कृत्वाशब्दार्थस्य लिङा ऽर्थाद्विधाने
 ऽपि रेवतीवारवन्तीयान्वयो लिङा त्काप्रत्ययेन वा न विहित इत्येवं
 व्याचष्टे *रेवतीनामिति* ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयाविधाने ऽप्युभ-
 योः कृत्वाशब्दोक्तैकभावनाविशेषणत्वेनारुणैकहायनीवदन्योन्यानि-
 यमसिद्धेः । समभिव्याहारलभ्यान्वयप्रतीतिरविरुद्धेत्याशङ्कानिरासा-
 र्थं तत्रेति भाष्यमरुणैकहायनीन्यायवैषम्योक्त्यशक्तेरयुक्तमाशङ्क्योप-
 पादयति * तेनेति * रेवतीवारवन्तीयविशिष्टकृत्वाशब्दार्थविशिष्ट-
 यागभावनाविध्यर्थाक्षेपात्कृत्वाशब्दार्थस्य रेवतीवारवन्तीयविशिष्ट-

त्वप्रतीत्या तयोरन्योन्यनियमः प्रतीतो ऽप्यविधेयत्वाद्भादत्तव्य इत्या-
 शयः । सम्बद्धेति विशेषणप्रधानो निर्देशः । नन्वविधेयत्वे रेवतीवा-
 रवन्तीययोरप्रयोग एव स्यादित्याशङ्क्य * यागेत्युक्तम् * कृत्वाशब्दो-
 क्तभावनाविशेषणत्वेन प्रतीयमानयोः कथं यागभावनाविशेषणते-
 त्याशङ्क्य * यद्यपीत्युक्तम् * रेवतीवारवन्तीयसम्बद्धत्वरूपेणोक्त-
 त्वात्सम्बद्धत्वरूपेण सती प्रतीयमानामपि कृत्वाशब्दवाच्यां स-
 म्बद्धत्वरूपस्याविधेयत्वाच्छ्रुद्धायाश्चानुष्ठानाशक्तेरनादरणीयत्वाद्-
 सतीमप्रतीयमानामिव प्रतिपद्य रेवतीष्वन्यान्यपि सामानि प्राप्नु-
 वन्ति सामाप्यन्यास्त्वृश्रु प्राप्नोतीत्यध्यवस्यतीत्यध्याहारेण लपप्र-
 त्ययो योज्यः । सन्निहितकृत्वाशब्दांक्तभावनाविशेषणत्वस्याविधे-
 यत्वेनानादरणीयत्वाद्वचवहितयाप्येकवाक्योपात्तया प्रधानभूतया
 यागभावनया ऽन्वयो युक्त इत्याशयः । ननु यागभावनाविशेषणत्वे
 ऽपि साक्षात्तदन्वयायोगादङ्गत्वेन चाङ्गावतारन्यायविषयत्वात्तद-
 ङ्गावतारावगतेः । कस्मिन्नङ्गविशेषे ऽवतार इत्यपेक्षायां वारवन्ती-
 यस्य प्रकृतावग्निपुत्यग्निष्टोमस्तोत्रविषयत्वेनेहापि तद्विषयत्वावगमा-
 द्रेवतीनां चाधारत्वश्रुतेः । सामैव प्रत्यृचामाधारत्वप्रसिद्धेः सा-
 मान्तराणां चातिदेशतो निर्ज्ञातर्चनगन्तरानाकाङ्क्षत्वादेकाग्निष्टो-
 मस्तोत्रविषयतयान्योन्यनियमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य * एकस्तोत्रेत्यु-
 क्तम् * वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रविषयत्वेनातिदेशतः प्राप्तेरुपदे-
 शानर्थक्यापत्तेः स्तोत्रान्तरविषयत्वावगमाच्चात्र च प्राकृतसामकार्या-
 पत्तिप्रमाणाभावेनाधिकावापावगतेरारोप्यमाणानां च साम्नां त्रीणि
 हवै यज्ञस्योदराणि गायत्रीवृहत्यनुस्वत्र ह्यवावपन्त्यत एवोद्वप-
 न्तीति श्रुत्या प्राकृतीष्वेव गायत्र्यादिष्वभ्यस्यमानासु निवेशावगतेः
 ऋगन्तरानाकाङ्क्षत्वाद्रेवतीनां तद्विषयत्वानवगतेरेकस्तोत्रविषय-
 त्वानियमादेकस्तोत्रविषयत्वे ऽपि वानेकसामकयोर्माध्यन्दिनार्भवप-
 वमानयोर्यस्मिन्नेवाद्ये मध्यमे ऽन्त्ये वा स्तोत्रैकदेशे वारवन्तीये तस्मि-
 न्नैव रेवत्येति नियमाभावान्नान्योन्यनियमः सेत्स्यतीत्याशयः : उ-
 प्यन्ते प्रक्षिप्यन्ते सामान्यास्तिवति अधिकरणवाचि घञतेनावापश-
 ब्देनाङ्गन्तुकस्य साम्नो ऽभिनिर्ज्ञातप्राकृतर्गाधारत्वेनाधारभूतगन्तरा-
 नाकाङ्क्षत्वं सूचितम् । एवं सति को दोष इत्यपेक्षायामाह * तत्रे-
 ति * तेनानयोरन्वयायातिदेशे ऽवगताग्निष्टोमस्तोत्रस्थानवारवन्ती-
 योद्देशेन रेवतीविध्यापत्तेर्यागभावनान्वयाद् दुष्परिहरो वाक्यभेदः
 स्यादित्याह * अत इति * यागभावनान्वयनिरासायैवकारः नैष
 दोष इत्यादिपरिहारभाष्याशयमाह * नैष इति * अप्राप्तविषय-

तैर्विधशब्देनोक्ता अप्राप्ते ऽर्थे कृत्वेत्यस्य विध्यन्वयो विधयत्वाभ्यः
फलमित्यर्थः । श्लोकार्थमुपपादयति * सर्वत्रैवेति * कृत्वाश-
ब्दार्थविशिष्टयागभावनाविधिना विशेषणस्याविधाने ऽपि त्काप्रत्ययेन
धानुवाच्यायाः क्रियायाः क्रियान्तरसमानकर्तृकत्वाभिधानादनुष्ठानं
च विना कर्तृत्वायोगादनुष्ठानावगतेरप्राप्तत्वाच्च रेवतीवारवन्ती-
यानुवाद्यान्वयक्रियाया अभिपुत्य ह्रस्वेतिवन्निमित्तार्थश्रवणायो-
गादनुष्ठानानुवादानुपपत्तेर्विधावस्मृतस्यापि कृत्वाशब्दस्यार्थाद्विध्या-
क्षेपकत्वाद्विधेयं कृत्वा शब्दार्थविशेषणस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य
विधेयत्वोपपत्तिरित्याशयः । कृत्वाशब्दोक्तायाः क्रियायाः प्राप्तत्वा-
न्निमित्तार्थश्रवणोपपत्तिमाशङ्क्य स्वरूपेण प्राप्तावपि रेवतीवारव-
न्तीयान्वयवैशिष्ट्यरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येनैव च विधेयत्वाभ्युपगमाच्च
निमित्तत्वाश्रयणं युक्तमिति * न चेहेत्यनेनोक्तम् * द्वाविति भाष्यं
शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * यदि तर्हीति * यथेति दृष्टान्तभाष्यमपि
सरुदुश्चरितस्य त्काप्रत्ययस्यानुष्ठेयत्वपूर्वकालत्वरूपानेकार्थपरत्वा-
योगादप्रवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे
* कथमिति * पूर्वकालत्वानुष्ठेयत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावात्पूर्व-
कालत्वविशिष्टानुष्ठेयत्वरूपैकार्थोपपत्तेर्विशिष्टरूपेण च त्काप्रत्ययेनो-
पादानादेकशब्दोपादानलक्षणाया अपि च वाक्यभेदपरिहारप्रक्रि-
यायाः शोणशब्दे च त्वैकार्थसमवायिरक्तावान्तरजातिवाचिनि दृष्ट-
त्वाच्च वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । त्काप्रत्ययान्निष्पादितापरपर्या-
यानुष्ठानावगमे ऽपि भुक्त्वावागच्छतीत्यादौ विध्यभावे तत्कार्यत्वाप्र-
तीतेः कृत्वाशब्देनैव च तदर्थविधौ न चेदन्येन शिष्टा इत्यनेन न्या-
येन विशिष्टयागभावनाविध्ययोगापत्तेर्भाष्योक्तपरिहारापरितोषा-
त्स्वयं निर्विशेषणस्य करोत्यर्थस्य विशेषणत्वायोगाद्रेवतीवार-
वन्तीयान्वयस्य विधेययागभावनाविशेषणान्तर्भावाभ्युपगमेन लि-
ङ्गैव विधेयत्वमुपपादयति * अथ वेति * द्रव्यस्याविशेषितस्यापि
स्वरूपमात्रेण विशेषणत्वोपपत्तेस्तद्विशेषणस्यानन्तर्भावादविधेयत्वे
ऽपि करोत्यर्थस्याविशेषितस्य निरूपणाशक्तेर्विशेषणात्वायोगाद्वि-
धेयविशेषणान्तर्गतत्वाद्रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य विशेषणविशेषण-
त्वे ऽपि विधेयता युक्तेत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * तत्रेति * प-
श्चेकत्वाधिकरणपूर्वपक्षन्यायस्यापि क्रियाविशेषणत्वहेतुकाविवक्षा-
सिद्धान्तेनाबाधादुपन्यासः यागभावनाविशेषणस्य करोत्यर्थस्य रेव-
तीवारवन्तीयान्वयविशिष्टतां विना विशेषणत्वायोगात्सावश्यम-
भ्युपगन्तव्येत्युक्ते कथं पदान्तरोपात्तस्यान्तर्गतिरित्यपेक्षायां यस्यो-

भयं हविरार्त्तिमाच्छेदित्यत्रार्त्तिमिच्छित्तभूताया मृष्यामहे हविषा वि-
शेषणमिति वदता भाष्यकारेण पदान्तरोक्तहविर्विशिष्टाया आर्त्त-
निमित्तत्वोक्त्या पदान्तरोक्तस्य निमित्तान्तर्गतमुक्तां दृष्टान्तत्वेन
सूचयितुमार्त्त्यधिकरणभाष्यं पठितं ननु विशेषणविशेषणस्य कथं
प्रधानान्वय इत्याशङ्क्याह * तथा चेति * अङ्गगुणविरोधे च ता- ५६५।५
दर्थ्यादित्यत्राङ्गसादृगुणानुष्ठानस्य प्रधानसादृगुणार्थताया वक्ष्य-
माणत्वादित्याशयः । रेवतीवारवन्तीयान्वयविध्युपपादनस्यानिय-
माशङ्कापरिहारोपयोगमाह * तस्मादिति * रेवतीवारवन्तीया-
न्वयेन विशेषितायां कृत्वाशब्दोक्तायां भावनायामृक्सा-
मयोनियम इत्युक्ते तस्याः पूर्वकालत्वलक्षणनिष्पन्नरूपत्वात्कथम-
निष्पन्नरूपेणान्वयेन विशेषणमित्याङ्क्य शुद्धस्य करोत्यर्थस्य पूर्व-
कालत्वनिरूपणाशक्तेर्विशिष्टस्य पूर्वकालत्वोक्त्या विशेषणस्य पूर्व-
कालत्वोक्तिर्निष्पन्नशब्देन सूचिता । ननु वारवन्तीयस्यातिदेशतो ऽग्नि-
ष्टोमस्तोत्रसाधनत्वावगमात्तस्य च सर्वस्तोत्रान्यत्वेन यागात्प्रागयोगा-
त्पूर्वकालत्वानुपपत्तेः । क्त्वाप्रत्ययस्य च मुखं व्यादाय स्वपिती-
तिवत्समानकर्तृकत्वमात्रेणोपपत्तेः । पूर्वकालवाचित्वायोगात् त-
द्वशेनानुष्ठेयतया त्काप्रत्ययोपात्तस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयस्योत्तर-
क्रियान्वयः सिद्धेदित्याशङ्क्याह * कृत्वाशब्दश्चेति * मुखं
व्यादाय स्वपिति सम्मील्य हसतीत्युपसंख्यानत्समानकर्तृत्वमात्र-
वाचित्वे ऽपाह स्मृतेः प्रयोगाच्च पूर्वकालवाचित्वस्यावगतस्य त्या-
गायोगादनेकार्थस्य करोतेरिहानुष्ठानवाचित्वायोगे ऽपि यागप्रक्र-
मात्प्रागेवाविकलानुष्ठानसिद्ध्यर्थं सर्वं पदार्थानामिदं करिष्यामी-
त्येवमध्यवसेयत्वाद्वाचा करोति मनसा करोतीत्यादौ चाध्यवसाने
ऽपि प्रयोगदर्शनात्परिकल्पनाध्यवसानापरपर्यायप्रतिपत्तिवाचित्वा-
वगतेः । सामानुष्ठानस्य चत्विक्कर्तृत्वाद्यजमानकर्तृकयागसमानक-
र्तृकत्वस्याप्यनुपपत्तेः त्काप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वाविरोध इ-
त्याशयः । नन्वेवमपीत्याशङ्काभाष्यमर्थैकत्वादेकं वाक्यमित्यत्रार्थ-
शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाभ्युपगमाद्वाच्यभेदमात्रेण वाक्यभेदानाप-
त्तेरयुक्तमाशङ्क्य विधिप्रयोजनत्वाद्वाक्यस्य विधेयभेदाशयत्वेन
व्याचष्टे * नन्विति * नैष इति परिहारभाष्यं रेवत्याभिधान-
स्याप्यप्राप्तार्थत्वेन विधिप्रयोजनत्वाद्विधेयभेदप्रतीतेरयुक्तमाशङ्क्य
रेवत्यादिविशिष्टैकयागभावनाविधिसिद्ध्यर्थं रेवत्याद्यभिधानोपपत्त-
र्न विधेयभेदो ऽस्तीत्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * नैष दोष इति * वाच्य-
नानात्वेनानेकार्थत्वस्यार्थैकत्वादित्यत्र प्रयोजनैकत्वादुपपन्नमिति भा-

५६६।

प्येण निरस्तत्वात्प्रयोजनस्य च विशिष्टभावनाविधानस्यैकत्वात्त वा-
 क्यभेदापत्तिरित्युक्ते भावनाया विधेयत्वे यागविध्युक्तिर्भाष्यकारी-
 या न युक्तेत्याशङ्क्य * सा चेत्युक्तम् * नन्विति भाष्यं पूर्वशङ्का-
 शयविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * वाच्यानेकत्वनिमित्ताने-
 कार्थत्वशङ्काभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थम् * यदीत्युक्तम् * अत्रेति परिहार-
 भाष्यं विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितैर्विधिभिरनेकार्थविधाने ऽपि
 प्राधान्येनैव विधेयस्य प्रयोजनत्वात्तस्य चात्रैकत्वात्त वाक्यभेदाप-
 त्तिरित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * उच्यतइति * न हीति भाष्यावय-
 वमनेकप्राधान्यनिरासोपपादनार्थत्वेनावतारणपूर्वकं व्याचष्टे *
 तदाहेति * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * धारणाव्यापृत-
 रेवतीपर्यवसाने रेवत्यो धारयेयुरिति निर्देशप्रसङ्गाद्वेत्याश्रयण-
 व्यापृतवारवन्तीयपर्यवसाने सम्बन्धिद्वयसम्बन्धेन व्यापृतसम्बन्ध-
 पर्यवसाने वा रेवतीषु वारवन्तीयं कुर्यादिति निर्देशापत्तेः स्वोत्प-
 त्तिव्यापृतयागपर्यवसाने यागः स्यादिति निर्देशापत्तेः फलपर्यवसा-
 ने पशवः स्युरिति निर्देशापत्तेस्तच्छब्दपरामृष्टरेवत्यो वारवन्तीयमि-
 ति भाष्योक्तरेवतीवारवन्तीयतत्सम्बन्धयागपशुक्रियाणां यजमान-
 व्यापारयागभावनान्तरव्यापारत्वावसायात्ततः प्राग्विधेरपर्यवसा-
 नापत्तेर्नानेकस्य प्राधान्येन विधिः सम्भवतीत्याशयः । तस्मादिति
 वाक्यभेदपरिहारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अहं तस्मादिति * ननु
 गुणफलान्वयपक्षे ऽप्येतच्छब्दस्याग्निष्टोमसाममात्रविशेषणत्वाभ्यु-
 पगमे रेवतीविशेषणत्वानभ्युपगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वानभ्यु-
 पगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वनिमित्तो वाक्यभेदः परिहर्तुं शक्य
 इत्याशङ्कानिरासार्थं गुणे पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति * त-
 थाप्यग्निष्टोमसाम्नो वारवन्तीयेनाग्निष्टुतान्वयविधानाद्वाक्यभेदो
 ऽपरिहार्य इत्याशयः । अथेति भाष्येणाग्निष्टुद्यागाङ्गत्वेन यागान्तरं
 रेवतीवारवन्तीयवाक्येन विधास्यतइत्याशङ्क्य तथापीत्यनेन निरस्तं
 तदनेनापि प्रकारेण कर्मान्तरत्वसिद्धेः पूर्वपक्षानुपयोगित्वात्सिद्धा-
 न्ताविरोधाच्चानर्थकमित्याशङ्काह * अथेति * शङ्काभाष्यं व्याचष्टे *
 तत्रेति * एवं विधपक्षान्तराभ्युपगमे को गुणो भविष्यतीति पृ-
 च्छति * किमिति * गुणविषयत्वे ऽपि सामान्यविवक्षया नपुंसक-
 निर्देशाविरोधः प्रकरणावाधैतत्पदानुग्रहरूपं गुणद्वयमाह * प्रकरणं
 तावदिति * परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * कीदृग्वाक्यभेद इ-
 त्यपेक्षायां प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिसमाप्तिलक्षण इति दर्शयितुमाह *
 न हीति * अथैवमित्यादिशङ्काभाष्यं गुणफलान्वयस्याभिधानात्पु-

नरुक्तमाभासमानं परमते तादृश्यमेभ्युपेत्यैव रेवत्याख्यगन्तप्रगा-
नाद्वायव्यर्गाधारत्वलक्षणविशेषहानेनाश्रयवैगुण्यरूपदोषान्तरोक्त्य-
र्थत्वेन व्याचष्टे * अयेति * अग्निष्टुद्यागस्यैव गुणान्तर-
विशिष्टस्य फलान्वयाभिधानायैतदिति स्वमतेनार्थान्तरं गु-
णकामत्वापरित्यागेनैव वक्तुमाह * अथ वेति * एतदेव पक्षान्तर-
मुपपादयति * तथा च सतीति * कर्मान्तरपक्षे ऽपि सन्निकृष्टार्थ-
विधिलेप्यतइत्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * गुणविशिष्टकर्मान्तर-
विधौ गुणपरत्वात्कर्मात्पत्तिपरत्वायोगे ऽपि कर्मात्पत्तिसिद्ध्यर्थ उ-
त्पत्तिपरत्वस्यापि कल्प्यत्वात् गौरवापत्तिर्नास्मिन्पक्षइति विशेष
इत्याशयः । उत्पत्तिं करिष्यतीत्यनुपङ्गः । नन्वनुत्पत्तिपरत्वे रेवत्य-
स्तासां च पदान्तरोपात्तवारवन्तीयान्वय इत्यनेकार्थविधिर्न लभ्य-
तइत्याशङ्क्य * विधानाच्चेत्युक्तम् * फलस्यानुपादेयत्वेन प्राप्त-
स्यापि कर्मणः फले विधानादनेकगुणविशिष्टता सेत्स्यतीत्यर्थः ।
श्लोकं व्याचष्टे * यागं हीति * फलस्याज्ञातज्ञापनं विधिविविक्षि-
तः । ननु विशेषणफले चास्मिन् वाक्यमेदो भविष्यतीत्यनेन न्या-
येन कर्मविधाने ऽपि तात्पर्यस्य फले ऽवताराद् गुणविशिष्टत्वानुप-
पत्तिरित्याशङ्क्य विधेः फलपरत्वनिरासार्थं तस्याद्देश्यतोक्ता इति
करणः श्लोकार्थसमाप्त्यर्थः । ननु फले विधीयमानस्य कर्मणो ऽर्था-
नुत्पत्तिविधिमप्यनुभवितुं प्रक्रममाणस्य गुणान्तराधिक्यं बलवद्विप-
रिवृत्त्यभावनोत्पत्तेरनिवारणात्कथमकर्मान्तरतेत्याशङ्क्य मन्यमान-
शब्देनानभिमतत्वं सूचयितुमाह * एवमिति * नन्वेवं सति सा- ५६७।२
म्नो यागासाधनत्वात्तृतीया न युज्येतेत्याशङ्क्य द्वेधा समर्थय-
ते * स्तोत्रेति * दोषान्तरोक्त्यर्थं नैव शक्यमिति भाष्यं व्याच-
ष्टे * तत्रेति * गुणान्तरविशिष्टत्वे प्रत्यभिज्ञानतिरोधानेनानुपादेया-
न्वयनिमित्तकर्मात्पत्त्यनिवारणात्कर्मान्तरत्वापत्तेर्न पूर्वस्मिन्यागे रे-
वतीवारवन्तीयान्वयविधिः शक्य इत्याशयः । रेवतीवारवन्तीयान्व-
यस्य क्रियान्तरविशेषणत्वाल्लिङ्गां विध्यशक्तेर्ऋगन्तराणामविधेय-
त्वमभिप्रेत्येतदुक्तमिति तन्निरासाय लिङो ऽशक्तत्वे ऽपि कृत्वाशब्द-
स्य विधिशक्तेरुक्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तेर्गुणफलान्वयपक्षे काम्येनैव
गुणविशिष्टकर्मफलान्वयपक्षे नैमित्तिकेन ऋगन्तरप्रगानेन नित्यवा-
यव्याधारत्वरूपविशेषवाधाद्धाने ऽपि वैगुण्यानापत्तिरित्यभिधानार्थं
नन्वित्याशङ्क्य भाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * कृत्वाशब्देन विधातुं श-
क्यमिति सूचनार्थो भाष्ये करोतिः कर्मान्तरपक्षे नीरूपस्य कर्मणो
विधेयत्वायोगेन साधनाकाङ्क्षत्वाद्विधानाच्च प्रागतिदेशतो लाभा-

भावादर्थोत्साधनान्तरविधिर्युक्तः । पूर्वकर्मपक्षे त्वनाकाङ्क्षितसाधन-
विधायित्वकल्पना कृत्वाशब्दस्य न युक्तेत्याशयं सतीति परिहार-
भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वचनं तर्हीत्याशङ्काभाष्यं वच-
नशब्दस्य पूर्वभाष्यस्यवचनशब्दवत्कर्मन्तरविधिवाचित्वे ऽभ्युपग-
मविरोधापत्तेर्गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिवाचित्वे तु प्रकृ-
ते कर्मानाकाङ्क्षितगुणान्तरविधिकल्पनस्यानन्तरभाष्यानिरस्तत्वेन
गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविध्ययोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह *
वचनं तर्हीति * केनेत्यपेक्षायां गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मवि-
धेर्निरस्तस्याप्यनिरस्तत्वं मत्वेयमाशङ्कति सूचनार्थं पूर्वोक्ता-
भिप्रायद्वयोक्तिः । ननु कर्मविध्यभ्युपगमे यजत्यनुवादोक्तिर्न युज्ये-
तेत्याशङ्काद् * यजिरिति * फलोद्देशेन कर्मविधाने ऽपि
फलान्वयस्यापि गुणान्वयवद्विशेषणत्वात्तत्पक्षपरत्वे गुणविधे-
रेवायोगेनानेकगुणविधेर्दूरोत्सारितत्वापत्तेरुत्पत्तिपरत्वं विनानेका-
र्थविध्ययोगात्तदन्यथानुपपत्त्योत्पत्तिपरत्वावगतेरुत्पन्नोत्पत्त्ययोगा-
त्कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्त्यर्थं यदीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्-
न्तेति * स्वाभिप्रेतं कर्मान्तरत्वं यदनेकार्थं विध्यन्यथानुपपत्तेः फलं
तत्कथयतीति वदतानेकार्थविध्यन्यथानुपपत्त्या प्रकृतकर्मविधिनिरस्त
इति प्रकटितम् । अनेन वा रेवतीवारवन्तीयसम्बन्धसम्बन्धितया कर्मणो
वचनमित्यध्याहारेण भाष्यव्याख्या सूचिता । ननु कृत्वा यजेतेत्युपपदा-
क्रान्तत्वेन विधिशक्तेर्योगादवताराद्यागस्वरूपानुवादावगतेरङ्गाङ्गि-
सम्बन्धार्थत्वेन चानुवादार्थवत्त्वोपपत्तेर्न कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्याश-
ङ्कार्थं नन्विति भाष्यं पूर्वस्मिन्कर्मण्यनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्तेः कर्मा-
न्तरत्वसिद्धयुक्त्या सूचितत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नन्विति * गु-
णान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिपक्षस्य कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्तिसूचितत्वा-
क्यभेदापत्त्या निरस्तस्यापि कण्ठोक्त्या वाक्यभेदवचनेनानिरस्तत्वा-
त्पुनः शङ्कोपपत्तिरित्याशयः । भाष्यं च कृत्वाशब्दसमभिव्याहाराद्गु-
णे विधिसंक्रातिसूचनार्थस्ततः शब्दः प्रयोजनशब्दस्य प्रधानवाचि-
त्वाद्देवतीवारवन्तीयसम्बन्धस्याङ्गप्रधानलक्षणो यागेन सम्बन्धो
भविष्यतीत्यर्थः । इहाप्युत्पत्त्यविधानाभिप्रायैवानुवादोक्तिः नैवमिति
परिहारभाष्यं कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्तिसूचितार्थविवरणत्वेन व्याच-
ष्टे * नैवमिति * कीदृग्विवरणमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति *
न तेन यागेन सम्बन्धतइत्युक्ते गुणेन तर्हि सम्बन्धतामित्याशङ्क्य
गुणेनापि न सम्बन्धतइति नञनुबङ्गापिशब्दाध्याहाराभ्यां वदता
यागस्य रेवतीयसम्बन्धस्य च पशुकामं प्रत्यसम्बन्ध इत्येवं भाष्यं

व्याख्यातम् । यद्वा गुणेनेतीत्यंभूततृतीयया गुणविशिष्टेन यागेनेत्याभि-
धानाद्विशिष्टस्य यागस्य पशुकामं प्रत्यसम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातम्
उभयेति भाष्यं रेवतीयसम्बन्धस्य यागफलाभ्यां सम्बन्ध इत्येवम-
र्थमाभासमानमस्मिन्पक्षे गुणस्य फलान्वयाभावादयुक्तमाशङ्क्य
यागस्य गुणफलाभ्यां सम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातुमाह * सम्बध्यमानं ५६८।२
चेति * फलपदं गुणविशिष्टेन यागेन सम्बध्यमानं यागस्योभयस-
म्बन्धापादकत्वाद्वाक्यं भिन्वादित्यर्थः । वाक्यभेदोक्तेरुपलक्षण-
त्वात्स्वयं पूर्वाधिकरणोपक्रमोक्तं कर्मान्तरत्वे युक्त्यन्तरं स्मा-
रयति * गुणेति * या च यदि तु पशुकामः स्यात्ततो ऽनेनैव
रेवत्यादिविशिष्टेनेति वचनव्यक्तिरुक्ता साप्यप्राप्तफलान्वया-
नुवादायोगादयुक्तेत्याह * न चेति * अप्राप्तत्वादेव फला-
न्वयस्य यदि शब्दोक्ता निमित्ततापि प्रत्युक्तेत्याह * तेनेति * फ-
लान्वयस्य निमित्तत्वाभावे नैमित्तिकेनर्गन्तरप्रगानेन नित्यवाय-
व्याधारत्वारव्यविशेषबाधैर्गुण्यपरिहाराशङ्का न युक्तेत्याह * अत-
श्चेति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य यागाङ्गत्वे यागस्य च फ-
लान्वये विधीयमाने वाक्यभेदापत्तेः । प्रकृतस्य यागस्य गुणवि-
शिष्टस्य फले विध्ययोगे ऽपि गुणस्यैव फले विधिः प्रकरणप्राप्त-
यागाङ्गत्वानुवादश्च भविष्यतीति पक्षान्तराशङ्कार्थमर्थेति भाष्यं
व्याचष्टे * अथेति * नन्वाश्रयाश्रयिभावानुवादनिरासन्यायेनै-
वाङ्गत्वानुवादनिराससिद्धेः पृथगुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्कानिरा-
सार्थं प्रश्नपूर्वं विशेषमाह * कः पुनरिति * गुणफलान्वयविधायि-
नो वाक्यस्याश्रयलाभार्थं प्रकरणापेक्षत्वेन तद्वाधकत्वायोगात्प्रक-
रणेनाङ्गत्वज्ञाने सत्यानर्थक्यतदङ्गन्यायविषयत्वसम्भवाद्योग्यत्वा-
त्स्तोत्रं ऽवतरतो वारवन्तीयस्य तद्विशेषापेक्षायां क्रतुमात्रार्थो वार-
वन्तीये ऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वदर्शनेनास्यापि तत्स्थानत्वावगतेस्त-
द्वारा रेवतीनामपि तत्स्थानत्वावधारणादनुवादोपपत्तिरित्याशयः ।
तदिति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * आश्रयलाभायाधिका-
रलक्षणप्रकरणापेक्षत्वे ऽप्यङ्गत्वप्रमाणभूतकथम्भावलक्षणप्रकरणा-
नपेक्षत्वान्तस्य चासंयुक्तप्रकरणादिति तृतीयाधिकरणसूत्रे श्रुत्या-
दित्रयसंयुक्ताङ्गविषयत्वनिषेधाद्वाक्यवाधितेन प्रकरणेनाङ्गता न श-
क्यावगन्तुमित्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * यागगुणकं वेति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति *
रेवतीवारवन्तीयस्येति भाष्यावयवेनैव रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्य
फलसम्बन्धो ऽभिहितः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्या-

चष्टे * तस्मादिति * रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्य यागगुणत्वे ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयो न स्यादित्याशङ्कार्थमथ पुनरिति भाष्यं व्या-
चष्टे * अथ पुनरिति * क्रियान्तरस्य यागस्य विशेषणेन रेवत्या-
धारेण वारवन्तीयेन सहाग्निष्टोमसाम्नः कथं सम्बन्ध इत्यर्थः । उ-
च्यतइति परिहारभाष्यं कृत्वाशब्दस्य रेवतीवारन्तीयान्वयार्थत्वेना-
ग्निष्टोमसामान्वयायोगादनेन वचनेनाग्निष्टोमसामत्वासिद्धेरयुक्त-
माशङ्क्य वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्निष्टुत्प्रकरणस्थातिदे-
शप्राप्तवचनान्वयेनोपपादयति * तत्रेति * नन्वतिदेशद्वारव-
न्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वप्राप्तावपि रेवतीनां कथं तत्स्थानत्व-
प्राप्तिरित्याशङ्क्य क्लृप्तस्थानेन साक्षैव रेवतीस्थानकल्पनेति प्रागु-
क्तन्यायोपन्यासः । अस्यैव भाष्यस्य स्वरूपार्थं व्याख्यातुमांक्षिपति *
अग्निष्टोमेति * द्वेधा व्याचष्टे * तेनेति * प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे
यज्ञायज्ञीयस्याग्निष्टोमाख्यस्तोत्रसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामशब्दवाच्य-
त्वात्तत्कार्यापत्तिर्वारवन्तीयस्याद्यव्याख्याने ऽभिप्रेता द्वितीये सा-
मशब्दस्य सामसाध्यस्तोत्रलक्षणार्थत्वमभिप्रेत्य कार्यार्थत्वात्सा-
धननियमस्य स्तोत्रकार्यार्थत्वेन वृत्तिर्विवक्षिता अथेति भाष्ये-
णापि चैतस्यैवेति विस्पष्टमकर्मन्तरवचनमिति पूर्व-
पक्षभाष्यार्थमनुभाष्य तन्न्यायविरोधादित्यनेन परिहृतं तदेतच्छब्द-
स्तावद्धर्मलक्षणायानुवादो भविष्यतीति वार्तिकेन व्याख्यातत्वाद-
व्याख्याय तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-

५६९।२ स्मादिति *

॥ सौभरनिधनयोः कामैक्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥ २८ ॥

सौभरस्य केवलकाम्यत्वे हीपादेः समाप्तायावगतस्य नि-
धनान्वयस्य कत्वर्थं सौभरे ऽनुपयुक्तत्वात्समाप्तायानर्थक्यप-
रिहारार्थं काम्यसौभरविषयत्वावगतेर्निधनत्वानुवादसम्भवाद्वा-
क्यभेदापत्त्या पूर्वपक्षनिरासासम्भवं तत्साध्यफलार्थस्य हीपादे-
र्भेदेन प्रार्थने ऽपि मन्दप्रयोजनत्वापत्तेः । फले विध्ययोगात्पूर्वप-
क्षासम्भवं चाशङ्क्य नित्ये नैमित्तिके च सौभरे हीपादेरनन्यसाध्य-
फलसाधनत्वं भविष्यतीति सूचयितुं त्रैविध्यमाह * ज्योतिष्टोम
इति * यदि बृहत्सामातिरात्रः स्यात्सौभरमुक्थ्यानां ब्रह्मसाम
कार्यं यदि रथन्तरसामा सौरभं कुर्यादिति वाक्याभ्यां बृहद्रथन्तर-

योर्निमित्तयोः सौभरविहितमित्यर्थः । नित्यविधिस्तु षोडशीसंस्थावि-
षयः । फलान्वये कादाचित्कत्वापत्तेर्नित्यत्वायोगात्सौभरमुख्या-
नां ब्रह्मसाम भवतीति दाक्षायणयज्ञे द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे
अमावास्ये इति काम्याया दर्शपूर्णमासावृत्तेरिवोत्पत्त्यर्थं भविष्य-
तीत्याशङ्क्य * नित्यस्यैवेत्युक्तम् * फलोद्देशपूर्वकस्यानुष्ठानस्य का-
दाचित्कत्वेऽपि तन्निरपेक्षानुष्ठानस्य नित्यतोपपन्नेत्याशयः । काम्य-
स्यापि नित्यत्वाविरोधं संस्थाधिकरणसिद्धान्तसूत्रावयवेन द्रढयति
* तथा चेति * ननु क्रत्वर्थे सति पारार्थ्यज्ञानात्फलश्रुतिरर्थवादः
स्यादित्याशङ्क्याह * क्रत्विति * अर्थवादकल्पफलविषयः पर्ण-
मय्यधिकरणन्याय इत्याशयः । नन्वेवमप्येकस्मात्सौभरप्रयोगा-
त्फलत्रयसिद्धेर्निधनव्यवस्थानुपपत्तेः । सिद्धान्तासम्भवे नेदमना-
रभ्यमित्याशङ्क्य प्रयोगभेदेनानेकफलसाधनत्वं चतुर्थाधिकरणे व-
क्ष्यमाणमाह * एतदपि चेति * सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्याविशे-
षश्रुतेरेकस्मिन्प्रयोगे सर्वफलोत्पत्तिं पूर्वपक्षयित्वार्थस्य फललक्षण-
स्योत्पत्त्या प्रयोगे सोपादानलक्षणयोगाभावादनुपादेयस्य चाविव-
क्षितसाहित्यत्वात्सर्वशब्दस्य च प्रकृतग्राहित्वात्प्रकृतानां चेष्टिसा-
ध्यानां पशुग्रामादीनामन्योन्यनिरपेक्षसाध्यत्वावगमात्तादृशानामेव
सर्वशब्दानिर्दिष्टानां दर्शपूर्णमाससाध्यत्वावगतेरेकमेव फलमेकस्मि-
न्प्रयोगे भवतीति योगेन पर्यायेण फलसिद्धिरिति सिद्धान्तयिष्यते
अधिकरणारम्भसिद्ध्यर्थं क्रत्वर्थस्यैव सौभरस्य फलत्रयान्वयः स
च पर्यायेणेत्युक्त्वा निधनवाक्यमात्रस्य चिन्ताविषयत्वात्सौभरवा-
क्योदाहरणमनर्थकमाशङ्क्य गुणफलान्वयस्याश्रयलाभार्थं निधन-
व्यवस्थायाश्च विषयलाभार्थमिति पक्षद्वयेऽप्युपयोगं प्रकृत्येतिश-
ब्देन सूचयन्नुदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * तत्रेति सन्देह-
भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ननु संख्यासङ्ज्ञावद् गुणस्यापि धात्व-
र्थानपेक्षस्य भावनानन्वयात्साक्षाद्भावनाभेदकत्वानुपपत्तेः संख्यया
कर्मभेद इति धात्वर्थभेदवांचिनः कर्मभेदपदस्यात्रानुपपन्नाद्धात्वर्थ-
भेदाभेदयोर्गुणप्रकरणे विचार्यत्वावगतेरिह बोभयथापि धात्वर्था-
भेदात्प्रकरणासङ्गतिं विचारस्याशङ्क्य भावनाभेदाभेदविचारस्य प्रा-
सङ्गिकत्वेन तावत्सङ्गतिमाह * यद्यपि चेति * भावनाभेदाभेद-
योरपि वा लक्षणार्थत्वेन गुणप्रकरणेऽप्यनुपपन्नाद्धात्वर्थभेदाभेद-
वत्प्रकरणासङ्गतिः सम्भवतीति परिहारान्तरमाह * अथ वेति *
तस्या एव च शब्दान्तरं भेदकं भविष्यत्पूर्वस्यानाभिधेयत्वात्कर्मभे-
दानुनिष्पाद्येव च तदिति न पृथग्विचारमर्हतीति शब्दान्तराधिक-

रणवार्तिके पूर्वभेदस्य लक्षणार्थत्वनियेधाद्भावनाभेदाभेदाविति वा-
क्ये शुद्धाया भावनाया निरूपणाशक्तेर्भेदचिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्य
धात्वर्थावच्छेदेन भेदानिरूपणेऽपि फलावच्छेदेन भेदं निरूपयितुं
फलतोऽपूर्वाभिभवेति व्युत्पत्त्या भावना फलापूर्वशब्देनोक्ता भाव-
नाभेदाभेदयोरेव लक्षणार्थत्वेऽपि धात्वर्थनिरपेक्षयास्तस्या नि-
रूपणाशक्तेस्तत्तिसिद्ध्यर्थं धात्वर्थभेदाभेदयोरपि विचार्यत्वाल्लक्ष-
णार्थतापिशब्देनोक्ता यद्वा लक्षणार्था चेत् वेदा कृत्वाप्रकरणेनापि
सम्बन्ध इति सूचनार्थत्वेनोक्तकृष्यापिशब्दो योज्यः । फलभेदादेव च
कर्मैक्याविशेषेऽप्यनुष्ठानविशेषसिद्धेर्विचारस्य प्रयोजनवत्त्वं से-
त्स्यतीत्याह * एवं चेति * हीषादेः फले विधौ निधनव्यवस्थाप-
काभावात् वृष्ट्यर्थे सौभरे हीष्वनियमाभावादन्नाद्यर्थे स्वर्गार्थं वा
इतरयोरपि प्रयोगे निधनव्यवस्थायां हीषेव प्रयोक्तव्यमित्येको
विशेषः । यदा तु हीषापि वृष्टिमेव प्रार्थयते तदा द्वे वृष्टौ पूर्वपक्षे
प्रार्थनीये सिद्धान्ते त्वेकैव सौभरेणेति विशेषान्तरं वृष्ट्यभावात्स-
स्यशोषापत्तौ यावत्या वृष्ट्या सस्यानि निष्पद्यन्ते तावत्या एव का-
म्यमानत्वात्तावत्याश्च सौभरादेव सिद्धेर्वृष्टेः सर्वस्य चासन्नतयैव
कान्तं वृष्ट्यादीति विचारग्रन्थवार्तिके कालान्तरीयतया काम्यत्व-
नियेधात्कालान्तरीयशोषशङ्कायामपि वृष्टिकामनानुपपत्तेरभ्युच्चय-
मात्रेणोक्तमिति सूचनयापि चशब्दः कथमिति सन्देहहेतु-
प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * यद्येवमित्यादे-
रधिकरणसमाप्तिपर्यन्तस्यान्येषां व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति
* केचित्तावदिति * ननूत्तरयोर्वाक्ययोर्निधनपदाश्रुतेर्निधनपदा-
न्वयो न सम्भवतीत्याशङ्काह * यद्यपि चेति * शाखान्तरे त्रि-
ष्वपि वाक्येषु निधनपदाश्रुतेस्तदालोचनेनेहाप्याकाङ्क्षाकल्पनया
ऽनुपङ्गोपपत्तिर्यद्यपिशब्देन सूचिता पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किं
तावदिति * पुरुषप्रवर्तकविधिलक्षणार्थं पुरुषशब्दमभिप्रेत्य पुरुष-
श्रुतिव्याख्यानार्थं पुरुषस्येत्यादिभाष्यमाद्यपदेन व्याख्यातं विधौ
पुरुषस्येत्यादिभाष्यमाद्यपदेन व्याख्यातं विधौ पुरुषशब्दस्यासाधुत्वा-
न्न चाविहितमङ्गं भवतीति च न्यायेन नियतस्य निधनस्याङ्गत्वा-
त्समाप्तायात्साधारण्यतः प्राप्तस्यापि विध्यर्थवत्त्वोपपत्तेरपरितो-
षादन्यथापुरुषश्रुतिव्याख्यानार्थमथ वेति भाष्यं निधनपदेनापि ही-
षान्वये निधनाक्षिप्तसौभरविशेषणत्वेन श्रुतिवृत्तस्यैव वृष्टिकामपद-
स्यान्वयोपपत्तेः सौभरलक्षणार्थत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य श्रुतिशब्दः
स्वप्राधान्यवाची लक्षणाशब्दश्चान्यविशेषणत्ववाचीत्येवं द्वितीयेन

व्याख्यातं सूत्रसूचितहेत्वन्तरोक्त्यर्थमेवं चेति भाष्यं तृतीयेन वृ-
ष्ट्याद्यर्थं सौभरावयवत्वाद्धीपादेः सौभरद्वारा वृष्ट्याद्यन्वयसिद्धे-
र्निधने कामसंयोग इति प्रतिज्ञासूत्रावयवानुपपत्तिमाशङ्क्य फला-
न्तराभिप्रायत्वेन व्याख्यानार्थं सौभर इति पूर्वपक्षोपक्रमभाष्यं श्लो-
कस्य समस्तपूर्वपक्षभाष्यव्याख्यार्थत्वसूचनायान्त्येन व्याख्यातं ही-
षादेरित्यनेन निधनशब्दस्य हीषादिलक्षणार्थतोक्ता फलान्तरान्वय
हीषादेः सौभरानपेक्षत्वापत्तेर्निधनत्वासिद्धिमाशङ्क्य फले विहि-
तस्य हीषादेराश्रयापेक्षायां प्रकरणात्सौभराश्रयत्वावगतेस्तत्र च
निधनत्वेनैव सामानानान्निधनत्वानुवादोपपत्तिरिति सूचनार्थः । सौ-
भर इति सूत्रावयवो निधनशब्दस्य हीषादिलक्षणार्थत्वव्याख्ययैव
व्याख्यातो भवति आद्यपादं व्याचष्टे * यदि हीति * शाखाभेदेन
हीषादेः सौभरनिधनत्वेन पठितस्य सौभरविधिश्रुत्या विकल्पेन
प्राप्तस्य स्वरसतः प्रापणात्मकविधिमात्रप्रवृत्तयैकपुनःश्रुत्या फला-
न्वयित्वेनाप्राप्तविध्यर्थतया गतिसम्भवे अन्यव्यावृत्तिफलत्वायोगा-
द् बाधानुपपत्तेर्नियमोऽनर्थकः स्यादित्याशयः । द्वितीयं व्याचष्टे *
वृष्टिकामेति * तृतीयं व्याचष्टे * पुरुषार्थेति * चतुर्थं व्याचष्टे * ५७१।
तस्मादिति *

सर्वस्य वोक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः

स्यान्निधनार्था पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

षाशब्दव्याख्यानार्थं तेन नास्य निधनादपरं फलमिति भाष्यं व्या-
चष्टे * उच्यत इति * अथेति भाष्येण हीषादेर्निधनपदान्वये फल-
पदस्य वाक्यभेदभयेनानन्वयात्प्रमादसामानायापत्तिरित्याशङ्क्य त-
न्निरासार्थत्वेन वृष्टिकामायेत्यादिका या कामश्रुतिः सा तच्छब्दपरा
सृष्टसौभरविषया तद्विशेषणार्था न हीषादेः फलान्वयविध्यर्थेत्येवं स-
र्वस्योक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थमुच्य-
तइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * निधनेन त्विति * फलश्रुतेर्हीषाद्यन्वये
ऽपि निधनव्यवस्थाविषयभूतसौभरविशेषणार्थत्वान्नानर्थक्यापत्तिरि-
ति विशेषणत्वोक्त्या सूचितं निधनमात्रे हीष्विध्यै निधानान्तरा-
नर्थक्यापत्तेर्निर्विशेषणस्य निधनस्यार्तिवदनुवादायोगाद् वृष्टिकामस्य
प्रकरणलभ्यनिधनविशेषणसौभरद्वारा निधनविशेषणत्वेनावगतस्या-
नुवादान्तर्गत्यवगतेरवाक्यभेदाशयः । भाष्ये लक्ष्यतिविशेषणवा-
ची पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * हीषेति * हीषो निधनपदेनासम्बन्धे नि-

धनपदानर्थक्यमित्यर्थः * उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे त्विति *
 सौभरफलान्वयविधायिनो यो वृष्टिकाम इति वचनान्तरस्यैक्ये ऽपि
 फलस्योद्देश्यत्वाप्रत्युद्देश्यं च वाक्यसमाप्तेर्वचनान्तरैरिति बहुव-
 चनं पदशब्दस्य लक्षणयावयववाचित्वात्सौभरावयवानां निधना-
 दीनां समाप्तायादेव प्राप्तत्वाद्धीपादिनियममात्रविधौ नानेकार्थ-
 विधिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । किमर्थं त्वित्याशङ्को-
 त्तरत्वेन निधनार्थेति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं भाष्यं व्याचष्टे *
 न चेति * वृष्ट्यादिफलत्वेनोक्तस्यापि सौभरस्यात्रोपलक्षणं नान-
 र्थकमित्यर्थः । यत्तु काम्यत्वाभावे हीपादीनां बलविशेषाभावेना-
 न्योन्यबाधकत्वायोगान्नियमानर्थक्यमुक्तं तत्परिहरति * विनापि
 चेति * सौभरत्वसामान्याभावात्सर्वासां प्रस्तावोद्गीथप्रतिहा-
 रोपद्रवनिधनाख्यानां भक्तानां यः साधारणत्वात्सामान्यरूपः स-
 मूहस्तद्वाचित्वादित्यर्थः । तथापि कथं बाध इत्यपेक्षायामाह * त-
 त्छ्रुत्या हीति * सौभरश्रुत्या लक्षणया निधनान्तरप्राप्तेरर्थक्षिप्त-
 वद्विप्रकर्षाविशेषाद् बाधा युक्तेत्यर्थः । सौभरशब्दस्य वाक्षरवाचित्वा-
 भावात्तदूवाधेति श्रुत्यर्थबाधो नास्तीति परिहारमाह * अथ वेति *
 स्तुतिसाधनगर्गक्षराभिव्यक्त्यर्थत्वात्सामान्यस्तद्बाधे प्रधानबाधद्वारापि
 बाधः शङ्कोत ऋगक्षरातिरिक्तविवर्णाक्षराख्यसौभरबाधेतु तस्य नि-
 यतकालसामभागपरिपूरणार्थत्वेन साम प्रति गुणभूतत्वात्तद्बाधेन
 कथं चित्सामबाधेति सूचनार्थम् * स्तोभेत्युक्तम् * परव्याख्यां
 दूषयितुमुपक्रमते * एवं त्विति * सन्देहहेतुं तावत् दूषयति *
 तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * हीषिति * सिद्धान्तं दूषयति * तथे-
 ति * श्लोकं व्याचष्टे * निधनेति * निधनमात्रानुवादेन हीष्विधौ
 फलपदानर्थक्यात्सौभरश्रुत्यैव च प्राप्तत्वेन पुनः श्रुत्यानर्थक्याद्वच-
 नहितान्वयदोषपरिहारार्थं च वृष्टिकामविशिष्टनिधनानुवादेन ही-
 ष्विधानस्योक्तत्वाद्वृष्टिकामत्वादेः प्राप्तत्वाद्नेकार्थविधिलक्षणवा-
 क्यभेदाभावे ऽप्यबाधः कामत्वादेरपि प्राप्तेर्नित्यानुवादायोगाद्यथा
 चाक्षेः शुद्धाया नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगाद्विशिष्टाया निमित्तता-
 श्रिता तथेह विधेयान्वयनिरपेक्षस्वरूपमात्रालोचने शुद्धस्यापि नि-
 धनस्यानुवादोपपत्तेर्विशेषणस्यानुवादान्तर्गत्याश्रयणहेत्वभावाद्विशि-
 ष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्यर्थः । प्रकृताश्रयालाभस्य
 पूर्वपक्षनिरासहेतोरनुक्तत्वाच्चिधनान्वयविधिनिमित्तवाक्यभेदप्रस-
 ङ्गस्य च निरासहेतोः सुपरिहरत्वात्पूर्वपक्षनिरासो ऽप्ययुक्त इत्याह
 * पूर्वपक्षेति * स्वमतेन व्याचक्षाणः सन्देहस्वरूपं तद्वेतुं च ता-

वत्प्रतिज्ञापूर्वमाह * तस्मादिति * श्रुत्या फलपरत्वसम्भवे सा-
धनभूतसौभरलक्षणानुपपत्तेः सन्देहायोगमाशङ्क्य प्रकृतसौभराश्र-
यत्वसम्भवासम्भवलक्षणसन्देहहेतुसूचनार्थम् * वाक्येत्युक्तम् *
प्रकृताश्रयालाभाद् गुणफलान्वये वाक्यासामर्थ्ये सति श्रुत्यासम्भ-
वाल्लक्षणोपपत्तेर्वाक्यसामर्थ्यसदसद्भावालोचनात्सन्देहोपपत्तिरि-
त्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * हीषिति * कथं तर्हि भाष्यं व्याख्येय-
मित्यपेक्षायामाह * तदा चेति * वृष्टिसाधने सौभरे हीष्विधौ
समाप्तायादेव प्राप्तेः फलतो निधनव्यवस्थार्थत्वावगतेर्हीषिति निध-
नमित्यर्थो लभ्यत इत्याशयः । विधेयहीपक्षरान्वये च वृष्टिकामशब्दस्य
हीपक्षरान्वयान्यथानुपपत्त्या सौभरलक्षणार्थत्वकल्पनोपपत्तेस्तद्वि-
षयतया विशेषणशब्दो व्याख्येय इत्याह * वृष्टिकामायेति * ननु
सिद्धान्ते ऽपि हीपक्षरान्वयिसौभरोपलक्षणार्थत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य
हीपक्षरान्वयाभ्युपगमेन हीषेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यावयवेन
तन्निरासो न युज्येतेत्याशङ्काह * न हीषेति * वृष्टिकामशब्दोक्तस्य
फलस्य सौभरोपलक्षणत्वमनपेक्ष्य स्वेन रूपेण न सम्बन्ध इत्यर्थः
पूर्वोक्ते सन्देहे सन्देहभाष्यमुपपाद्य पुरुषश्रुतिव्याख्याभाष्यं यथा-
पुनर्विधानसामर्थ्यादित्यनेन हीपादित्वनियोगविध्याशयं व्याख्यातं
तथैव व्याख्येयमित्याह * तद्वेति * तत्र शब्दस्योक्तेन प्रकारेण स-
न्देहोपपत्तौ सत्यामित्यर्थः । व्याख्यातभाष्यान्तर्गतस्य प्रयोगेति
भाष्यावयवस्य श्रुतिप्राप्तानां नियमेन निवर्त्तयितुमशक्यत्वादित्यादि
वाक्यात्कर्त्तुं हीपादिप्रयोगस्य सौभरश्रुत्याख्यवचनप्राप्तत्वेन सम-
र्थत्वाद् बाधितुमशक्यत्वान्नियमार्थत्वेनापि विधेरर्थवत्त्वेन सम्भव-
तीति सूचिताद्व्याख्यानादन्यथा सौभरप्रयोगविधिनैव तदङ्गभूत-
हीपाद्यनुष्ठानसिद्धेः कुर्यादिति पृथक्प्रयोगविधिरनर्थकः स्यादित्ये-
वमपि व्याख्या सम्भवतीत्याह * प्रयोगेति * तामेव दर्शयति
* यदि हीति * अथ वेति द्वितीयपुरुषश्रुतिव्याख्याभाष्यम् । अस्मि-
न्व्याख्याने सिद्धान्ते ऽपि निधनपदान्वयेन तस्य सौभरलक्षणार्थ-
त्वायोगात्स्ववाक्यानुपात्तस्य विशेषमशक्यत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य
सौभरलक्षणार्थत्वे ऽपि तद्विशेषणत्वान्भ्युपगमात्स्वप्राधान्योपप-
त्तेर्भाष्यानाञ्जस्यापत्तेश्च स्वार्थत्वाच्च फलश्रुतेरिति स्वप्राधान्याशय-
व्याख्यानायोगाद्यथाश्रुतं व्याचष्टे * किं चेति * ननु प्रकृतसौभ-
राधिकारिपुरुषप्रत्यभिज्ञानात्तस्य चावगतसौभरसाधनत्वेन काम्य-
मानवृष्टिसाधनानपेक्षत्वात्साधनवाचिहीपादिपदान्वयानुपपत्तेः । शा-
खाभेदप्राप्तानेकहीपादिव्यवस्थापेक्षत्वावगमाद्धीपादिपदानां निधन-

व्यवस्थार्थत्वप्रतीतेः क्व तेषां व्यवस्थेति निधनव्यवस्थाविषयापेक्षा-
यां यथा यदग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्र-
जापतये च प्रातरिति देवताव्यवस्थार्थयोर्वाक्ययोर्व्यवस्थाविषय-
भूतहोमलक्षणार्थत्वेन सायम्प्रातशब्दयोर्देवतापदान्वयस्तथा वृष्टि-
कामादिशब्दानां निधनव्यवस्थाविषयभूतसौभरलक्षणार्थत्वेन ही-
षादिपदान्वयसम्भवे प्रत्यभिज्ञाऽविरुद्धा पूर्ववृष्टिकामादिकल्पनया
प्रकृताश्रयलाभक्लेशापादिका गुणफलान्वयकल्पना न युक्तेत्याश-
ङ्काह * साधनेति * अग्निसूर्ययोरन्यतोऽप्राप्तयोः कालद्वयल-
क्षितहोमे विधानात्फलतो व्यवस्था युक्ता इह तु सौभरश्रुतिप्राप्त-
नित्तरव्यावृत्तौ त्रिदोषपरिसंख्यापत्तेः व्यवस्थार्थत्वायोगात्प्रकृता-
नुपपत्तेरपूर्ववृष्टिकामाद्यवगमात्साधनापेक्षायां साधनसमर्पणार्थेनैव
हीषादिपदेन वृष्टिकामादेः सम्बन्धो न व्यवस्थार्थेनेत्याशयः । अ-
पूर्ववृष्टिकामाद्यवगतिः साधनापेक्षित्वात्तस्या सूचिता इतरस्मिन्निति
भाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * अनेन च भाष्येणास्मत्कृतमेव सन्दे-
हव्याख्यानं स्फुटीकृतमित्याह * तथेति * अश्रुच्यमात्रार्थ-
त्वाद् भूयस्त्वभाष्यमुपेक्षितम् * हीषो निधनपदान्वयाद्वाक्यभे-
दाशङ्कानुपपत्तेस्तन्निरासार्थत्वेनाद्यसिद्धान्तसूत्रावव्याख्यानायोगा-
त्स्वयं सर्वस्य सौभरस्योक्तकामत्वेन प्रकृतप्रत्यभिज्ञानाल्लक्षणया प्र-
कृतसौभरानुवादिका कामश्रुतिर्नापूर्वफलोत्तर्येत्येवं व्याचष्टे *
सिद्धान्ते त्विति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वस्येति * परोक्षवृत्त्या
निधनान्तरप्राप्तेर्मन्यरत्वाद्प्राप्तावस्थस्यैव हीषः प्रत्यक्षवृत्त्या शीघ्रं
विधानान्न त्रिदोषत्वापत्तिरित्याशयः । वृष्ट्यादेः स्ववाक्यानुपात्तसौ-
भरविशेषणत्वायोगात्किमर्थं सौभरं विशेष्यतइत्याशङ्कोत्तरत्वेनोत्त-
रावयवव्याख्यानायोगात्किमर्थमनूयतइत्याशङ्कोत्तरत्वेन व्याच-
ष्टे * किमर्थेति * वृष्टिकामादिशब्दैः श्रुत्युपात्तफलत्यागेन सौभर-
लक्षणा न युक्तेत्याकङ्कते * कस्मात्पुनरिति * प्रकृतस्य सौभर-
स्यैकाक्षरसाध्यत्वेनाश्रयत्वायोग्यत्वादाश्रयत्वयोग्यस्य च निधन-
स्य प्रकरणाभावात्प्रकृताश्रयालाभेन गुणफलान्वयायोगाच्छ्रुत्यर्था-
न्वयानुपपत्तेर्लक्षणा युक्तेति परिहरति * तदिति * फले साध्ये ने-
ष्टमाश्रयमाप्नुवादित्यन्वयः । श्लोकं व्याचष्टे * हीषेति * न केवलं
फलान्वयपरेण वाक्येनैवाश्रयलाभाद्वाक्यभेदः किं त्वाश्रयभूतस्य
निधनस्य सौभरेण विशेषणादपीत्याह * तथेति * स्ववाक्ये सौ-
भरानुपादानात्प्रकरणाद्विशेषलाभः कथमपीत्यनेन सूचितः । एवं
सति को दोष इत्याशङ्काह * तत्रापीति * ननु साक्षात्सौभरस्या-

भ्रयत्वायोग्यत्वे ऽप्यवयवाविविनोदत्यन्तभेदाभावेनात्यन्तभेदाच्च
यागस्तोत्रयोर्न स्तोत्रे साधिते यागः साधित इति शक्यं वक्तुमिति
पूर्वाधिकरणवार्तिकोक्तन्यायाभावादवयवद्वाराश्रयत्वोपपत्तेस्तस्य
च प्रकरणलभ्यत्वान्न वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याभ्युपेत्यवादेन प-
रिहरति * किं चेति * हीणित्यक्षरं यद्यपि सौभरस्य साधनं त-
थापि क्व भक्तौ तन्निविशतइत्यनेन च धारणान्निधनानुवादानुपप-
त्तेस्तद्विधावपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशयः । सामानाधिकरण्यबु-
द्धिहेतुकत्वादभेदस्यैकस्मिन्नावयवे ऽवयविसामानाधिकरण्यबुद्ध्या-
भावेनाभेदाभावादेकावयवसाधनत्वेनावयविसाधनत्वानुपपत्तेरनङ्गे
चाङ्गावतारन्यायस्य प्राधान्यावस्थितमायत्तु तदङ्गेनोपसर्पतीति पूर्वा-
धिकरणवार्तिके निषिद्धत्वाद्यथा शक्नुयात्तथाश्रयेदिति कल्पनानु-
पपत्तेरभ्युपेत्यवादमात्रत्वं दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति *
द्वादशाधिकरणसुत्रोदाहरणेनातिशयोक्तिः । ननु यथा पशुकामस्यौ-
क्थ्यं गृह्णीयात्षोडशिना वीर्यकामः स्तुवीतातिरात्रेण प्रजाकामं
याजयेदित्युक्थ्यादिग्रहयागाभ्यासानां फले विहितानां यागाभ्या-
ससमुदायात्मकज्योतिष्टोमाश्रितत्वेनावगतानां ज्योतिष्टोमस्यानेक-
यागाभ्यासरूपावयवस्योक्थ्याद्यभ्यासमात्रेणाव्याप्तेः कावयवे स्थि-
तानां ज्योतिष्टोमसाधनतेत्यपेक्षायां तमग्निष्टोमात्पराश्रं गृह्णीयादि-
त्युक्थ्यस्याग्निष्टोमपरत्वं वाक्यात्तं पराश्रमुक्थ्येभ्यो गृह्णीया-
दिति च षोडशिनस्तत्परत्वं वाक्यादतिरात्रे षोडशिनं गृह्णीया-
तिचोक्थ्यपरत्वेनावगतस्य षोडशिना ऽतिरात्रे विधानादतिरात्रस्य
सर्वान्यत्वप्रतीतेरन्ते निवेशस्तथा समाम्नायाद्भविष्यतीत्याशङ्कते *
अथेति * उक्थ्यादीनां ज्योतिष्टोमस्याद्ये मध्यमे वा प्रदेशान्तरे
क्वाप्यदृष्टेरलौकिकत्वेन चान्यत्र स्थितानां रूपावधारणफलान्वयो-
क्थ्यादिव्यपदेशासम्भवात्सम्भवत्स्वपि रूपावधारणफलान्वयो-
क्थ्यादिव्यपदेशेषु वाक्यान्तरावगतस्यान्ते निवेशस्य विषयान्तरा-
विज्ञानेन फलार्थोक्थ्यादिविषयत्वावधारणाद्युक्तो ऽन्ते निवेश ही-
षादीनां लोकावेदसामान्तरभक्त्यन्तरेष्वपि दृष्टेरन्तनिवेशनियमा-
त्सौभरान्तनिवेशस्य च पाठप्राप्तस्य क्रतुपुरुषार्थसौभरसिद्ध्यर्थही-
षादिविषयत्वेनोपयोजितत्वात्स्वातन्त्र्येण फले विहितानां स्थाननिवे-
शानवगतेर्निधनानुवादो न सम्भवतीति परिहरति * तदिति *
श्लोकं व्याचष्टे * युक्तमिति * अलौकिकत्वं त्रेधोपपादयितुम् * ५७५।२
न चेत्युक्तम् * ग्रहयागाभ्यासत्वस्यान्यत्रापि भावात् ज्योतिष्टोम-
रूपनिष्पत्त्यर्थाभ्यासातिरिक्तत्वेनैवेषां निरूप्यत्वात्तन्मध्यपाते च

ज्योतिष्टोमरूपनिष्पत्तावेव व्यापारापत्तेरद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः
 स्यादित्यंश्वदाभ्यन्यायेन यागान्तरत्वायोगान्त्रान्तनिवेशं विना रू-
 पावधारणं न चानवधारितरूपाणां फले विधिरुक्थ्यादिसंज्ञा चोपप-
 द्यतइति स्वरूपेण फलान्वयित्वेन संज्ञित्वेन च त्रेधाप्यलौकिकते-
 त्याशयः।सम्भवत्यप्यन्यथा रूपाद्यवधारणे वाचनिकस्यान्ते निवेश-
 स्थानन्यविषयत्वात्फलार्थस्यैवोक्थ्यादेर्विषयत्वावसाय इत्यधानार्थो
 ऽनन्यविषयत्वेनेति श्लोकवमवो ऽन्तनिवेशं विना रूपाद्यवधारणा-
 भ्युपगमे ऽप्यन्तनिवेशोपपादनार्थ इति यो ऽपि चेति पश्चाद्व्याख्य-
 या सूचितम् । अनेन चोक्थ्यादिषु व्यवस्थितं नियतमेव स्थानं यद्य-
 प्यव्यवस्थितं तथापि वाचनिकस्य स्थाननिवेशस्थानन्यविषयत्वादेत-
 द्विषयतयैव व्यवस्थितमित्यपि योजना सूचिता । कत्वर्थत्वेन फ-
 लार्थत्वेन च यत्सौभराविधानन्तेनोपयोजित इत्युक्ते गुणफलान्वय-
 विधिवक्त्रेणाश्रयान्वयाविधाने ऽप्यविहितस्याग्राह्यत्वापत्तेः क-
 ल्पितविधिविषयत्वाभ्युपगमाद्धीपादेः फलान्वयसिद्ध्यर्थेन सौभर-
 विधानेनोपयोजित इति भ्रान्तिं निरसितुं सौभरेण फलं विशेषितं
 नन्वस्य हीपादेर्लोकादिवर्त्तित्वे ऽपि प्रकृतस्य सौभरावयवभूतस्या-
 नन्यवर्त्तित्वान्निश्चय इत्याशङ्क्याह * यदीति * प्रकृतनियमे प्रमा-
 णं नास्तीत्याशयः । ननु स्वरूपेण हीपादेः प्रकृतग्रहणनियामकाभा-
 वे ऽप्याश्रयत्वेन गृहीते सौभरे हीपादेर्निधनस्थानत्वात्फलार्थस्यापि
 हीपादेः सौभरावयवत्वेन सौभरे समाप्ता तेन हीपादिनैकयान्निध-
 नस्थानत्वं सेतस्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * यद्यपि लोकादिगतो
 हीपादिर्गुणफलान्वये विधिना गृह्यते तथापि प्रकृतसौभराश्रित-
 त्वाद्य एव सौभरावयवत्वेन समाप्तातो हीपादिः प्रकृतः फलार्थो
 ऽपि स एवेति सौभरावयवत्वेनैकत्वान्तदेव स्थानं भविष्यतीत्येकस्य
 हीपादेर्नानास्थानत्वाददर्शनेनैवान्तनिवेशनियामकाभावस्योक्तत्वात्स्व-
 रूपैक्यमात्रेणाशङ्कानुपपत्तेः।सौभरावयवत्वेनैक्यं व्याख्येयम्।सत्यप्यै-
 क्ये प्रयोजनभेदे स्थानस्य देवदत्तादौ शक्तिभेददर्शनात्स्थानान्तरे ऽपि
 च सौभरारम्भसमाप्त्यन्तराले प्रयुक्तस्य हीपादेः सौभरावयवत्वो-
 पपत्तेरवयवान्तरोपजनापत्तेश्चोक्थ्योदिवदविरोधान्न कार्यान्यत्वे
 तत्स्थानत्वनियमसिद्धिरिति परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्या-
 चष्टे * न शब्दैकत्वेनेति* स्थानं दृष्टसामर्थ्यमित्यनेन शक्तिभेदः त-
 त्स्थानस्येत्यध्याहारः सूचितः । स्वरूपनाशाशङ्कानुपपत्तेश्चिरासा-
 योगादात्मीयवाचिस्वशब्दाङ्गीकारेण सौभरात्मीयस्य तद्वयवत्व-
 रूपस्यानाशादिति व्याख्येयम् । न चेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातं वारव-

न्तीये निरस्तमपि प्रणीताधर्मन्यायमितरेतराश्रयाख्यदोषान्तराभि-
धित्सया पुनरुपन्यासपूर्वं निरस्यति * प्रासङ्गिकेति * निधन- ५७६।२
स्थानप्रयोगाभावे समाप्नातेनैव हीषा सौभरसिद्धेः फलार्थस्य हीषः
सौभरसाधनत्वायोगात्स्थाननिवेशादेव सौभरसाधनता वाच्येत्या-
शयः । नन्वप्रकृतस्य हीपादेः फले विधौ तस्य सौभरसाधनत्वात्प्राक्
स्थानविशेषासिद्धेरितरेतराश्रयं स्यात्प्रकृतप्रत्यभिज्ञाने तु तद्विरो-
धेनाप्रकृतग्रहणायोगात् प्रकृतग्रहणावगतेस्तस्य च समाप्नाया-
देव स्थानविशेषासिद्धेर्नितरेतराश्रयापत्तिरित्याशयेनाशङ्कते * नन्वि-
ति*यदिच वारवन्तीयसंस्कारः कश्चिद्विधीयेत ततः कथं चिद् व्री-
हिप्रोक्षणादिष्विव प्रकृतप्रत्ययो भवेदिति पूर्वाधिकरणवार्तिकन्याये-
नोपादीयमानत्वे प्रकृतग्रहणायोगमाशङ्क्य यस्य हविर्निरुप्तं पुरस्ताच्च-
न्द्रमा अङ्गुदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्रये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये स्थविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दध्नश्चरुं ये
क्षोदिष्ठास्तान्विष्णवे शिपिविष्टाय शृते चरुमिति अङ्गुदितेषामुपा-
दीयमानत्वे ऽपि तण्डुलादीनां प्रकृतग्रहणं दृष्टान्तितं चन्द्राङ्गुदये
निमित्ते दार्शं हविः दार्शंभ्यो देवताभ्यो ऽपनयेदिति विभजतिवा-
क्यार्थस्य पष्ठे वक्ष्यमाणत्वाद्देवतां विना प्रक्रान्तदर्शानिष्पत्तेर्देवता-
न्वयाकाङ्क्षायां मध्यमादिवाक्यैरत्र प्रकृतस्य हविषो देवतान्तरवि-
धावनपेक्षितविध्यापत्तेः प्रकृतहविर्विषयत्वावगमाद्यच्छब्दोपबन्धेन
प्रकृतविषयत्वदृढीकरणात्प्रकृतनियमो युक्तः । इह तु श्रुतिकृतस्य
हीपादिमात्रप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञारूपेण सन्निधिना ।

श्रुतेः कर्मान्तरज्ञानं सन्निधेरेककर्मता ।

तत्र श्रुतिवलीयस्त्वं जानतां कथमेकता ॥

इति न्यायेन बाधायोगाद्धेत्वन्तराभावाच्च न प्र-
कृतनियमस्स भवतीति वैषम्योक्त्या परिहरति * युक्तं
तत्रेति * अतो गुणफलान्वयरूपवाक्यार्थायोगान्निधनव्य-
वस्थारूप एव वाक्यार्थो युक्त इत्युपसंहरति * तस्मा-
दिति* ननु वृष्टिकामादिशब्देन सौभरलक्षणापत्तेर्निधनव्यवस्थापक्षो
ऽप्ययुक्त इत्याशङ्क्याह * यदेति * अनेन च पुरुषश्रुतेरिति पूर्वप-
क्षहेतोर्द्वितीयव्याख्यापक्षे परिहार उक्तः । ननु साधनलक्षणायामपि
कारीयादिसाधनलक्षणाप्रसङ्गे सौभरेण विशेषणाद्वाक्यभेदः स्या-
दित्याशङ्क्याह * तत्रेति * लक्षणायाः प्रकृतविषयव्यवस्थापकत्वा-
त्प्रकृतस्यैव साधनस्य लक्षणेत्याशयः । निधनव्यवस्थाविषयभूतप्रकृत-
सौभरविशेषलक्षणार्थत्वाच्च वृष्टिकामशब्दस्य कारीर्यादिलक्षणा-

शङ्कामपि नाधिरोहतीत्याह * प्रकृतेति * कामोपबद्धानां पदानां
फलपरत्वस्यैकादशाद्ये वक्ष्यमाणत्वाद् वृष्टिकामशब्दएव वृष्टिशब्द
उक्तः । यथाप्राप्त्यस्य स्वर्गस्य वा साधनभूतं सौभरं वृष्टिशब्दो
लक्षयतीत्याशङ्का न सम्भवति तथा वृष्टिसाधनकारिण्यादिलक्षणाश-
ङ्कापि न सम्भवतीति सूचनार्थम् * इष्टान्तत्वेन न चेत्युक्तम् *
पुरुषश्रुतेरिति पूर्वपक्षहेतोर्विधिपुनः श्रुत्यपेक्षव्याख्यापक्षे परिहार-
माह * सत्यामपि चेति * काम्यत्वाभावे हीपादीनां तुल्यबलत्वे-
नैकस्येतरवाधकत्वायोगान्नियमायोगशङ्का विनापि च गुणकामत्वे-
नेत्यादिवार्तिके निरस्तेतीत्युक्तमित्यनेनोक्तम् । ननु प्रबो देवा ऽग्नय
इत्याज्यसूक्ते समाप्तायावगतक्रमाक्रमान्तरेण चाप्रयोगदर्शनेन सौ-
भराङ्गरूपमपि विधीयमानस्य हीपादेः समाप्तायावगतस्थाननियम-
प्रमाणाभावात् वृष्टिसाधनं यत्सौभरं तस्य च यन्निधनमिति विशि-
ष्टानुवादाद्वाक्यभेदो ऽस्मिन्नपि पक्षे स्यादित्याशङ्क्याह * ते चेति*
नियमस्य यथाप्राप्तविषयत्वात्तत्पूर्वविधाविव क्रमान्तराशङ्केत्याश-
यः । व्याख्याते ऽर्थे भाष्यं योजयति * तदिति * समाप्ते ऽधिकर-
णार्थे परव्याख्यादूषणव्याक्षिप्तचित्तत्वात्प्रागनुक्तमनन्तरसङ्गतिमा-
ह * तदिति * ननु वृष्टिसाधनस्य सौभरेण विशेषणादस्मिन्नपि
सिद्धान्तव्याख्याने परव्याख्यावद्विशिष्टानुवादलक्षणवाक्यभेदस्य
प्रसक्तस्यापरिहतत्वेनाधिकरणार्थासमाप्तेरन्तराले स्वावसरानुक्ता-
नन्तरसङ्गत्यभिधानमयुक्तमाशङ्कास्मिन् व्याख्याने वाक्यभेदाप्रस-
क्तिमाह * यस्त्विति * हीपो निधनान्वये तस्योद्देश्यत्वेनाविवक्षि-
तविशेषणत्वाद्वाक्यापन्नस्य निधनमात्रान्वयस्य प्रकरणलक्ष्यसौ-
भरविशेषणत्वेनापादनप्रसङ्गाद्वाक्यभेदापत्तिः । फलपदान्वये तु त-
स्योद्देश्यलक्षणार्थत्वेन स्वयमनुद्देश्यत्वाल्लक्षणायाश्च हीपाद्यन्वयसि-
द्ध्यर्थत्वेन तदन्वयापादकप्रकृतसौभरविषयत्वावगमान्न वाक्यभेद-
प्रसक्तिरित्याशयः । परव्याख्याने चोदित आसीदिति भूतनिर्देशेनो-
क्तं प्रसङ्गान्निधनमात्रव्यवस्थार्थान्येतानि वाक्यानि तन्निधनक-
सौभरविशेषव्यवस्थार्थानि वेत्यनुष्ठानौपयिकं चिन्तान्तरं प्रस्तौति *
इदं त्विति * सर्वशाखागतानां सौभरविशेषाणां न चैकं प्रतिशि-
ष्यतइत्यनेन व्यवस्थया प्राप्तेरेकस्माच्च फलसिद्धेः समुच्यचायोगे
ऽपि विकल्पेन प्रयोगोपपत्तेर्हीपादिश्रुतेः सौभरावाचित्वेन तद्व्य-
वस्थापकत्वायोगान्निधनमात्रव्यवस्थार्थानीति पूर्वपक्षमाह * तत्रेति *
सिद्धान्तं प्रतिजानातीति प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति *
सौभरगीत्यविशेषे ऽपि प्रतिशाखमवान्तरगीतिविशेषसङ्गावाच्छा-

खान्तरस्थस्य सौभरगीतिविशेषस्य शाखान्तरस्थसौभरभक्तियोगे
 सत्याधारभूताक्षरभूताक्षरविशेषाधीनत्वात्स्वरविशेषात् क्रमगीति-
 विशेषाभिव्यक्तैर्विकल्पप्राप्तिविषयस्यैव नियमविषयत्वात्समस्त-
 स्य च सौभरस्य वृष्ट्यादिसाधनत्वेन विधानाद्विकल्पप्रा-
 प्तेः शाखाभेदेन पठितस्य समस्तस्यैव सौभरस्य व्यवस्थेत्यर्थः । श्लोकं
 व्याचष्टे * सामरूपं हीति * सूक्ष्मभिदभिन्नत्वादू गीतिविशेषाणां भ-
 क्त्यन्तरयोगे रूपनाशापत्तोरित्याद्युक्त्यर्थः । ननु न गिरागिरोति ब्रूया-
 दिति गिरापदनिषेधानुवादेनैरं कृत्वोद्गोयमितीरापदविधानाद्यज्ञा-
 यहीयस्य गिरापदस्थाने इरापदप्रयोगाद्रूपान्यत्वापत्तिर्यथा न विरु-
 द्ध्यते तथा रूपान्यत्वापत्तिरविरुद्धेत्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * तत्र
 रूपान्यत्वात्मकविकारानभ्युपगताविरापदविधिप्रविरोधापत्तेस्तत्परि-
 हारार्थं विकारो युक्तः न त्विह विरोधो ऽस्तीत्याशयः । ननु विका-
 राश्रयणे विरोधो नास्तीत्याशङ्क्य * सर्वत्र चेत्युक्तम् * प्राप्तरूपा-
 न्यत्वात्मके विकारे प्राप्तिप्रमाणविरोधापत्तेः शरैः कुशानां फलचम-
 सेन सोमस्य सूर्यादिपदेन वाग्न्यादिपदस्यागत्यैव बाधदर्शनात्स-
 त्याङ्गतौ बाधा न युक्तेत्याशयः । विकल्पप्राप्तौ चेत्यनेन समस्तैव चे-
 ति चशब्दाध्याहारेण युक्त्यन्तरोक्त्यर्थत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम् । ननु
 निधनमात्रनियमश्रुतौ अश्रुतसमस्तनियमाभ्युपगमो न युक्त इत्या-
 शङ्क्याह * अत इति * शिष्याचार्ययोः सहभोजनप्राप्तौ शिष्यस्य
 कांस्यभाजित्वनियममनियतपात्रभोज्याचार्यो ऽनुरुन्धानो लोके
 दृश्यतइति द्वादशाधिकरणसिद्धो दृष्टान्तः । यद्वा वृष्टिकामः सौभरे-
 णेति विधितः सौभरप्राप्तेः सामान्यायाञ्च हीप्रप्राप्तेरुभयप्राप्तौ च स-
 म्बन्धविधिर्जाघन्याधिकरणे वक्ष्यमाणत्वात्सम्बन्धाविधिप्रतीतेर्हीष्-
 निधनसौभरविशेषोपादानं च विना सम्बन्धासिद्धेर्हीष्निधनकसौ-
 भरनियम एव विध्यर्थ इत्याह * एषो ऽपि चेति * एवमेव सि-
 द्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभ-
 दृमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवय-
 करिण्यां न्यायसुधारुयायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

न्यायसुधायाम् ।

॥ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ ग्रहाग्रतायाः ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥ १ ॥

गुणस्तु क्रतुसंयोगात्कर्मान्तरं प्रयोजयत्संयोग-
स्याशेषमूतत्वात् * १ *

५७८१४

निश्चितविधेयत्वस्य गुणस्य क पूर्वत्रासम्भवाद्भेदकत्वं क
वा फले विधानेन व्यवस्थार्थत्वेन वा पूर्वत्र सम्भवात् अभेदकतेति
निर्णीते सन्दिग्धविधेयत्वस्य क विधेयत्वात् भेदकत्वं क वा तद-
भावादभेदकतेति निर्णेतुं यदि रथन्तरसामा यदि बृहत्सामेति वा-
क्ययोः किं रथन्तरसामत्वबृहत्सामत्वे विधीयेते ज्योतिष्टोमएव वा
ग्रहाग्रविशेषविधौ निमित्ततयोच्यते इति चिन्तां दर्शयितुं तत्रेति
सन्देहभाष्यं एकापूर्वसाधनीभूतस्तुतिसमूहात्मकस्तोत्रविशेषरूप-
पृष्ठैक्ये ऽप्यवान्तरकार्यभूतायाः स्तुतेर्गुणसङ्कीर्णात्मकत्वाद् द्रव्या-
न्तरेण शूरादेर्बृहता च चित्रादेर्गुणस्य कीर्त्तनात् बृहद्रथन्तरयोर्द्वार-
भेदेन पृष्ठसाधनत्वात्समुच्चयावगतेर्नित्यत्वेन कादाचित्कत्वान्निमि-
त्तत्वानुपपत्तेः । सिद्धान्तवचनशक्त्ययोगादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितु-
माह * ज्योतिष्टोम इति* न्यायाद् बृहद्रथन्तरयोः समुच्चयावगमे
ऽपि बृहद्वा रथन्तरं चेति वचनाद्विकल्पावगतेः पाक्षिकत्वान्निमित्त-
त्वोपपत्तिरित्याशयः । एवमपि कर्माश्रुतेस्तद्भेदाभेदसन्देहो न
युक्त इत्याशङ्कां निरस्यन् भेदाभेदविषयत्वेन सन्देहभाष्यं व्याचष्टे
* तत्रेति * रथन्तरसामत्वस्य बृहत्सामत्वस्य वा गुणस्य सोम-
यागविषयत्वात्सोमशब्दस्य सोमसाध्ययागलक्षणार्थत्वसूचनार्थं
सगुणमित्युक्तं बृहद्रथन्तरसामत्वयोज्योतिष्टोमे प्राप्तत्वेन विधेय-
त्वात्सामान्तरनिवृत्त्यर्थत्वे च तद्विध्यानर्थक्यापत्तेः । कर्मान्तरत्व-
निश्चयात्सिद्धान्तासम्भवेन सन्देहायोगमाशङ्क्य प्राप्तयोरपि बृहद्रथ-
न्तरसामत्वयोर्ग्रहाग्रविशेषविधौ निमित्तार्थं कीर्त्तनमिति सूचनार्था

ग्रहाग्रताविशेषविध्युक्तिरित्येवं सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यं व्याख्या-
 तुम् * तस्यैवेत्युक्तम् * यदीति सन्देहहेतुभाष्यं प्रकरणाद्बृह-
 द्रथन्तरसामशब्दयोज्योतिष्टोमवाचित्वावगतेः पूर्वपक्षयोगाद्युक्त-
 माशङ्क्योपपादयितुमाह * तत इति * सर्वसामकार्येषु रथन्तर-
 मेव बृहदेव वा न सामान्तराणीति कृत्स्नेन क्रतुना रथन्तरस्य बृहतो
 वा संयोगे ज्योतिष्टोमे सामान्तरविध्यानर्थक्यापत्तेस्तदयोगात्कर्मा-
 न्तरत्वं रथन्तरं बृहद्रथत्वेवेति सत्तामात्रेण रथन्तरस्य बृहतो वा
 क्रतुसंयोगे त्वकर्मान्तरतेत्याशयः । नन्वेवं सति बृहद्रथन्तरयोर्वि-
 शेषणत्वेन सामान्तरव्यावर्त्तकत्वावगतेः कृत्स्नक्रतुसंयोगस्यैव न्या-
 य्यत्वात्सिद्धान्तानुपपत्तेः । सन्देहो न युज्येतेत्याशङ्क्यासत्ताव्यावृ-
 त्त्यापि बृहद्रथन्तरयोः पाक्षिकत्वात् विशेषणत्वोपपत्तेर्न तन्मात्रेण
 कृत्स्नक्रतुसंयोगसिद्धिरिति परिहारसम्भवेऽपि प्रौढ्या क्रतोरेव
 विशेषणत्वाभ्युपगमने सिद्धान्तसम्भवं वक्तुमाह * तत्सिद्ध्यर्थम-
 पीति * विशिष्टानुवाददोषापत्तेर्विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्कते *
 ननु चेति * पूर्वपक्षे तावन्निमित्ततैव नास्तीति परिहरति * भवे-
 दिति * केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वस्याप्राप्तत्वान्निमित्तत्वं न स
 सम्भवतीत्याशयः । ननु सिद्धान्तेऽपि अप्राप्तत्वादव केवलबृहद्रथ-
 न्तरसामकत्वस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीत्याशङ्काह * निमित्तत्व-
 मपि चेति * समासश्रुत्यवगतस्य केवलरथन्तरसामकत्वस्य केवल-
 बृहत्सामकत्वस्य वा प्राप्त्यभावान्निमित्तत्वायोगेऽपि रथन्तरव-
 त्वस्य बृहद्रथत्वस्य वा निमित्तत्वसम्भवात् बृहद्रथन्तरयोरसत्ताव्या-
 वृत्त्यान्योन्यमात्रव्यावृत्त्या वा विशेषणत्वाभ्युपगमने विशेष्यत्वाभ्यु-
 पगमेन वा बृहद्रथन्तरसामकत्वापादनेन निमित्तता सिद्धान्ते
 ऽभ्युपगन्तव्येत्याशयः । नन्वेवमपि विशिष्टानुवाददोषापत्तेः कः
 परिहार इत्यपेक्षायामाह * यत्सम्बन्धाच्चेति * शुद्धस्य क्रतोः सा-
 म्नो वा ग्रहाग्रविधौ निमित्तत्वायोगाद्विशिष्टस्यैव निमित्तत्वाव-
 गतेर्विशेषणस्याप्युद्देश्यान्तर्गतेर्न विशिष्टानुवाददोषापत्तिरित्याशयः ।
 शुद्धस्योद्देश्यत्वायोगे विशेषणस्योद्देश्यान्तर्गत्यभ्युपगमेऽपि वाक्य-
 भेदानापत्तिसूचनायार्त्यधिकरणभाष्यपाठः । पूर्वपक्षसूत्रस्थतुशब्द-
 व्यावर्त्यसिद्धान्तोक्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यप्रकरणोक्तिर्युक्त्यन्त-
 राणामभ्युपलक्षणार्थेत्येवं व्याचष्टे * किं तावदिति * सन्निधिल-
 क्षणात्प्रकरणात्सोमशब्दस्य ज्योतिष्टोमविषयत्वप्रतीतेर्बृहत्पृष्ठं भव-
 ति रथन्तरं पृष्ठं भवतीति वचनान्तरेण बृहद्रथन्तरप्राप्तेर्यादि शब्द-
 प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्य प्राप्त्यपेक्षत्वादकर्मान्तरत्वं च ग्रहाग्र-

विशेषस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगवचनेन ग्रहणात्प्रकृतकथम्भावानुग्रहो-
पपत्तेर्ज्योतिष्टोमस्य चोत्पत्तिशिष्टसामान्तराभावेन बृहद्रथन्तरवि-
रोधिगुणान्तरानवरोधात् बृहद्रथन्तरयोः पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वा-
भावेन भेदकत्वानुपपत्तेर्दध्ना जुहोतीत्यादिवच्च प्रकृतकर्मप्रत्यभि-
ज्ञानादकर्मन्तरस्तेत्यर्थः । बृहद्रथन्तरसामत्वलक्षणो गुणः कर्मन्तर-
माक्षिपेदिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यानार्थमितीति भाष्यं
व्याचष्टे * एवमिति * बृहद्रथन्तरसामशब्दयोरपूर्वक्रतुसंयोगादित्येव-
मर्थाऽयुपगमेन हेत्वर्थे क्रतुसंयोगादिति सूत्रावयवे पठिते नन्वि-
तिभाष्येण शब्दद्वयस्यापि ज्योतिष्टोमवाचित्वोपपत्तेर्हेत्वसिद्धिमाश-
ङ्क्य नेति ब्रूम इत्यनेन संयोगस्य कृत्स्नभूतत्वादित्येवमर्थनान्त्यसूत्रा-
वयवेन तन्निरासमुपकस्य तदुपपादनार्थं कथमित्यादिना तत्सन्देह-
हेतुरुक्तस्तं प्रागेव व्याख्यातत्वादुपेक्ष्य कृत्स्नक्रतुसंयोगोपपादनार्थस्य
यदि रथन्तरसामेति को ऽर्थ इत्यादिभाष्यस्यार्थं व्याचष्टे * कुत
इति * सामर्थ्यस्यैकार्थ्याधीनत्वाद्विशेषणविशेष्यत्वं च विनैकार्थ्या-
योगाद्विशेषणत्वापेक्षा व्यवच्छेद्यत्वशब्देनासाधारण्यं व्याख्यातम् ।
ज्योतिष्टोमस्य चेति भाष्यावयवो ऽन्त्यपादेन व्याख्यातः । प्रातिलोम्येन
श्लोकं व्याख्यातुं ज्योतिष्टोमे केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वाभावमात्रेण
कथं कर्मन्तरत्वसिद्धिरित्यपेक्षायां केवलरथन्तरसामकत्वलक्षणा-
त्केवलबृहत्सामकत्वलक्षणाद्वा गुणाद्भेदसिद्धिं वक्तुमाह * गुण-
श्चेति * तस्मात्कर्मन्तरमिति हिशब्दान्वयायाध्याहार्यम् । ननु विधेय-
स्यैव गुणस्य भेदकत्वात् बृहद्रथन्तरसामकत्वयोश्च निमित्तत्वे-
नाविधेयत्वान्न भेदकतेत्याशङ्क्याह * इह चेति * यदि श-
ब्दोपबन्धेनेह निमित्तत्वं गम्यमानं बहुव्रीह्यर्थस्य विद्यमान-
स्य गम्येत तस्य च केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वरूपस्याविद्य-
मानत्वेन निमित्तत्वायोगाद्विधेयत्वेन युक्ता भेदकतेत्याशयः । ननु
बहुव्रीह्यर्थस्य निमित्तत्वायोगे ऽपि रथन्तरस्य बृहतो वा विद्यमान-
त्वान्निमित्ततोपपत्त्यतइत्याशङ्क्याह * नेति * ननु रथन्तरमस्य
सामेति विग्रहे रथन्तरस्य विशेष्यत्वप्रतीतेर्निमित्ततोपपत्त्यतइत्याश-
ङ्क्याह * न चेति * विग्रहवाक्यस्यावैदिकत्वेन समासस्थस्यैव वि-
शेषणविशेष्यत्वस्य ग्राह्यत्वात्तत्र च सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहाविति
विशेषणस्य पूर्वनिपातस्मृतेः पूर्वनिपाताद्रथन्तरस्य विशेष्यता न
युक्तेत्याशयः । कृत्वन्तरेष्वपि च रथन्तरसद्भावाच्च रथन्तरं क्रतुना
विशेष्यं शक्यमित्याह * न च तदिति * अतो रथन्तरमेवास्य सा-
मेति बहुव्रीह्यर्थत्वात्तस्य चाप्राप्तत्वान्निमित्तत्वं न सम्भवतीत्युपसं-

हरति * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वायोगेन विधेयत्वावगतेः
 केवलरथन्तरमेवास्य सामेति बहुव्रीह्यर्थत्वात्तस्य चाप्राप्तत्वान्निमित्त-
 त्वं न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वा-
 योगेन विधेयत्वावगतेः केवलरथन्तरसामकत्वलक्षणस्य गुणस्य भे-
 दकता युक्तेति प्रकृतमुपसंहरति * अत इति * * निमित्तत्वावे-
 दकस्य यदिशब्दस्य का गतिरित्याशङ्क्य प्रतीतमपि निमित्तत्वमसम्भ-
 वात्तयाज्यमित्यभिहितम् । निमित्तत्वान्यथानुपपत्त्या केवलरथन्तर-
 सामककृत्वन्तरस्य विधेयत्वकल्पनापक्षस्तु केवलरथन्तरसामककृ-
 त्वन्तरस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगात्प्रौढिमात्रेणोक्तः । ननु कर्मा-
 न्तरे ऽप्यतिदेशात् गायत्रादिसामान्तरप्राप्तेः केवलरथन्तरसामत्वं
 न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * शक्यं हीति * अतिदेशस्योपदेशेन बा-
 धोपपत्तेरित्याशयः । श्लोकान्त्यपादं व्याख्याय सामान्तरव्यावृत्त्या
 रथन्तरस्य ज्योतिष्टोमविशेषणत्वायोगे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं
 भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन तृतीयं व्याचष्टे * न चेति * र-
 थन्तरस्याविशेषात्सर्वसामकार्यविशेषणत्वप्रतीतेः पृष्ठव्यतिरिक्तेषु
 च सामकार्येषु तस्यायोगव्यावृत्तेरप्ययोगान्न सर्वव्यापिविशेषणत्वं
 सम्भवतीत्याशयः । महाबलमिदं चेच्छ्रमित्यादिवत्तर्ह्यविशेष-
 णस्यैव सत्तामात्रेण निमित्तत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्वि-
 तीयं व्याचष्टे * नेति * विशेषणादिगायत्रच्छन्दस इत्यादिवत्तर्ह्यसाम-
 र्थ्यमेवास्त्वित्याशङ्कानिरासार्थत्वेनाद्यं व्याचष्टे * न च सामर्थ्येने-
 ति * गायत्रच्छन्दःप्रभृतीनां तु मन्त्रगतत्वेन विधावशक्तत्वाद-
 गत्या यथा कथं चिद् गतिः कल्प्येत्याशयः । समासाभावस्तु शङ्कितु-
 मेवाशक्य इत्याह * दृश्यते चेति * अतः सिद्धा कर्मान्तरतेत्याह
 * एतीति * ज्योतिष्टोम एव तर्ह्येकसामकत्वं विकल्पेन विधास्यत
 इति शङ्कते * अथेति * विषमशिष्टत्वाद्विकल्पायोगमाह * न
 शक्यमिति * एतदेवोपपाहयति * इदं हीति * कृत्वन्तरे ऽपि
 तर्ह्येकसामकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * कृत्वन्तरे त्विति * अ-
 नेन च ननु यथेत्याद्याशङ्कापरिहारभाष्यार्थो व्याख्यातः । स्वार्थप्रा-
 धान्याविघातादपि केवलरथन्तरसामककृत्वन्तरविधिरेव युक्त इ-
 त्याह * एवं चेति * ननु निमित्तार्थत्वे ऽपि बहुव्रीह्यर्थस्यैव नि-
 मित्तत्वात्स्वार्थप्राधान्यं न विहन्यतइत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति *
 क्रतोः स्वरूपेण निमित्तत्वायोगादित्याशयः । उक्तेन च प्रकारेण के-
 वलरथन्तरसामकत्वस्यावश्यविधेयत्वे व्यवहितान्वयहेतुहेतुमल्लि-
 ङ्गपक्षयोर्यदि रथन्तरसामेत्यस्य ग्रहाग्रविध्येकवाक्यत्वाभ्युपगमात्

चोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रादित्यनेन न्यायेनानेकार्थोपादानल-
क्षणादपि गुणात्कर्मान्तरविधिसिद्धिरित्याह * यदि चेति * ऐ-
न्द्रवायवाग्रत्वस्य ग्रहणविशेषणत्वेन यागविशेषणत्वाभावात्तस्य च
पूर्वपक्षे ऽप्यतिदेशलभ्यत्वेनाविधेयत्वात्तद्वद्वारापि विधेययागविशे-
षणत्वानुपपत्तेः । कर्मान्तरस्याप्यैन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टस्य विध्ययो-
गमाशङ्क्यैन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टगृह्णातिपरप्रत्ययोक्तापूर्वभावनावि-
शिष्टयागभावनान्तरविध्युपपत्तिसूचनार्था ग्रहाग्रभावना विधानश-
ब्देनोक्ता क्रत्वर्थोत्पादकस्य वाजिनादेर्गुणस्य तन्निरपेक्षभावनाभेद-
कत्वाभावे ऽपि तदनुत्पादकस्य साक्षाद्भावनयैवान्वयाद्भेदकत्वसू-
चनायापूर्वभावनाविध्युक्तिः । विधायकस्याच्छब्दानन्तर्यादपि सो-
मशब्दलक्षितयागविधिरवसीयतइत्याह * सोम इति * नन्विति
कर्त्तव्यतानुपदेशाच्च कर्मान्तरविधिर्निर्वहतीत्याशङ्क्याह * सोमे-
ति * व्याख्याते ऽर्थे भाष्यमनुसन्धत्ते * इदमेवेति * वाक्येनेति
भाष्यावयवं यदिशब्दत्यागरुच्यध्याहारपक्षयोर्ग्रहाग्रविधेर्यागविध्ये-
कवाक्यत्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य वाक्यग्रहणस्य च यदि रथन्त-
रसामा सोमः स्यात्सोभरेण स्तुवीतेति सन्दंशाभिव्यङ्ग्यावान्तर-
प्रकरणोपलक्षणत्वेनोपपादयितुमाह * ग्रहाग्रेति * आहेति भा-
ष्येण स्याच्छब्दस्य यदिशब्दोपहतशक्तित्वाद्यागविध्ययोगमाशङ्क्य
यदिशब्दत्यागेनानुपधातोक्त्यर्थमत्र भूम इत्यादिभाष्यं महावाक्ये
ऽवान्तरवाक्याप्रामाण्यादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * यद्यपीति *
अथ वा यदीत्यथवाशब्दं यदिशब्दत्यागपक्षनिवृत्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *
परित्यागवदिति * ननु कल्पकाभावात्स्रोत्रेक्षामात्रकल्पितो रुच्य-
ध्याहारः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * कर्त्तव्यतेति * विधिनानिच्छतः
प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या रुचिः कल्प्यतइत्याश-
यः । वैकल्पिकत्वसिद्धिश्च रुच्यध्याहारप्रयोजनमेवकारेण सूचि-
ता अथ वा यथेत्यप्यथवाशब्दमध्याहारपक्षनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे
* अध्याहारादपीति * पक्षान्तरमन्यथाभूतं यद्रचयति तदेवं मत्वे-
त्यर्थः । कथं पुनरित्याशङ्काभाष्यं दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पत्वोक्त्यर्थ-
त्वेन व्याचष्टे * परस्त्विति * यद्युपबन्धात्साक्षाच्च शालिभोजनस्य ९८१*
विधेयत्वप्रतीतिर्व्यत्ययाभ्युपगमे ऽपि दध्युपसेचनस्य शालिभोजनं
प्रति यदिशब्दावगतनिमित्तत्वायोगात्तदेकवाक्यत्वानुपपत्तेः । स
यदि केन वाक्येन विहितत्वोक्तिः कथमित्याशयः । उच्यतइति भा-
ष्येण व्यवहितान्वयकल्पनया दध्युपसेचनस्यैवमाणात्वेनावगतस्य
भोज्यव्यञ्जनार्थत्वेनेष्यमाणतया पाष्टिकान् पयसा भुञ्जीतेति व्य-

जनार्थपयःसाहचर्येणावधारणात् भोजनप्रयुक्तत्वेन तदभावे ऽनु-
ष्ठानासिद्धेः कांस्यभोजिन्यायेनोपसेचननियमाच्छालिभोजननियमा-
वगतेः स यदि केन वाक्येन भोजनविधिसिद्धिरिति परिहृतेन वै
खल्वित्यनेन यदिशब्दान्वये ऽपि इच्छावाचित्वाभावांश्चेत्यमाणत्वा-
वगतिः सम्भवतीत्याशङ्क्यतइत्यनेन कामप्रवेदने ऽकच्चिद्विती-
ति कच्चिच्छब्दोपपदवर्जं कामस्येच्छायाः प्रवेदने प्रज्ञापने गम्यमा-
ने लिङ्गविभक्तिस्मरणाह्लिङ्गैवेत्यमाणत्वावगतिरुपपादिता तत्र कथं
व्यत्ययो लिङ्गश्च कामप्रवेदनार्थतावगम्यतइत्याशङ्काह * व्यत्ययेने-
ति * अमगत्यादिष्विति गत्यर्थस्यामो धातोर्भावे क्तप्रत्ययमुत्पाद्या-
नुनासिकस्य क्तिप् श्लोः द्वितीति दीर्घत्वादान्तङ्गतमवगतमित्यान्त-
शब्दस्य ज्ञानवाचित्वालोकप्रसिद्धस्य व्यत्ययकामप्रवेदनार्थत्वज्ञानस्य
सिद्धं च तदान्तं चेति विग्रहेणोक्तस्य विवरणं कथनमित्यर्थः ।
एवं जातीयके वाक्ये लोके व्यत्ययकामप्रवेदनार्थत्वप्रतीतेरनिष्पन्न-
स्य चोपसेचनस्य निमित्तत्वायोगात्तदिच्छाया निष्पन्नाया यदिश-
ब्देन निमित्तत्वोक्त्यवगतेस्तत्समभिव्याहृताया लिङ्गः कामप्रवेदना-
र्थत्वस्य न्याय्यत्वादङ्गभूतोपसेचनकर्तृव्यतया च प्रधानभूतेष्यमा-
णभोजनाक्षेपाशक्तर्भोजनेष्यमाणत्वोक्तिवैयर्थ्यप्रसङ्गाद्व्यत्ययस्य
न्याय्यत्वावगतेर्व्यत्ययकामप्रवेदनार्थलिङ्गङ्गीकरणं युक्तमित्याशयः ।
एवमिति दार्ष्टान्तिकभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * स यदि लौकिक-
वाक्येष्वेवं विधवाक्यार्थदर्शने सतीति तत्रशब्दार्थः व्यत्ययाभ्युप-
गमस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायां विधिशक्तिप्रतिबन्धक्यदिशब्दाप-
नयनं प्रयोजनमाह * ततश्चेति * गुणविधायिरयन्तरसामशब्दानपे-
क्षत्वे ऽपि कर्मविधिस्तावत्सम्भवतीति पदद्वयोपन्यासेन सूचितम् ।
नन्वेवं सतीति भाष्येण ग्रहाग्रताविधेर्यदिशब्दान्वये सत्यविधायक-
त्वापत्तेर्ग्रहाग्रता नानुष्ठेया स्यादित्याशङ्क्यतइत्यादिना परिहृतं
तस्याशयद्वयमाह * ग्रहानिति * ऐन्द्रवायवशुक्राग्रत्वयोर्विधेय-
त्वेनेष्टत्वात्तच्छब्दयोरुपन्यसनीयत्वे ऽपि तयोरप्राप्तत्वाद्विधायकाश्र-
वणे ऽपि विधायककल्पनेनावश्यविधेयत्वसूचनायानुपन्यासः । इ-
ष्यमाणस्य साध्यत्वावगतेः फलवच्च यागानुष्ठानमात्रेण ग्रहाग्र-
त्वासिद्धेः पृथक् प्रयत्नसाध्यत्वात्कर्तृव्यत्वकल्पनेत्याद्याशयार्थः । ग्र-
हाग्रताविशेषमिच्छतो यागोपदेशेन ग्रहाग्रताया यागप्रयुक्तत्वसूच-
नेन यागाङ्गत्वबोधनात्साङ्गयागविधिनैव ग्रहाग्रताविशेषस्यापि वि-
धिरिति द्वितीयार्थः । हेतुहेतुमतोर्लिङ्गिति हेतौ कारणे स्वार्थान्या-
मुष्ठानापादके तत्प्रयोजको हेतुश्चेति हेतुसंज्ञत्वेन स्मृते प्रयोजके हे-

तुमति च फले परेण स्वार्थानुष्ठेयपाद्ये प्रयोज्ये लिङ्गविभक्तिस्मृ-
तेः स्यादिति हेतौ लिङ् गृहीयादिति विधौ गृहीयादिति चाहेतुम-
ति स्यादिति विधाविंति पक्षान्तरोपन्यासोऽपि पूर्वापरितोषेणैवे-
त्याह * विनैवेति * न केवलं यदि शब्दस्यागाध्याहारभ्यां विनेत्य-
पिशब्दार्थः । रथन्तरसामेति भाष्यं हेतौ स्यादिति लिङ्पक्षे रथन्तर-
सामसोमहेतुका ऐन्द्रवायवाग्रा ग्रहाः कर्त्तव्या इत्येवं विशेषणपरत्वेन
व्याख्यातुमाह * तत्रेति * यागकर्त्तव्यतास्मिन्पक्षे न सिद्ध्येदित्याशङ्का-
ह * न चेति * हेतुमति गृहीयादिति लिङ्पक्षेऽप्येतदेव भाष्यम् । ऐन्द्र-
वायवाग्रत्वहेतुरथन्तरसामा सोमः कर्त्तव्य इत्येवं व्याख्यास्यन् पक्षं
तावदाह * अथ वेति * ननु हेतुमति लिङ्पक्षे यदि शब्दस्य व्यव-
हितान्वयाभावेऽपि ऐन्द्रवायवाग्रत्वस्य विशेषणत्वेन प्रागभिधेय-
त्वादैन्द्रवायवाग्रान् गृहीयाद्यदि रथन्तरसामा सोमः स्यादिति प-
दानुपूर्व्या वाक्यार्थव्याख्यापत्तेर्मध्यपतितस्य यदि शब्दस्य पूर्वचारि-
तहेतुमदर्थं लिङ्गन्वयाभ्युपगमे न स्यादिति लिङ्गन्वयाभावाग्निरूप-
पदायाश्च लिङो हेत्वर्थत्वानुपपत्तेः सोमयागस्य केन चिच्छब्देन हे-
तुत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्काह * अनुक्तमपि चेति * हेतुमता हेतुमा-
त्राक्षेपात्सोम एव हेतुरिति कथमवधारणेत्याशङ्क्य सन्निधेश्चेत्युक्तं
भाष्यं व्याचष्टे * तत्रापीति * परप्रकरणस्थस्य क्रत्वन्तरस्यावान्तरप्रक-
रणाभिव्यञ्जकसन्दंशशून्यायां शाखायां वाक्यं विना ग्रहाग्रविशेषस्य
तदङ्गत्वायोगादङ्गाङ्गित्वलक्षणार्थत्वं प्रयोज्यप्रयोजकत्वाख्यहेतुहेतु-
मत्वोक्तेर्वक्तुं कार्यतेऽन्यार्थमन्यदनुष्ठाप्यतेऽनेनेति व्युत्पन्नेन कारण-
शब्देन हेतुशब्दो वैयाकरणानुसाराद्व्याख्यातः । फलशब्देन च वैया-
करणानां हेतुमच्छब्दव्याख्यापरार्थापाद्यानुष्ठानत्वलक्षणप्रयोज्यत्व-
विवरणायैव द्रष्टव्या सुखग्रहणायोक्ताश्चतुरः पक्षान्संगृह्णाति * यदि
शब्देति * ननु किमर्थः पूर्वपक्षेऽतिनिर्वन्ध इत्यपेक्षायामाह * सर्वं
चेति * तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय वृ-
हद्रथन्तरसामसंयोगस्य ग्रहाग्रत्वलक्षणाङ्गरूपशेषानुष्ठानवेलायाम-
भूतत्वादिनिष्पन्नत्वादित्येवं संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि
चेति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * क्रतोरपि ग्रहणवेलायामनि-
ष्पन्नत्वात्कथं हेतुमल्लिङ्गपक्षे निमित्ततेत्याशङ्क्यानिष्पन्नस्याप्यारब्ध-
त्वेन वर्त्तमानत्वाग्निसिद्धत्वं भवतीति वैधर्म्यदृष्टान्तेन सूचितम् । श्लोकं
व्याचष्टे * प्रातःसवने हीति * स्वसत्तयान्यानुष्ठानापादकवाच्य-
यं कारणशब्दः पक्षत्रयाशयेन मम त्वित्युक्तं चतुर्थपक्षाशयेनाह * अथ
धेति * क्रतोरप्यनिष्पन्नत्वेनानामित्तत्वाशङ्का स चेत्यनेन निरस्ता । यदि

जगत्सामाग्रयणाग्रानिति जगत्सामसंयोगस्य ज्योतिष्टोमं प्रत्यनङ्ग-
भूतत्वात्तत्साहचर्येण बृहद्रथन्तरसामसंयोगयोरप्यनङ्गत्वात्कर्मा-
न्तराक्षेपकतेत्येवं संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि च निःस-
न्दिग्धमिति भाष्यं व्याचष्टे * जगत्सामा चेति * जगदाख्यस्य
साम्नः क्वचिदभावाज्जगत्यामृच्युत्पन्नस्य साम्नो जगत्सञ्ज्ञत्वप्रती-
तेः सामशब्दस्य रथन्तरसामबृहत्सामेतिवत् तुल्यवन्निर्देशात्पृष्ठसा-
धनसामवाचित्वावगतेर्विषुवति च महादिवा कीर्त्यं पृष्ठं भवतीति
विभ्राद्वृहत् पिबत्विति जगत्यामुत्पन्नस्य महादिवाकीर्त्यस्य साम्नः
पृष्ठसाधनत्वेन विधानात् विषुवत्येवाग्रयणस्याग्रत्वं निविशतइति
वक्तुं दशमे ज्योतिष्टोमस्य जगत्सामत्वं निवेत्स्यति ।

एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं

गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥

पूर्वपक्षनिरासद्वारा सिद्धान्तोक्त्यर्थतया तुशब्दव्याख्यायै
तुशब्दादिभाष्ये प्रकरणग्रहणं प्राग्वद्युक्त्यन्तराणामप्युपलक्षणा-
येति दर्शयितुमाह * पूर्वेति * ननु ज्योतिष्टोमस्य ग्र-
हाग्रत्वलक्षणगुणविधौ प्रकरणादेव तद्गुणत्वलाभात्तद्वाची सो-
मशब्दोऽनर्थकः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थमेकस्येत्यादिसूत्रावयवं
व्याचष्टे * एकस्यैव हीति * भावे लकारव्याख्यानायोच्चारण-
मित्युक्तं सोमः स्यादिति कर्मविधिप्रतीतेर्भेदमाशङ्क्य ग्रहाग्रवि-
शेषलक्षणगुणविधानार्थत्वेनाकर्मविधित्वात्कर्मभेदनिरासार्थमेकत्व-
मिति सूत्रावयवं व्याचष्टे * गुणेति * नन्वेतदुक्तमित्यादिभाष्ये-
ण बृहद्रथन्तरसामशब्दयोरनेकसामकत्वाज्ज्योतिष्टोमेऽनुपपत्त्या-
शङ्कानिरासार्थत्वेन ज्योतिष्टोमस्य बृहद्वा पृष्ठं रथतरं पृष्ठं वा भव-
तीति गुणवाक्यान्वयात् बृहद्रथन्तरवत्त्वेनानेकसामत्वेऽपि बृहद्र-
थन्तरसामव्यपदेशोपपत्तेर्न बृहद्रथन्तरसामत्वलक्षणाद्वा गुणाद्भेद-
इत्येवमेकत्वमिति सूत्रावयवस्य सूचितं व्याख्यान्तरमाह * अथ
वेति * बृहद्वा पृष्ठं रथन्तरं वेति वाक्याद् बृहद्रथन्तरयोर्वैकल्पिक-
त्वावगतेरयोग्यव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवसूचनार्थं गुणवाक्यैरिति
बहुवचनं पुनरिति भाष्यं समासासम्भवानुभाषणार्थत्वेन व्याख्या-
तुमाह * यत्त्विति * विशेषणाभावादिति भावव्युत्पन्नेन विशेष-
णशब्देन नानेकसामकस्य क्रतुरेकेन साम्ना विशेषणाभावेऽभिहिते
ननु सामान्तरव्यावृत्त्या बृहद्रथन्तरयोर्विशेषणत्वासम्भवेऽपि वैक-

ल्पिकत्वात्स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्यास्य क्र-
तोर्यत्सामेति सर्वसामकार्यानुवादेन तत्र रथन्तरं भवत्ये-
वेति अयोगव्यावृत्तेरव्यापकत्वेनासम्भवस्य न च रथन्तर-
सत्तामात्रं विशेषणमिति वार्त्तिकेनोक्तत्वात्सामान्तरसापे-
क्षस्य रथन्तरस्य विशेषणत्वापत्तेः सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्स-
मासविधातः स्यादिति सामान्तरेत्यनेनोक्तं तदुच्यतइत्यादिभाष्योक्तं
तावत्परिहारमाह *तत्रेति* प्रौढ्या स्वयं परिहारान्तरमाह *विग्रह
इति * पूर्वाद्धं व्याचष्टे *यदि हीति * पाक्षिकत्वविशेषणफलं नि-
त्यशब्देनोक्तं स्वातन्त्र्यलक्षणार्थवस्तुशब्देनान्यनैरपेक्ष्यविशेषणफ-
लमन्यसहितशब्देनोक्तं स तयैवेत्येवकारेणान्यव्यवच्छेदव्याप्तयोर्व्या-
वर्त्तितत्वाभित्यस्य चान्यव्यवच्छेदं विना ऽन्यसहितस्य च व्याप्ति-
विना विशेषणत्वायोगादुभयमुक्तं पाक्षिकत्वात्स्वव्यवच्छेदाभा-
वे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवे यतस्त्वित्यनेनोक्ते नन्वेव-
कारं विना विशेषणत्वानभिव्यक्तैर्यत एव कारस्ततो ऽन्यस्य व्यावृ-
त्तिरिति न्यायेनैवकारस्यान्यव्यवच्छेदवाचित्वान्नाभावव्यवच्छेदोपप-
त्तिरित्याशङ्क्य *यदि चेत्युक्तम् * विनाप्येवकारं समाससाम-
र्थ्याद्विशेषणत्वाभिव्यक्तिर्यदिशब्देनोक्ता एवकारापेक्षणे ऽप्यत्र स-
त्ताया विशेषणत्वात्तदस्यास्तीति वास्त्यर्थस्मृतमत्वर्थवृत्तिबहुव्रीह्य-
क्तत्वाच्च तत एवैवकारप्रयोगेणासत्त्वव्यावृत्तिर्युक्तेत्याशयः । यद्वेत्य-
नेन श्रुतविशेष्यान्वितेनाप्येवकारेण रथन्तरासत्त्वव्यावृत्तिसिद्धेर्ना-
श्रुतसत्तान्वयो ऽवश्यकल्प्य इत्युक्ते कथमन्यान्वितेनैवकारेणान्या-
सत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्याशयेन तत्रेति पृष्ठे तद्धित्यनेन साम-
रूपताया नित्यत्वेन तद्विषयावधारणानर्थक्यादस्य क्रतोः
सामकार्यं करोत्येवेत्यवधारणार्थप्रतीतेरसतश्च कार्यकरणत्वायो-
गाद्*असत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्युक्तम् * ननु पाक्षिकत्वे ऽपि ज्यो-
तिष्टोमगतसर्वसामकार्याव्यापित्वात्केवलस्य विशेषणत्वानुपपत्तेः
सामान्तरसापेक्षस्य विशेषणत्वाभ्युपगमापत्तेः समासानुपपत्तिरि-
त्याशङ्क्यान्यसहितं च स्यादित्यनेन सूचितं परिहारमाह * न चे- ५८३।६
ति * गृहद्रथन्तरे सामनी भवत इत्यादिवत् द्वंद्वनिर्देशे तदभावे ऽपि-
वा गायत्रामहीयवादिबदेकस्तोत्रविषयत्वे सत्यन्यसाहित्यं विना वि-
शेषणत्वायोगात्केवलस्य सापेक्षत्वापत्तिः । रथन्तरं पृष्ठं भवतीति तु
सामान्तरनिरपेक्षस्य रथन्तरस्य पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनत्वेन विधाना-
दस्य क्रतोर्यत्सामेत्यनुवादे ऽपि रथन्तरसाध्यपृष्ठस्तोत्रमात्रद्वारा
क्रतुसम्बन्धित्वप्रतीतेः सर्वसामकार्याव्यापित्वे ऽपि विशेषणत्वस-

म्भवान्न सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः । सामशब्दस्य क्रतुसम्बन्धिरूप-
वाचित्वे ऽपि रथन्तरशब्दसमभिहारात्पृष्ठमात्रद्वारा क्रत्वन्वयनिमित्त-
त्वावगतेः पृष्ठसिद्धौ च रथन्तरस्य सामान्तरानपेक्षत्वात्समासा-
विघातः प्रौढिमात्रेणोक्तः । परमार्थतस्तु सामशब्दं विनापि क्रतुसम्ब-
न्धिनो रथन्तरस्य निमित्तत्वप्रतीत्युपपत्तेः । सामशब्दानर्थक्यप्रसङ्गा-
दुक्तयो वैरूपसामा षोडशी वैराजसामेत्यादिषु पृष्ठार्थे वा प्रकृति-
लिङ्गसंयोगादित्यनेन न्यायेन वैरूपादेः पृष्ठसाधनत्वद्योतनार्थत्वेन
साम्नः पृष्ठलक्षणार्थत्वात् दूरापास्ता सामान्तरापेक्षेति यद्वेत्यनेनोक्त-
म् । सामशब्दस्य च पृष्ठलक्षणार्थत्वे बृहद्रथन्तरयोस्तद्विषयत्वे-
नेतरेतरव्यावृत्त्यापि विशेषणत्वं सम्भवतीत्याह * अथ वेति * पू-
र्वार्द्धव्याख्यानमुपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमुपक्रम-
ते * अथ वास्त्विति * विग्रहे यद्विशेष्यत्वमित्यवयवं व्याख्यातुं न
च क्रतुविशिष्टं रथन्तरमिह प्रतीयतइति पूर्वोक्तं दूषणमनुभाषते *
ननु चेति * परिहारत्वेन श्लोकावयवं व्याचष्टे * उच्यतइति *
कृत्स्नसंयोगाभावेन रथन्तरस्य विशेषणत्वायोगादवैदिकस्यापि च
विग्रहवाक्यस्य वैदिकसमासव्याख्यानार्थत्वेन वेदानुमतत्वात्तद्ग-
तापि विशेष्यतागत्याङ्गीक्रियतइत्याशयः । वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वा-
योगाद्व्यन्तरं साम यस्याः साविति विग्रहस्यापि अन्यपदार्थप्राधा-
न्यार्थत्वावगतेर्लोहितोष्णीषादिवा द्विशेषणतात्पर्यमात्रमत्राभिप्रेतमि-
ति विवक्षोक्त्या सूचितमाननु क्रत्वन्तरेष्वपि रथन्तरस्याभावात् क्र-
तुना विशेषणं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * सर्वार्द्धोप-
संहारिणा क्रतुप्रयोगविधिना युगपत्सर्वसामग्रहणाद्विनियोगवाक्ये-
भ्यश्च प्रकरणालोचनं विना क्रत्वन्वयाप्रतीतेरेकैकसामान्वयानवग-
मान्नैकेन साम्ना क्रतुर्विशेषुं शक्यः साम्नस्त्वेकैकेन क्रतुना पर्याये-
णान्वयादेकेन विशेषणत्वोपपत्तिरनन्तरमेवोपपादयिष्यते । यद्यपि
तु विधिना रथन्तरस्य युगपदनेकक्रतुसाधारण्याप्रतीतावपि वास्त-
वात्साधारण्यादस्यैव रथन्तरं सामेति क्रत्वन्तरव्यावृत्त्या ज्योतिष्टोम-
स्य रथन्तरविशेषणत्वासम्भवस्तथाप्ययोगव्यावृत्त्या सम्भवतीत्यभ्यु-
पेत्यवादाशयः । परमार्थतस्तु कार्यान्वये विशेषणापेक्षणात्स्व-
वाक्योपात्तैन्द्रवायवाग्रत्वलक्षणकार्यान्वयिनि च रथन्तरे ज्योतिष्टो-
मस्यासाधारण्योपपत्तेर्ज्योतिष्टोमस्यैव रथन्तरमैन्द्रवायवाग्रत्वे नि-
मित्तमित्यन्यव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवं वक्तुमाह * स्ववाक्ये चे-
ति * देवदत्तस्य गौरानय इत्यादौ वस्तुतो देवदत्तयज्ञदत्तादीनां
गोसम्बन्धतुल्यत्वे ऽप्यानयनान्विते गवि देवदत्तस्यासाधारण्याद्वि-

शेषणतेत्याशयः । दृष्टान्तमेवोपपादयति * तथा हीति * गोसम्ब-
न्धो न देवदत्तस्य केवलः किं तु यज्ञदत्तादेरपि येन गौस्तस्यैवो-
च्येत न चोत्पलस्य नीलत्वं केवलं किं तु रक्ततापि येन तदेवोत्प-
लमुच्येतेत्येव योज्यमावस्तुतो ऽसाधारण्ये च विशेषणमनर्थकं स्या-
दित्याह * यदि चेति * अतो देवदत्तस्य गौरित्यादौ वाक्योपा- ५८४।१
त्तानयनादिकार्यान्वितगवादिविशेष्यविषयमेव देवदत्तादेर्विशेषण-
स्यासाधारण्यं वाच्यं न वास्तवमित्याह * तस्मादिति * नन्वन्ये-
षामपि सोमयागानां ज्योतिष्टोमविकारत्वाद्ग्रन्थन्तरसामत्वनिमित्तै-
न्द्रवायवाग्रत्वप्राप्तेर्नैन्द्रवायवाग्रत्वनिमित्तभूतरथन्तरविषयमपि ज्यो-
तिष्टोमस्यासाधारण्यं भवतीत्याशङ्क्याह * अस्ति चेति * क्रत्वन्त-
रस्थस्य रथन्तरस्यातिदेशान्निमित्तत्वप्राप्तावप्युपदेशात् ज्योतिष्टोम-
स्थस्यैव निमित्तत्वेन पवमाने वा अत्र रथन्तरं कुर्वन्तीत्यादौ स्तो-
त्रान्तरसाधनरथन्तरवति क्रत्वन्तरे रथन्तरनिमित्तैन्द्रवायवाग्रत्व-
प्राप्तिनिवृत्त्यर्थमिष्टत्वात् ज्योतिष्टोमस्यापि स्ववाक्योपात्तकार्या-
न्वितरथन्तरविषयमसाधारण्यमस्तीत्यर्थः । शुद्धस्य च निमित्त-
त्वायोगान्निमित्तत्वप्रतीत्युत्तरकालं तन्निर्वाहार्थं विशेषणान्वया-
भ्युपगमात्ततः प्राग्विशेषणविशेष्यभावानपेक्षणादुपसर्जनत्वेन रथ-
न्तरस्य निमित्तत्वनिषेधानुपपत्तेः क्रतुरथन्तरयोर्मध्ये कस्य निमि-
त्तत्वं कस्य निमित्तविशेषणतेत्यपेक्षायां प्रथमप्रतीतत्वाद्ग्रन्थतरस्यैव
निमित्तता युक्तेत्याह * प्रथमतरेति * इष्यते पाक्षिकं वस्त्विति
श्लोकव्याख्यानमुपसंहरति * तस्मादिति * सम्भवति च रथन्त-
रविशिष्टस्य ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य वा रथन्तरस्य
निमित्तत्वे यदिशब्दत्वागादयश्चत्वारो ऽपि पक्षा न युक्ता इत्या *
हेतीति * शुद्धायाश्च लिङः कामप्रवेदने हेतुहेतुमतोर्वा प्रयोगा-
भावात् यदिशब्दोक्तस्य निमित्तत्वस्यानिष्पन्नक्रियाविषयत्वायो-
गान्निष्पन्नतादिच्छाविषयत्वाभ्युपगमेन तदुपबद्धाया लिङः काम-
प्रवेदनार्थतां निमित्तत्वायोगाद्वा तद्गतेन स्वत्तयाप्यनुष्ठानप्रयो-
जकत्वेन प्रयोजकत्वसाम्यात्स्वार्थान्यानुष्ठानप्रयोजकत्वलक्षणया हे-
त्वर्थतां मथ्यमानाग्न्यनुत्पत्तिनिमित्तकरक्षोघ्न्यनुवचनविधिशेषे वा
रक्षांसि वा एवं तर्ह्यालभन्ते यर्हि न जायते यर्हि चिरं जायतइत्य-
ग्न्युत्पत्तिप्रतिबन्धकरक्षोपघातार्थत्वेन रक्षोघ्नीस्तुत्यर्थं यर्ह्युपबद्धस्या-
ग्न्यजन्मनस्तर्ह्युपबद्धरक्षः प्राप्तिनिमित्तकनैमित्तिकत्वकीर्त्तनात् यर्हि
शब्दसमानार्थस्य यदिशब्दस्य नैमित्तिकर्वाचित्वमभ्युपेत्य तद्गतेना-
ग्न्यसत्तयास्यानुष्ठानस्य प्रयोज्यत्वेन प्रयोज्यत्वसाम्यात्पराथप्रयो-

ज्यस्वानुष्ठानत्वलक्षणया तदुपबद्धाया लिङो हेतुमदर्थतां वक्तुं निमित्तत्वप्रतीतेरवश्याऽप्युपगन्तव्यत्वात्प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्योक्तरीत्यासम्भवित्वेन त्यागायोगान्नाप्रतीतकामप्रवेदनाद्यर्थग्रहणं युक्तमित्याह * न चेति * बृहद्रथन्तरयोर्ग्रहणवेलायामनिष्पन्नत्वान्निमित्तत्वायोगस्याथेत्याद्यनुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं व्याचष्टे * भूतेति * लोके भूतस्य पुत्रजन्मादेरुत्सवादौ वर्त्तमानस्य च क्षेमसुखभिक्षत्वस्य वासे भविष्यतश्च वर्षस्य गृहकरणे वेदे च पुत्रजन्मादेरेव भूतस्येष्ट्यादौ वर्त्तमानस्य च दीक्षितत्वस्य दानादिपर्युदासे भविष्यतश्च दर्शपूर्णमासारम्भस्यारम्भणीयायां निमित्तत्वायोगहेतुत्वेनाशङ्कनीयमित्यर्थः । यदि तु निष्पन्नेनैव निमित्तेन भाव्यमित्याग्रहस्ततः सङ्कल्पितत्वेनाननुष्ठितस्यापि भोजनस्य स्थलसम्मार्जने निमित्तत्वोपपत्तेर्निष्पन्नकार्यकारित्वान्निमित्तत्वोपचारः सम्भवत्येवेत्याह * अपि चेति * सूक्तवाकएव याज्येतिवदौपचारिकत्वद्योतनायैवकारः एकान्तावधारितत्वंमोपपादयति * ज्योतिष्टोमेति * अङ्गभेदेन साङ्गप्रधानप्रयोगप्रक्रमे वैकल्पिकाङ्गानवधारणात् कस्य चित्प्रयोगस्य निरूपितैकरूपस्योपक्रमपूर्वसमाप्त्यसिद्धेरिदं कुर्यामिदं वेति च प्रयोगमध्ये दोलायमानमतेः कालविक्षेपात् प्रयोगनैपुण्यासिद्धेः प्रयोगप्राशुभावार्थं च शुष्केष्टिकाले निरूपितैकरूपप्रयोगाभ्यासांसिद्धेर्वैकल्पिकाङ्गनिमित्तकेषु नानर्त्विकर्तृकैवन्द्रवायवाग्रत्वादिषु नानर्त्विजां यजमानस्य च सम्प्रतिपत्त्यसिद्धेः प्रयोगस्य कौशलस्याभ्यासस्यादिशब्दोक्तायाश्च सम्प्रतिपत्तेर्वैकल्पिकाङ्गावधारणाधानसिद्धत्वादेवं विधाङ्गमिदं कर्म कर्त्तव्यमित्यवधारणपूर्वकप्रवृत्तिनियमाज्ज्योतिष्टोमक्रमेणैव रथन्तरं प्रयोक्ष्यतइत्यकान्तेनावधारितमित्यर्थः । एकान्तावधारणमात्रेण कथन्निष्पन्नकार्यकारितेत्याशङ्क्याह * न चेति * एतदेवोपसंहरति * तस्मादिति * क्रतोस्तु निमित्तत्वे वर्त्तमानमेव निमित्तं भविष्यतीत्याह * यदा त्विति * स्यादितिचेति भाष्यं व्याचष्टे * चेति * यत्त्वित्यादिसामान्यतो हृष्टानुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * यत्त्विति * स्वयं साध्यविकल्पत्वं हृष्टान्तस्याह * अपि चेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * जगत्साम्नोऽप्यपूर्वकर्मत्वाभावात् ज्योतिष्टोमापेक्षया कर्मान्तरं जगत्सामेत्युक्तं न विषुवदपेक्षयेति बहुवचनेन सूचितम् ।

॥ अथ अवष्टेः क्रत्वन्तरताधिकारताधिकरणम् ॥ २ ॥

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्कर्तुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

उदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * राजेति * सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ब्राह्मणादिकर्तृलक्षणेन गुणेनेह भेदस्य प्रतिपाद्यत्वात्कर्तुश्च प्रयोगाङ्गत्वात्तन्मात्रभेदकत्वोपपत्तेर्भाष्ये यागशब्दः प्रयोगलक्षणार्थ इति प्रयोगान्तरोक्त्या सूचितम् । कथमिति भाष्येण सन्देहहेतुं पृष्ट्वा राजसूयवाक्यस्थो राजशब्दः क्षत्रियमात्रे वर्तते ब्राह्मणादिष्वपि वेति सन्देहो हेतुत्वेनोक्तस्तस्य साक्षान्मूलसन्देहत्वायोगाद्वर्णत्रयस्य राजसूये ऽधिकारः क्षत्रियमात्रस्य वेति मूलसन्देहहेतुभूतसन्देहहेतुत्वद्वारा मूलसन्देहहेतुत्वं दर्शयितुमाह * तत्सिद्ध्यर्थं चेति * न राज्ञः प्रतिगृहीयादराजन्यप्रसूतिन इति इत्यादिवाक्यस्थस्य राजशब्दस्य क्षत्रियवाचित्वाभावाद्वाजसूयवाक्यस्थराजशब्दविषयत्वं विचारस्य वक्तुमधिकारीत्युक्तं त्रयाणामपि क्षत्रियस्यैवेति तथैवेत्यनेनातिदिष्टे योग्यत्वाद्वाचक इत्यध्याहारेण पूरणीयं केनचित्प्रकारेणेति यौगिकत्वोक्त्या सूचितम् । सन्देहान्तरं वर्णत्रयक्षत्रियमात्रवाचित्वसन्देहहेतुत्वेन दर्शयितुमाह * ततो ऽपीति * चतुर्थर्थे तसिः । ननु राजसूये क्षत्रियमात्राधिकारे ऽप्येतयान्नाद्यकामं याजयेदित्येतद्वाक्यविहितेष्टिप्रयोगान्तरे वर्णविशेषानुपादानात् ब्राह्मणादेर्गुणस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्भेदकत्वानुपपत्तेः सिद्धान्तासम्भवात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्कते * ननु चेति * योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेनैकस्मिन्प्रयोगे फलद्वयसिद्ध्ययोगादन्नाद्यकामावेष्टेः प्रयोगस्य राजसूयान्तर्गतावेष्टेः प्रयोगान्तरात् भेदावगतेः सन्निधौ त्वविभागादित्यत्र कर्मान्तरविधित्वे निराकरिष्यमाणे ऽपि प्रयोगान्तरविधिनान्नाद्यकामवाक्यस्यास्त्येवेति सूचयितुं पृथक्प्रयोगस्यैव वचनमित्येवकारः प्रत्युक्तः । राजसूयवाक्यस्यापि फलपरत्वाद्वाक्यभेदापत्तेर्वर्णविशेषान्वयायोगमाशङ्क्य कर्तुः प्रयोगाङ्गत्वाद्वाक्यान्तरेण च राजसूयप्रयोगाविधानात् प्रयोगस्य चात्पत्तिवक्रियाविषयत्वात्फलकर्तृविशिष्टक्रियाविषयप्रयोगविधौ वाक्यभेदानापत्तिसूचनार्थम् * प्रयोगेत्युक्तम् * ब्राह्मणादिवाक्यानां प्रयोगान्तराविधायित्वे राजसूयमध्यप्रयुक्ताया एवावेष्टेः संयोगपृथक्कात्फलद्वयोपपत्तेस्तस्याश्च विज्ञातक्षत्रियकर्तृकत्वाद् ब्राह्मणादिवाक्यवच्चान्नाद्यकामवाक्ये कर्त्रन्तराश्रयणेन प्रयोगान्तरानाक्षेपकत्वाद्योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन चैतस्मिन्प्रयोगे फलद्वयसिद्ध्ययोगात्प्रयोगान्तराक्षेपे ऽपि क्षत्रियस्यैवान्नाद्यकामस्य प्रयोगान्तरोपपत्ते-

५८६।३

वर्णान्तरस्याप्राप्तत्वात् ब्राह्मणादिर्गुणस्य विधेयत्वाद्भेदकत्वोपपत्तेः । स-
 न्देहं समाधत्ते * नैतदिति * नन्वन्नाद्यकामशब्देन वर्णान्तरस्याप्यु-
 पादानात्कथं न वर्णान्तरसम्बन्धः इत्याशङ्क्य दृष्टान्तद्वयेनोपपादयति
 * तद्यथेति * अप्रवृत्तप्रवर्त्तकत्वाद्विधेरस्मिन्सति कुर्यादिति का-
 दाचित्कथाः कर्त्तव्यताया विध्यर्थत्वात्कदाचित्केनैव निमित्तेना-
 न्वयादधिकारिविशेषणस्य च तस्मिन्सत्यधिकारान्निमित्ते ऽन्तर्गते
 जातेश्च नित्यत्वेनाधिकारिविशेषणत्वायोगात्कथं राजशब्दात् भो-
 क्तृत्वलक्षणाधिकारिविशेषावगतिरित्याशङ्क्य * राजेत्युक्तम् *
 जातेर्नित्यत्वेनापादनाशक्तेस्तद्वत् एवाधिकारात्कर्तृविशेषणभूताया
 एवार्थादधिकारिविशेषणतापीत्याशयः । यथा राजसूयान्तर्गते ऽवे-
 ष्टिप्रयोगे भोक्तृत्वविशेषो भवति तथा बाह्ये ऽपीत्यत्यन्तसाम्यार्थं दृ-
 ष्टान्तान्तरम् । अतोऽन्नाद्यकामवाक्येन ब्राह्मणादिप्राप्त्ययोगाद्राजशब्द-
 स्यायौगिकत्वे राजसूयाधिकारेण जातिवाचित्वे वा ब्राह्मणो यजे-
 तेत्यादिवाक्यैर्ब्राह्मणादिप्राप्तिरिति द्वावेव पक्षौ न त्वन्नाद्यकाम-
 वाक्यात्प्राप्तिः शङ्कनीयेत्युपसंहरति * तस्मादिति * किं ताव-
 दित्यादिपूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं तत्सिद्ध्यर्थमित्येतद्धर्तेन ततःशब्दे-
 न निमित्तार्थसिद्ध्यर्थवर्णत्रयप्राप्तिसिद्ध्यर्थवर्णत्रयवृत्तित्वसिद्ध्यर्थ-
 ता यौगिकत्वस्योक्ता इत्येवं व्याचष्टे * किं तावदि-
 ति * सहशब्देन राजशब्दस्यापि वर्णत्रयवृत्तित्वमुक्तं राज्येत्यनेन राज्यं
 यस्येति भाष्यावयवो यौगिकशब्दस्य कुलालनापितादिशब्दवदवय-
 वव्युत्पत्त्यनपेक्षत्वे ऽपि क्रियागनिमित्तत्वप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्यातः ।
 भाष्यं वक्ष्यमाणयुक्तीः सुखग्रहणार्थं संक्षेप्तुमाह * तथा हीति *
 क्रियायोगनिमित्तत्वे क्रियाकर्तृत्वयोर्द्वयोरपि शक्तिकल्पनापत्तेर्जा-
 तिमात्रे शक्तिकल्पनायाः प्रयोगसम्भवे योगनिमित्तत्वायोगान्न द्वै-
 तो न प्रयुज्यत इत्यादिभाष्येण प्राग्वक्ष्यमाणो ऽपि जातियोगलक्षणनि-
 मित्तद्वयसम्भवे ऽपि प्रकरणवशाद्यदिशब्दसमभिव्याहाराच्च योग-
 निमित्ततैवोचितेति युक्तिश्चशब्देन राजसूयशास्त्रस्य त्रैवर्णिकाधि-
 कारोक्त्यर्थत्वेन महाविषयत्वलाभः सूचित इत्येवमथ वेत्यादिभाष्यं
 वक्ष्यमाणयुक्तेः पश्चादभ्युच्चयमात्रत्वद्योतनार्थं व्याख्यातम् । उत्तरा-
 र्द्धं व्याचष्टे * उभयेति * तावच्छब्देनैषैव तावद्युक्तिरिति वद-
 ताभ्युच्चयत्वं सूचितं निमित्तेत्यनेन भाष्यं वक्ष्यमाणप्रकरणादियु-
 क्त्यन्तरसूचनार्थता एवं चेति चकारस्य व्याख्याता वार्हस्पत्यादेर्मध्य-
 निधानपूर्वकाभिधारणस्य राजसूयप्रयोगवचनेन ग्रहणं प्रकृतावेष्टिप्र-

योगप्रत्यभिज्ञानं चादिशब्देनोक्तम् । यौगिकत्वोक्तेः प्रयोजनमाह * तस्मा-
दिति * ननु राजशब्दस्य जातिवाचित्वाभावे राजयोगनिमित्तराज्यश-
ब्दार्थानवधारणान्न राजशब्दस्य तत्कारणनिमित्तता युक्तेत्याशयेन किं
पुनरिति भाष्येणाशङ्क्य जनपदेत्यनेन परस्वरूपे चौर्यशब्दवत् ज-
नपदस्य च सर्वतो रक्षणो चौरादीनां च जनपदपुरेभ्यो निष्कासने
राज्यशब्दस्य कूढितोक्ता तद्व्याचष्टे * तच्चेति * नामशब्देन रूढित्वं सू-
चितम् । यद्वा राजशब्दस्य पालननिमित्तत्वेऽपि अध्वर्यादिशब्दवत्
रूढित्वानपायात् पूर्वपक्षेऽपि राज्यशब्दस्य राजयोगनिमित्तत्वोपपत्तेः
प्रत्यभिज्ञायमानावयवार्थवाध्यायोगात्पालनस्य राजकर्मवाचिराज्यना-
मकत्वात्पालनकारिवाचिता राजशब्दस्यावसीयतइति सूचनार्थो ना-
मशब्दः । भाष्यमपि राजशब्दस्य राज्यकरणनिमित्तत्वायोगेऽपि पा-
लनकरणनिमित्तत्वाद्यौगिकतोपपन्नेत्येवमर्थत्वेन व्याख्येयम् । आर्याव-
र्त्तैति भाष्यादसार्वत्रिकत्वशङ्कां निवर्त्तयितुम् * सर्वेत्युक्तं * जनप-
दपुरोपद्रवे कार्योद्धरणं विना तद्रक्षणासिद्धेस्तदुद्धरणस्य रक्षणो-
क्त्यैवं सिद्धत्वाद्वक्षणप्रतिबन्धकारिविषयतोद्धरणस्य राज्यत्यनेनो-
क्ता सर्वलोकप्रसिद्धावार्यावर्त्तविशेषणानर्थक्यमाशङ्क्यासार्वत्रिक-
त्वेऽप्यप्रसिद्धितोऽस्याः प्रसिद्धेर्बलीयस्त्वप्रदर्शनार्थतार्यावर्त्तत्यने-
नोक्ता पालने राज्यशब्दप्रयोगमात्रेण राजशब्दस्य तत्करणनि-
मित्तत्वावगतिः कथमित्यपेक्षायां राज्ञः कर्मेति भाष्येण राज-
प्रातिपदिकात्कर्मणि प्रत्ययस्मृतिहेतुत्वेन उदमेघप्रातिपदिकाच्चा-
पत्ये प्रत्ययस्मृतिर्दृष्टान्तत्वेनोक्ता । तत्सर्वं विपरीतसाधकत्वेना-
क्षिपति * राज्ञ इति * पालनकारिणि राजशब्दस्य रूढ्या
प्रवृत्तत्वात् राज्यशब्दानुगमानपेक्षत्वेऽपि विदितराज्यशब्दा-
र्थानां तद्रक्षेनापि राजशब्दार्थव्युत्पत्तिः सम्भवतीति जातिनिमित्त-
त्वानिरासायोक्तेति परिहरति * उच्यतइति * पालनकर-
णनिमित्तापेक्षत्वेऽप्यवयवयोगानपेक्षत्वात्स्वातन्त्र्योक्तिः । यद्य-
प्यवयवयोगमनपेक्ष्य साधुपालनासाधुनिग्रहकारी राजशब्दवाच्य-
त्वेन मनुपाणिन्यादिभिरवधारितस्तद्योगाच्च प्रतिज्ञातसाधुपाल-
नासाधुनिग्रहव्यापारेण तदवश्यं कार्यं तस्य च कर्म राज्यशब्दवा-
च्यमित्यवधारितं तथाप्यस्माकं जातिवाची पालनकारिवाची वा
राजशब्द इति सन्देहे राजकर्मवाचित्वेन स्मृतस्य राज्यशब्दस्य पा-
लने प्रयोगात्पालनकारिवाचित्वनिर्णयसिद्धेर्युक्तोऽस्माकं राजश-
ब्दावधारणाधीनराज्यशब्दार्थावधारणाद्विपर्ययो राज्यशब्दार्थाव-
धारणाधीनराजशब्दार्थावधारणात्मक इत्यर्थः । दृष्टान्तपूर्वं श्लोकं

५८७।२ व्याचष्टे * यथैवेति * जनपदरक्षणमादिशब्दोक्तं च दुष्टनिग्रहणं मया कार्यमित्यङ्गीकरणाद्यो लब्धराजव्यपदेशस्तेनावश्यं तत्कर्त्तव्यमिति मन्वादिभिस्तस्य कर्म राज्यमिति पाणिनिप्रभृतिभिः स्मृतमिति विवेकः । छेदनादिसंस्कारैर्वन्धनार्हीकृतं द्रव्यमालम्ब्य यथा यूपो निरूप्यते तथा राज्यशब्दवाच्यप्रजापालनकरणाङ्गीकरणात्तदधिकृतं द्रव्यमालम्ब्य राजेत्यर्थः । नन्वेवमपि क्षत्रियस्य प्रजापालनं परमो धर्म इति क्षत्रियस्यैव पालनस्मृतेस्तस्यैव राजशब्दवाच्यत्वाद्राजसूये ऽधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तच्चचेति * शूद्रस्यापि तर्ह्यधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तत्र त्विति * एतदेवाशङ्कापूर्वमुपपादयति * ननु चेति * यूपदिवद्राजत्वस्यालौकिकत्वे सति विहितोपायापेक्षा स्यात्तस्य तु प्रजापालनकारित्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वात्तावन्मात्रस्य च क्रतुनोपेक्षितत्वाद्विप्रादेरविहितराज्यकरणप्रत्यवाये ऽपि अधिकाराविघात इत्याशयः । राज्यरहिते ऽपि क्षत्रिये राजशब्दप्रयोगात्तद्विरुद्धं राज्ययोगनिमित्तत्वानुमानम् । अयुक्तमित्याशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * अधार्मिके राजनि साधुरक्षणासाधुनिग्रहाभावे ऽप्यैश्वर्यमात्रे राजशब्दप्रयोगाद्रक्षणेन चैश्वर्यमुपलक्ष्यतां तन्निमित्तकरादानवृत्त्युपजीवनेन वेत्यनियमसूचनार्थम् * वृत्तिमित्युक्तम् * ननु रक्षणवृत्त्युपजीविन्यक्षत्रिये ऽपि प्रयोगाद्यौगिकावगंतः प्रकर्षसेचनमकुर्वतीष्वप्सु प्रोक्षणीशब्दवद्योग्यत्वमात्रेणानीश्वरे क्षत्रिये प्रयोगसम्भवाज्जातिवाचित्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * उक्तं हीति * प्रकर्षसेचनयोग्यत्वकारणस्य द्रवत्वस्याप्सु स्वाभाविकस्य भावादुदासीनास्यपि प्रोक्षणीशब्दो युक्तः । जनपदपुरैश्चैश्वर्ययोग्यतायां तु हेतुभूताया हस्त्यश्वादिसम्पत्तेर्वीर्यातिशयस्य च क्षत्रिये ऽपि क्वचिदभावादितरेष्वपि च केषु चिद्भावात् विहितत्वनिमित्तायां तु क्षत्रियस्यैव योग्यतायां यौगिकत्वपक्षे ऽप्यश्वप्रतिग्रहंष्टिनिमित्ताश्वदानवदनिषिद्धसम्भवे निषिद्धाधिकारविशेषणायोगाद्विहितस्यैव राज्ये योग्यस्याधिकारविशेषणत्वापत्तेर्ब्राह्मणादिषु प्राप्त्ययोगाद्योग्यत्वनिमित्तराजशब्दप्रयोगानुपपत्तेर्जातिनिमित्तस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात् ।

एकदेशे ऽपि यः शब्दो ह्यो जातिनिबन्धकः ।

तदत्यागान्न तस्यास्ति निमित्तान्तरकल्पना ॥

इति वर्हिराज्याधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेन राज्यरहिते क्षत्रिये जातिनिमित्तत्वेनाभ्युपगतस्य राजशब्दस्य राज्ययोगिन्यापि क्ष-

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रद्वयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैर्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्दे-
यं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ आणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगागाभट्ट विरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । } (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा-
नभिक्षु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । } (वेदान्तः) ६

(८) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्)

(१०) सिद्धित्रयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूप-
णपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरु भिः } (वेदान्तः)
श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सं०

(११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोध-
भट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्य-
चित्सुखमुनिविरचित व्याख्योपेतः } (वेदान्तः)

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० } (न्यायः)
श्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः

(१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा)

(१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (मीमांसा)

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्तः)
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृतपुस्तकालय
बनारस सिटी ।

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

B Jaimini
132 Iyayasudha
K5J3
1901
fasc.9

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 13 08 25 13 008 1